tarih VE toplum

5000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ TEMMUZ 1990

79

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

HALİL ERDOĞAN CENGİZ
Geçmiş Zaman Olur ki Hayali Cihan... IV
6

SOLİ ÖZEL - CEMİL KOÇAK
Hümeyra Özbaş ile Başbaşa
9

ORHAN ŞAİK GÖKYAY
Divan Edebiyatında Çiçekler III
18

ORHAN SİLİER
Türkiye'de Solun Tarihinden
24

TÜRKKAYA ATAÖV
Mevlânâ Azad ve Türkiye
31

HASAN KANBOLAT - EROL TAYMAZ
Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti
35

TURGUT AKPINAR
Tarihimizde İslâmiyet I
45

ORHAN KOLOĞLU
Enver Efsanesi'ne Alman Katkısı II
49

KİTABİYAT

CEMİL ÖZTÜRK
İslâm Sanatı Tarihi

ORHAN KOLOĞLU
Türklerle İlgili Beş İtalyanca Eser

AYDIN AYHAN
Türk İtalyan Savaşları
57

Kapak: Sir Frank Dicksee'nin Çerkes güzeli "Leyla" tablosu (1892), Yağlıboya, 101.6×127 cm. Londra, The Fine Arts Society.

tarih toplum TEMMUZ 1990 • CİLT 14 • SAYI 79

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Metə Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Düzeltİ:** Fatih M.Öztan, Remzi Abbas / **Okur İlişkileri:** Mürvet İşgör / **Satış ve Dağıtım:** Adil Şallı

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta / **Montaj:** Ümit Ayar / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Ersin Çalışkan / **Renk Ayrımı:** Ebru Grafik / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1990

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 60.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 5.000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

Tuğlacı'nın Adalar'ı

PARS TUĞLACI, birbiri peşine hacimli kitaplar yayınlamaya devam ediyor ve bunların herbiri, yankı yaparak tepkiler çekiyor. Çeşitli türdeki dâvâlardan, biz burada iki ilgincini analım: Y.Mimarlar Selçuk ve Afife Batur'un kendilerinden ansiklopedi maddeleri olarak aldığı metinlere Tuğlacı'nın adına koyarak yayınladığı; Çelik Gülersoy'un ise, Balyanlar albümünün Malta Köşkü bölümünün, kendisinin çok daha önce yayınlandığı bir etüdden cümleler bile değiştirilmeksizin olduğu gibi aktarma yapıldığı gerekçeleriyle yaptıkları başvuruları Cumhuriyet Savcılığı haklı bularak kamu dâvâları açmış ve her iki dâvâ, aklanma ile sonuçlanmadan, zaman aşımı ile düşmüştü.

Tuğlacı, bu defa yine çok hacimli bir resimli albümle kamuoyuna çıkıyor: "Tarih Boyunca İstanbul Adaları". Önce özel bir durumu bahse konu edeyim, sonra genel ve nesnel eleştirisine geçelim: Kitabı şöyle bir karıştırınca, önce beni kişisel olarak ilgilendiren bir durumla karşılaştım:

3 Mayıs 1984'de, Burgaz Adası Lioness Kulübü, AKM'de bir seminer düzenlemişti ve ben de bu toplantıya, bir tebliğimle katılmıştım. Tuğlacı'nın, bu metinden geniş şekilde yararlandığını, hatta Scarlatos Bizantios'un "I Konstantinopolis" adlı kitabından yapılan çeviriyi bile benim bu yazımdan aldığını, buna karşılık bu nakilleri belirtmeyerek, çalışmamdan sadece 170 ve 174. sayfaların 43 ve 44 sayılı dipnotlarında, Aya Yorgi ve Aya Dimitri kiliselerinin yapısal özellikleri konusunda yararlandığını kaydettiğini, yani istifadesinin çapını çok küçültmeye çalıştığını gördüm. Tuğlacı'nın bundan önce ortaya koyduğu örnekleri hatırlayınca, buna şaşmamak gerekeceği de aklıma gelmiyor değil. Yukarıda andığım iki olaydan başka, Murat Bardakçı'nın da, Milliyet Sanat Dergisi'nde, Bando kitabı için kendisinden alınan bilgi ve belgeler konusunda Tuğlacı'ya yönelttiği protestoları hatırlayarak, bu subjektif ve kişisel şikâyetimin üzerinde fazla durmuyacağım. Ayrıca "Türk Edebiyatında Adalar" bölümü de büyük ölçüde Doğan Hızlan'dan alınmıştır.

Objektif eleştirilerime gelince, onları şu genel başlıklar etrafında toplayayım:

1-Önce, albüm gereksiz şekilde resim malzemesi ile ve ilgisiz alıntılar ve eklemelerle büyütülmüş durumdadır. Rumların örneği o kadar çok ki, hemen-hemen bütün albüm, bunlardan oluşuyor. Bir-iki örnek verecek olursam: 1- En başta, Genel Bizans tarihini ilgilendiren imparator gravürleri ile sikkeler fotoğraflarının, özel Adalar kitabında işi nedir? 2- Nizam'da Mahmut Esat Bozkurt'un evinin sonraki sahibi İsmail Sarper'in gelini, sinema oyuncusu Sema Özcan'ın bütün filmleri ve oyunlarının fotoğrafları (S.368-371); Güzeller Sokağında General Ali Karadeniz'in evi anlatılacakken, kızı Zeria Karadeniz'in Celâl Bayar ve Curd Jurgens'e varıncaya kadar bütün dünya ünlüleri ile çekilmiş fotoğrafları (s.499-507), seyredenlerde ancak tebessüm uyandırıyor. Bunlarla acaba albümün hacim kazanması mı amaçlanmış, yoksa her ailenin bir adet kitaba ilgisinin çekilmesi mi, bilemiyorum! Bu yolda, mizah derecesine varan örnekler de var: Kadıyoran Caddesinde Fadıl Bey, evini 1919'da Mustafa Hilmi Paşaya satmıştır. Paşanın torunu olan yazar Azra Erhat da İstanbul'da doğmuş. İyi güzel de, Azra Erhat'ın biyografisi Adalar Albümünde ne arar?

2- Albümün ikinci özelliği, bir tapu kaydı olması. Yazar, Tapuya giderek o nakilleri yapıyor ve mal sahibi azınlık ailelerini sıralıyor. Adalarda yıllar boyu kiracı olarak oturmuş, nice şöhretli Türk aileleri, bu nedenle albümde yer alamıyorlar. Bu haliyle, yanlış ve çok eksik bir toplumsal profil verilmektedir.

3-Bilgi yanlışları, çok kabarık bir düzeyde. Burada birkaçına değinirsek: S.170'de Büyükada bölümünde Thomas Allom'dan alındığı anlaşılan gravür, Heybeliada Uçurum Manastırına ait iken, Büyükada Çıngıraklı Manastır (Kudunas) olarak verilmiş. S.451-453'de Ziya Paşa Köşkü diye konulan fotoğraflar ise Necmeddin Molla Köşküne aittir.

Kârğir Büyükada İskelesi Mihran Azaryan'ın değil (S.32-37) Mimar Vedat Tek'in eseridir ve 1912-13 yıllarında inşa edilmiştir. S.60'daki "Bir anonim ressamın fırçasıyla Büyükada Değirmen Burnu" değil "Heybeliada Değirmen Burnu" olacak.

İmparatoriçe İrene'nin oğlu IV. değil VI. Konstantin'dir (S.142). Üstelik S.152'de "Kadınlar Manastırı" bölümünde İmparator II. Iustinianos ile İmparatoriçe İrene 569 yıllarında yani VI. yüzyılda aynı zamanda yaşamış gibi gösterilmiştir. Oysa İmparatoriçe İrene M.S. 797-802 yılları arasında hüküm sürmüş olup, ondan iki asır önce hüküm süren İmparator II. Iustinianos'un (M.S. 565-578) 569 yılında inşa ettirdiği sarayın üzerine Kadınlar Manastırı'nı inşa ettirmiştir.

Ayrıca S.249'da Cafer Fahri Dikmen Evi'nin 1914'de inşa edildiği ve ekspresyonist tarzda olduğu yazılı. Oysa 1914'de "Ekspresyonizm" değil, "Art Nouveau" vardır. Dolayısıyla evin yapım tarihi 1914 değil, 1934 olacak.

4- Albüm metninde, objektifliğe de tam uyulmadığı görülüyor. Tarih yazmak, bilimselliği gerektirir. Bu da yansızlığa dayanır. Adaların tarihi, yakın geçmişimizde sadece sayfiye hikâyelerinden ve mehtap sefalarından ibaret değildir. I. Dünya Savaşını izleyen Mütareke döneminde azınlıkların, Adalar'a verdiği çok ilginç ve üzücü bir atmosfer vardır ki, bunları Tuğlacı'nın albümünde hiç bulamadık. Her tarafa asılan Yunan bayrakları ve "Zito Venizolos" çığlıkları, bu albüme yansımamış. Gizli Ermeni örgütü için yapımına başlanan Hıntiryan Köşkünün Sultan Abdülhamid tarafından durdurulması, hayali Ermenistan Cumhuriyetinin başkanı seçilen Hadisyan Kınalıada'ya geldiğinde vapur iskelesinden Şahap Oteline kadar yollara halı döşenerek karşılanması da, tarihin birer sayfası halindedir. Bu gibi bilgileri de, Tuğlacı'nın "Tarihi"nde, nedense bulamıyoruz.

Semiha AKPINAR/İSTANBUL

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayıda yayımladığımız yazılardan çoğunun uzunluğu nedeniyle, konu çeşitliliği az oldu. En uzun makalemiz, beşyüz yıllık Kafkas-Osmanlı ilişkileri, özellikle de köle ticareti konusunu işleyen önemli bir araştırma. Orhan Şaik Gökyay hocamızın Divan Edebiyatında Çiçekler yazı dizisinin üçüncüsü, Bâkî, Nev'i, Fuzulî ile Hayalî ve Necati Beylerin kasidelerindeki "envai çeşit" çiçek göndermelerini irdeliyor. Orhan Koloğlu arkadaşımızın, baş kısmını geçen ay yayımladığımız Enver Paşa ile ilgili incelemesi bu kere tamamlanıyor.

Ötedenberi Türkiye'de Solun Tarihinden sayfalarımızda benim sunduğum belgelerin yerine, bu sayıda Orhan Silier arkadaşımızın, hem şimdiye dek bilinmeyen bir sendikal örgütlenmenin belgelerini, hem de betimleme ve yorumlarını içeren değerli bir araştırmasını yayımlıyoruz. Bu ayki yazılarımızın en ilginçlerinden biri de, Sultan Vahdettin'in torunu ile yapılan uzun bir söyleşi.

Halil Erdoğan Cengiz'in zevkle izlenen "Geçmiş Zaman Olur ki, Hayalî Cihan..." yazılarının dördüncüsü, bir *potpourri* niteliğinde: petrol'den şemsiye'ye (ya da gayri men'us doğrusu, baraniye'ye), mücaleme sıklığından fare sidiğine kadar çeşitlenen konulara değinmekte.

Turgut Akpınar dostumuz, yıllardır uğraştığı Türkler ve İslâmiyet konusunda bir dizi makaleye başlıyor. Okuyucularımızın bu yazıları istifade ve merakla takip edeceklerinden şüphem yok.

Prof.Dr. Türkkaya Ataöv de, Lâik-Müslüman bir Hind aydınını tanıtıyor. Yüz Yıl Önce Bu Ay'ın Osmanlı Basınından seçmeleri, tiryakileri yine zevkle okuyacaklardır. Kitabiyat sayfalarımızda ise, beş tane (bizimle ilgili) İtalyanca kitap, Türk-İtalyan savaşı hakkında eskice bir yayın, Macarca bir İslâm Sanatı tarihi ve Almanca bir Nasreddin Hoca tanıtılıyor. Okuyucuya Mektup sayfasında ise Pars Tuğlacı'nın geçen aylarda övgüsünü yayımladığımız *İstanbul Adaları-I* adlı yapıtı üstüne, yergi denilecek kadar eleştirici bir mektup var.

Temmuz'un başında idrak edeceğimiz Kurban Bayramı dolayısıyla, mümin okuyucularımızı tebrik ediyoruz. Diğerlerine de iyi tatiller! Bu sayı ile 4. cildimize başladık. 13. cildimizin dizini ve cilt kapakları satışa çıktı. (Bir de, kişisel haber: ben yedi yıl önce 1402'lik olmuştum ya, Haziran içinde mahkeme kararıyla AÜ, SBF'ndeki görevime döndüm.)

Hepinizi saygı ve sevgiyle selâmlarım.

METE TUNÇAY

Müdürü: Mihran, Mahall-i idare ittihaz olunan matbaanın sahibi. Umûr-ı idare ve umur-ı tahririyye ve gazeteye müteallik hususât-ı sâire için müdürü izzetlû Mihran Efendiye müracaat olunur. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Mekâtib-i vâride gazeteye derc olunsun olunmasın iâde edilmez. Mahall-i idaresi: Bâbıâli Caddesinde 7 numerolu (Mihran Matbaası)dır. İstanbul için seneliği Mecidiye yirmi guruş hesabıyla 80, altı aylığı 45, vilayât için posta ücretiyle beraber seneliği 130, altı aylığı 70, demiryol ve vapur ile her nüsha ayrı ayrı gönderilir ise seneliği 170, altı aylığı 90 guruştur. Gazetenin mesleğine muvâfık ve menâfi-i umumiyyeye müteallik olan evrak maa-l-memnûniyye derc olunr. Ancak gönderilecek mekâtibin derc olunup olunmamasından idare mes'ul olmaz. Âdî ilânâtın satırından 2 ve banka ve şirket ve umûr-ı sarrafiyyeye müteallik ilânlardan 5 ve havâdis sırasına derc olunacak mu'tenâ ilânâtdan 10 guruş alınır. Nüshası 10 para Hergün neşrolunur.

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

(Haziran-1890)

"Sabah"tan seçmeler

MELİHA YETKİN

İCMAL

Alman-Rus gerginliği

☐ Şimdilik Avrupa diplomasi salonlarında Almanya ve Rusya sefir ve memurlarının iki devletin beynindeki [arasındaki] münasebâta dair irâd etmekte bulunduklar· kelimât bilhassa câlib-i dikkat olup Almanya sefir ve memurları tarafından Almanyaca yâr ü ağyar ve alel-husus hem-hudud ve câr [komşu] olan devletlerle hüsn-i imtizac [iyi geçinmek, uyuşmak] matlub ise de Rusya tarafından Almanya hakkında sû-i zann olunarak tahşidât-ı askeriyyeye germî [asker toplamaya sıcaklık, harareт] verilmekte olduğundan Almanyaca dahi kuvve-i askeriyyeye ziyade ehemmiyet verilmek iktiza ettiği ve bu halin ise müsâlemet-i umumiyye [genel barış] tehdit edilerek halkça hoşnutsuzluk hissolunmakta idüğü yolunda idare-i lisan ve Rusya sefir ve memurları cânibinden ise bilâkis tedarikat-ı askeriyyenin sebebi Almanya devletinin hali olduğu ve Almanya'da bu hal olmasa hiçbir devletin diğerini tehdit edecek yolda seferî haline vaz-ı asker etmeye ihtiyacı olmayacağı zeminlerinde mütalâat der-miyan kılınıyor imiş...

(14 Temmuz 1890)

Bulgar papazları

☐ Yunan matbuâtı Selânik vilâyetinin istidâd-ı âtisini tezkâr eyledikleri [hatırladıkları] sırada Bulgar piskoposlarına berat-ı âlî-şânların verildiğini hikâye ediyorlar. Halbuki bu matbuatın memâlik-i mahrusaya dair neşriyat-ı bedhâhânede bulunmaları ilk defa işitilmiş şeylerden olmadığı gibi büyük efkâra hizmet emeliyle âmâl-i Yunaniyyeye ne dereceye kadar vüs'at [meydan, fırsat] verdikleri malûm bulunduğundan biz bu rivayât ve hikâyâtı nakle lüzum görmezsek de Bulgar piskoposlarına beratların verildiği havadisi sahih olmadığını tekrar edebiliriz. Şu kadar var ki ahvâl-i hâzıranın münkeşif olmasını [açıklığa kavuşmasını] müteâkip Devlet-i aliyyenin Bulgarların rüesâ-i ruhaniyyesi tarafından aranılan beratların i'tâsına dirig-i âtıfet etmeyeceği muhtac-ı tekrar ve tezkâr değildir [beratların verilmesini esirgemeyeceğini yinelemeye ve hatırlatmaya gerek yoktur]...

(15 Temmuz 1890)

TELGRAF

Yanarak ölüm

☐ Aydın vilâyet-i celîlesi meclis-i idare başkâtibi izzetlû Hayri beyin haremi mâh-ı hâl-i Rûmi'nin on altıncı Cumartesi gecesi elindeki gaz lâmbasıyla dışarıya çıkarken ayağı kayıp yere düşmesi üzerine dökülen gaz suyu birden parlayarak yetişilip de halâs edilinceye [kurtarılıncaya] değin vücudunun birçok kısmı yanıp on saat sonra teslim-i ruh etmiş olduğunu İzmir gazeteleri yazıyorlar... (8 Temmuz 1890)

Zeytinyağı küpündeki altınlar

☐ Şehrimizde hemen herkesin tanıdığı bir Zekiye hanım vardır ki bu hanımcağız oldukça paraya mâlik olduğu halde bu parayı idareden âciz bulunuyor.

İşte bu zavallı geçenlerde iki yüz Mecidiyelik bir nakdini saklayacak, dest-i ağyardan [yabancılar elinden] muhafaza edecek bir yer bulamayarak bunun ancak zeytinyağı küpünde rahat edebileceğine hükm eder. Fakat heyhât! Para dedikleri seyyâle-i hafife [su gibi akan hafif şey] zeytinyağından daha hafif olduğu için suyun bile yüzüne çıkmak mutâd-ı tab'-ı hafifi [hafif yaradılışı itiyad edinmiş] olan bu mâyiin de üstüne çıkarak kayıplara pervâz etmiştir [uçmuştur, karışmıştır].

Bakınız nasıl:

Zekiye hanımın paralarını zeytinyağı küpüne koymasından pek kolay is-

tidlâl edilebilir [anlaşılabilir] ki dest-i dırâzından [uzun elinden, elinin uzunluğundan] sakındığı birtakım adamlar vardır. Bunlar Zekiye hanımın her şeyinden istifadeyi âdet ettikleri gibi zeytinyağından da istifadeyi mutâd etmişlerdir. Zeytinyağı çalmak ne kadar kolay olduğu malûmdur a! Ve yağ alındığı kadar küpe su konursa küp daima dolu kalır ve üst tabaka daima zeytinyağından ibaret bulunur, lâkin bir sıra gelir ki küpün üstündeki bu tabaka da incelir. Nitekim Zekiye hanımın zeytinyağıyla telziz-i damağ edenlerde [damağını lezzetlendirenlerde] bu hal vâkî olur, fakat tama' ne kadar müthiş bir illettir, şu zeytinyağı heveskârları Zekiye hanımın küpünün üstünde yağın renginden başka bir şey bırakmak istemezler, bunun için ise küpü boşaltıp o ince tabakayı da almak icab eder, küp boşalmaya başlar. Çıngır!.. çıngır!.. çıngır!..

Hayır, hayır, öyle değil, o sadâ-yı lâtifi taklit kabil mi? Zeytinyağı sârikllerinin [hırsızlarının] elinde küp başkalaşır, kesb-i ulviyyet eder, pür-helecan bu musıkî-perdâz [müzik söyleyen] küpü boşaltmaya devam ederler.

Çıngır!.. Çıngır!.. Çıngır!..

(8 Temmuz 1890)

İstanbul varoşlarında çekirge savaşı

☐ Küçükçekmece kazası dahilinde çekirgelerin itlâfı [yok edilmesi] hususunda teehhür [gecikme] ve müsamaha vukûu bilâhire netice-i vahîmeyi tevlîd eyleyeceği umûr-ı malûmadan olmakla ve bir gûna gayretsizlik gösterilmesi asla câiz olamayacak hâlâttan bulunmakla ehemmiyet-i maddeye binâen heman çekirgelerin itlâfı hususu mercî-i âlîsinden kaza-i mezkûr kaymakamlığına emir ve iş'ar buyurulmuştur...

(13 Temmuz 1890)

Sürülen mazanna-i su' eşhas

☐ Sâbıkalı ve serseri makulesinden [takımından] olup Dersaadet'te bekâları [kalmaları] câiz görülemeyen on iki kişi bu kere Zaptiye Nezaret-i aliyyesi tarafından diyar-ı âhire sevk ve i'zâm olunmuştur... (13 Temmuz 1890)

Hapishane temeli atılırken ağız tadlandırma

☐ Dünkü gün hapishâne-i umumîde memurîn ile asâkir-i şâhâne zâbitân ve efrâdına mahsus olmak üzere inşâsı muktezâ-yı irade-i seniyye-i hazret-i Padişahîden olan devâirin [dairelerin] Zaptiye Nâzır-ı âlîsi âtıfetlû Kâmil beyefendi ve polis müdürü âtıfetlû Agâh efendi hazerâtı ve mektubî-i zabtiyye saadetlû beyefendi hazretleri ve hapishâne-i umumî müdürü izzetlû Hasan efendi ve asâkir-i Şâhâne zâbitân ve efrâdı ve polis ve jandarma hazır bulundukları halde Zaptiye Alayı Müfettişi faziletlû efendi tarafından duâ-yı devam-ı ömr ü afiyet-i Cenâb-ı Tacdârî yâd ü tezkâr kılınarak ve kurbanlar zebh edilerek [kesilerek] üç defa (Padişahım çok yaşa) duasıyla temelleri vaz' olunmuştur. Ba'de bilcümle asâkir-i Şâhâne ve memurîn ve sâireye şekerli şerbetler tevzî olunarak telzîz-i damağ kılınmıştır... (15 Temmuz 1890)

Pencereden düşerek ölen kız çocuğu

☐ Tophâne'de Ekmekçibaşı mahallesinde sâkin Mustafa ağanın iki buçuk yaşında kerîmesi Saniye on gün mukaddem hâneleri penceresinden bahçeye düşüp üç gün sonra müteessiren vefât eylemesiyle keşf ü muayenesi icra edildiği Beyoğlu Mutasarrıflığından alınan jurnalden müstebân olmuştur...

(22 Temmuz 1890)

Bursa'ya yerleştirilen soydaş göçmenler

Umum Muhacirîn Komisyonundan

☐ Hüdavendigâr vilâyeti dahilinde Yenişehir kazasında vâkî Kadıkaldı nâm araziye iskân olunan Osmanpazarı muhacirlerinin teşkil eyledikleri karyenin Yıldırım nâmıyla bi't-tevsîm [adlandırılıp] iktizâ eden muamelâtın îfâsı hususuna irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî şeref-müteallik buyurulmuş ve sâye-i ümran-vâye-i hazret-i tâcdârîde muhacirinin bu suretle karye teşkiliyle iskân ve îvâları [yerleştirilmeleri] âsâr-ı muvaffakiyât-ı seniyye-i cenâb-ı Padişahîden olarak mucib-i teşekkürât ve memurîn-i mahalliyenin şu yolda husûl-i iskân eyledikleri ihtimam ve gayretsezâvar-ı takdirât bulunmuş olmakla maa-l-iftihar ilân-ı keyfiyet olunur...

(23 Temmuz 1890)

MÜTENEVVİA

Cinsel gücü arttırma şurubu

Muhafaza-i Sıhhat ve Kesb-i Kuvvet İçin Büyük Bir Medâr

☐ İşbu son yirmi sene zarfında fosforu hâvî olarak ihtirâ edilen tertibâtın en ziyade nâfii [yararlısı] doktor Lalör tarafından (fosfodin) nâmıyla icad edilen muâlecedir [ilâçtır]. İşbu muâlece dimağ huzursuzluğunu, uykusuzluğu def'

ve kuvve-i tenasüliyyenin vaktinden evvel kaviyyeti düşmesini men'ettiği gibi sinir hastalıklarını ve mide hazımsızlığını ve ciğer ve böbrek ve emsâli hastalıklar ile bazen vücutta hissolunan rahatsızlığı izâle eder. (Fosfodin)i isîmâl edenler ilk günü faidesini hissederler. Mezkûr ilâcın hasâis-i nâfiasından [yararlı niteliklerinden] müstefid olmak isteyenler Galata'da Voyvoda'da Tramvay Caddesi'nde Mösyö Edman Karovana'nın 95, 97 numerolu İngiliz mağazasına müracaat eylemelidirler...

(8 Temmuz 1890)

Keyifli ve Sorunsuz Kişiler İçin Keyfe Keder Vermeyen Sorunlar

HALİL ERDOĞAN CENGİZ

Gelecek sayıda da, yazarımız Hayâtü'l-hayavân'dan ve Mustatraf'tan Arslan yazılarının ilginç bölümlerini özetleyerek, bitlenmemeyi, diş ağrısı çekmemeyi, hastalıklardan, üzüntülerden kurtulmayı; büyüklere ve halka mehâbetli görünmeyi, üçkağıtçıların hîlesinden emin olmayı ve nihâyet, büyüyle yitirdiği erkeklik gücüne yeniden kavuşmayı isteyenlere hizmet edecektir.

İMRENİYORUM bâzılarına: takma kafana, deyip geçiyorlar. Kafalarına da takmıyorlar. İyi hoş da, öyle şeyler oluyor ki insan kafasına takmadan edemiyor, üzülüyor. Kimi zaman da aksine, kafasına takacak birşeyleri zorla kendisi arayıp bulmaya çalışıyor. Parasını ödeyip kitaplar, dergiler, gazeteler alıyor.

Atalarımız, bir zamanlar lâle denilen çiçeğe kafayı takmışlar, târihimize bir *Lâle Devri* armağan etmişler. Nasıl ki *Lâle Devri*'nde herkesi değişik bir lâle yetiştirmek isterisi sarmışsa, şimdi de çoğunluğu değişik bir fıkra uydurup eşe dosta anlatmak isterisi sarmış görünüyor. Galiba tarihimize *Fıkra Devri* olarak geçecek bir süreçteyiz.

Lâle Devri'nin eğlenceleri neler getirmiş, neler götürmüştür? Fıkralar, neler getirir, neler götürür? Bunların değerlendirilmesi tarihçilerin işi olsa gerek. Anlaşıldığı kadarıyla hayati hiç bir meselemiz yok. Enflasyon canavarı evcilleşti, evin başköşesinde uyuyor. Ülkemizin bütünlüğüne yönelik, Sevr'dekilere benzer hesaplama belirtileri her halde aldırış edilecek bir düzeye erişmedi. "Allahım! Sen bizi dostlarımızdan ve komşularımızdan koru. Gerisiyle nasıl olsa başa çıkarız." demek ihtiyacında değiliz. Yokuşu çıkıp düze erişmişiz. Zaten önümüzde aydınlık, güneşli günler var. Çünkü yaz mevsimi geliyor. Bu şartlar altında, kafa yoracak meseleler bulamayacakların bu önemli ihtiyaçlarını karşılamakta yardımcı olabilmek ümidiyle suya sabuna dokunmayan küçük nedircik yavrularını hatırlatmakta yarar gördük.

Van'daki Mağaralar

Zuhuri Danışman'ın sâdeleştirerek yayınladığı *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*'nin 6. kitabının 252-253'üncü sayfalarında *Van Kayası* anlatılır. Evliyâ Çelebi: *Güneyi, Batı ve Kuzeyi Van Deryâsı olup, Kıble ve Doğusu, Yıldız tarafı İrem bağı gibi bir sahrânın ortasıdır ki, kale bu ortada, yükü yüklenmiş çökmüş deve gibi görünür,* diyerek söze başlar ve anlatımını şöyle sürdürür: *Kayanın içinde kat kat altı yüz adet büyük mağaralar vardır ki her biri birer kervansaray gibidir. Bu mağaralardan nicesinin içinde çarklar ile üstadlar ibrişim, iplik, top urganlar bükerler. Nice yüz mağaralarda top güllesi yığılmıştır ki hesâbını Allahu teâlâ bilir...*

Sığır ve Manda Derisi Reçeli Olmaz mı?

"Bir mağaranın sarnıçlarından birinde bezir yağı, birinde katran, birinde zift ve diğer çeşitli yağlar vardır. Yedi adet havuz içinde sığır derisininyünlerini, camız derisinin tüylerini kazıyıp dilim dilim, kesim kesim edip doldurmuşlar. Üzerine yüzeyüz bal dökmüşler, sığır ve camız derilerinden alâmet kalmayıp bir çeşit güzel reçel olmuştur ki adam yemesine doyamaz.

Van'daki Petrol Ne Oldu?

Evliyâ Çelebi, şunları da anlatır: *"Hatta mağaranın birinde Allah'ın emriyle neft yağı madeni vardır ki kayadan akarak bir büyük havuzun içine dökülür. Havuz dolunca mîrî tarafından Van Defterdârı vasıtasiyle tüccarlara satılır. Amma bu mağara gece gündüz kapalıdır. Bir tarafına küçük tepeler halinde toprak yığılmıştır. Allah göstermesin, neft yağına bir ateş düşerse toprak döküp söndürürler".*

Bunlar bize doğru olarak aktarılmışsa, cevapları üzerinde durulabilecek ba-

zı sorular şunlardır: 1. Sözkonusu reçel, günümüzde, Van yöresinde bilinmekte midir? Yoksa unutulmuş mudur? 2. Unutulmuşsa, bu durum zevk ve lezzet değişikliğinden mi? Yoksa eski zamandakine benzeyen bir havuz dolduracak kadar saf bal bulamamanın güçlüğünden mi kaynaklanmıştır? 3. Evliyâ'nın çıkan yangını söndürmek için toprak kullanıldığını dahi belirtmesine bakılırsa, orada petrol bulunduğu kesindir. Acaba bu petrol ne olmuştur?

Bilen birileri yazar, durumu hep birlikte öğreniriz.

Türkler Eskiden Şemsiyeyi Bilmezler Miydi?

1740 yılında İstanbul'da doğan ve 1807'de Paris'te ölen *D'Ohsson'* un *Tableau Général de L'empire Ottoman* adı tanınmış eserinin 4. cildinin önemli bölümleri dilimize çevrilerek *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler* adı altında yayınlanmıştır[1]. Bu kitapta şu cümleler de yer alır: *"Muayyen bir mevkide yahut ileri yaştaki şahısların ellerinde yelpâze varsa, bu, gözlerini güneşin ışıklarından korumak içindir. Çünkü şemsiye bilmezler".*

Acaba Biliyorlar Mıydı?

Atalarımız şemsiyeyi hiç mi bilmezlerdi? Yoksa bilirlerdi de kullanışlı saymadıkları için mi yaygın biçimde kullanmazlardı? Bilemiyoruz. Fakat D'Ohsson'la aynı yıllarda yaşamış bir şairimiz vardır: Enderûnlu Fazıl Bey. Onun beş bendden oluşmuş bir şarkısının ilk ve son bendlerinde aynen söyle denildiği görülür: *Şemsiye tutmuş elamân/Kayıkda ol nûr-ı siyah/Uşşâk-ı zârından hemân/Ruhsârını saklar o mâh..... Şemsiyyede oldu hâmûş/Gûya bulut içre güneş/Fazıl gibi hep nâle-keş/Eyler yolunda âh ü vâh*[2].

Mahmûd Celâleddîn Paşa tarafından uşşâk makamında bestelendiği de belirtilmiş bulununan bu şarkının[2] yukarıdaki bendlerine dayanarak D'Ohsson'un zamanında Türklerin şemsiyeyi bildikleri rahatça ileri sürülebilir. Ne var ki şarkının ikinci bendinde aynen: *"Müjgânları olmuş siyâh/Aşıkların hâli tebâh/Olmuş siyâh-ender-siyâh /Ah ol Frengî tâze âh"* denilmek suretiyle şemsiyeli güzelin Türk olmadığı vurgulandığından buna imkân kalmamaktadır. Öte yandan, Fazıl Bey'in şemsiyeyi bilmemesi hâlinde *parapluie* gibi yabancı bir kelime kullanmak zorunda kalacağı da belirgindir. Acaba şemsiye kelimesi Fazıl'ın bir yakıştırması mıydı, yoksa Türkler zaten şemsiyeyi biliyorlar mıydı?

Acaba Bilmiyorlar Mıydı?

İnsanın, tam da: "Atalarımızın, şemsiyeyi D'Ohsson'dan önceki zamanlarda bilmeleri mümkündür" diyeceği sırada, bir Türk yazarının tanıklığı bu imkânı ortadan kaldırmaktadır. Hüseyin Vasfî bin Ahmed Hulkî-i Filibevî'nin 1305 yılında yayınlandığı *Târîh-i İ'mâlât ve İhtirâ'ât* adlı 152 sayfalık eserinin 122'nci sayfasında aynen şöyle dediği görülmektedir: *Hâmilini* (taşıyanını) *güneş ve yağmurun te'sîrinden muhâfaza eden ve delâil-i medeniyyeden ma'dûd bulunan* (sayılan) *şemsiyye, İngiltere'li ROBENSON tarafından 28 sene ikaamete mecbur olmuş bulunduğu bir cezîrede* (adada) *i'mâl ve ihtirâ edilmişdir*[3]. *Muahharen* (sonra) *dahi Londra'da ıslâh edilerek 127 sene-i hicriyyesinde* (M.1812) *dahi istanbul'da münteşir olmuş* (yayılmış); *fakat evvelâ al renkte bir adedi Sultân Mahmûd-ı Adlî'ye* (II. Mahmûd'a) *takdîm olunmuşdur"*

Meydan Larousse'un şemsiye maddesinde de (C:11,S:759) Hüseyin Vasfî'nin şemsiye ve Türkler konusunda verdiği bilgi doğrulanmakta ve: *"Şemsiye yerine önceleri kısa bir süre matariyye* (yağmurluk) *kelimesi kullanıldı... XIX yüzyıl başlarında İstanbul'da genç erkeklerin sapları elmaslı, sırma saçaklı şemsiye kullanmaları moda oldu... Türkiye'ye şemsiye batılılaşma hareketleriyle birlikte girdi. İlk şemsiye kullanan Osmanlı padişahı Sultân Mahmut II'dir. Mahmud II'nin murassa saplı bir şemsiyesini vapurla Gelibolu'ya yaptığı bir gezi sırasında denize düşürdüğü söylenir"* denilmektedir.

Bu bilgilere göre D'Ohsson'un yazdıkların doğru olduğunun kabulü gerekmektedir.

Yoksa Biliyorlar Mıydı?

Ancak, Resimli Tarih Mecmuası'nın Kasım/1950 târihli 11'inci sayısının 429'uncu sayfasında Üstâd Münif Fehim'in yandaki çizgilerinin altında, Reşat Ekrem Koçu'nun şu cümlesi görülmektedir: *"On yedinci asırda, zengin ve şık İstanbul gençleri arasında, bir ara, yazın atla gezerken şemsiye kullanmak modası çıkmıştı."*

Bu açıklamaya dayanarak da Türklerin daha XVII'nci yüzyılda bile şemsiyeyi bildikleri söylenebilecektir.

İşler Nerede Karışmaktadır?

Aslında, Meydan Larousse'a ya da

Reşat Ekrem Koçu'ya dayanarak bu görüşlerden her hangi birini savunmaya kalkışmak kişiyi açmaza sürükleyecektir. Çünkü Meydan Larousse'daki bilgiler, hemen hemen, kelimesi kelimesine Reşat Ekrem Koçu'nun *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*'nün[4] şemsiye maddesinden alınmıştır ve her iki bilginin de gerçek kaynağı aynı kişidir. Kıssadan alınacak hisse, araştırmacıların birbirlerine, okurların da araştırmacılara insafla bakmaları gerektiğidir.

Şimdi gelelim şemsiye sorularına: 1. Reşat Ekrem Koçu, 1950 yılında verdiği bilgilerin yanlış olduğunu anladı da mı bunları 1967'de basılan 1969 târihli sözlüğüne almadı? Yoksa, ayrıntıdır diyerek tekrârlamak ihtiyacını mı duymadı? 2. Reşat Ekrem Koçu, XVII'nci yüzyıldaki şemsiye modası ile ilgili bilgiyi hangi kaynaktan almıştı? 3. Şemsiye dünyada ilk kez ne zaman, nerede bulunmuştu? 4. Burhân-ı Kaatı'daki *setâre* ve *sâyebân* kelimeleri eskilere neyi ifâde ederdi? *"Sâyebân: Aftâb-gîr'dür ki selâtîn* (sultanlar) *başları üzre tuttılan günlük ve şemsiyedür tâb-ı âftâbdan* (güneşin ısısından) *himâyet içün. Ve asıl sâyebân gölge sâhibi ma'nâsınadur, gölgelik dinür, günden muhâfaza eylediği münâsebetiyle günlük ta'bîr olunur. Hâlâ anı dört kat çarşafdan dikûp isti'mâl iderler ve ana şâmyâne dirler. Sâyvân ta'bîr itdiğimiz hayme* (çadır) *ki sâybân muharrefidür şâmyâne didikleridür"* yolundaki bir açıklama bize neler anlatmalıdır?

Her Şeyin Bir Zamanı Ve Ölçüsü Yok Mudur?

Geçmişe bakıldığında, hemen hemen hiç bir konunun insanoğlunun ilgi ve inceleme alanı dışında kalmadığı görülmektedir. Cinsel konular da aynı durumdadır. *Bâh-nâme* çevirilerinden bi-

rinde gördüğümüz *Mücâma'at Evkaatleri* başlıklı, İran kaynaklı şu yazıya bir bakalım:

Nerede Eski Âdemler?

Bi-hasebü's-sin (yaş gereği) *nisvân* (kadınlar) *ile mücâma'at olunmaklığın* (birleşmenin) *evkaatı* (zamanları) *beyânındadur:*

Ma'lûm ola ki etibba'nun (hekimlerin) *cümlesi dakaayık-ı tıbba* (tıb ilminin inceliklerine) *ma'ârefesi olmadıklarından nâşî* (dolayı) *zâhiri üzere amel idüp, halkı lezzet-yâb oldukları* (lezzet buldukları) *şeyden men'iderler. Zu'm iderler* (sanırlar) *ki cimâ'ın beden-i insâna* (insan bedenine) *özri* (verdiği eksiklik) *gaayet azîmdür* (son derece büyüktür)...

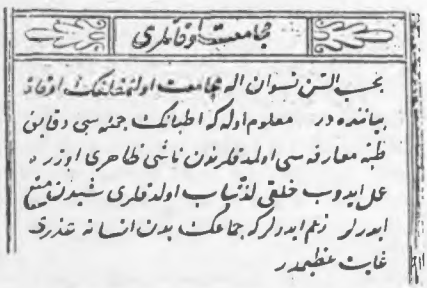

İndi bu bâbda, herkesün sinni hasebiyle (yaşından dolayı) *kendüye lâyık mikdârı beyân idelüm tâ ki ma'lûmları olup ana göre hereket ideler. İbtidâ, bülûğına irmeyüp meselâ yigirmi yaşına varınca* (gelinceye dek) *çok cimâ' eylemek muzırdur* (zararlıdır). *Hiç itmemek dahi hüzâli* (zayıflığı) *mûcibdür. Belki gün aşırı cîma' itmek anlara kâfidür. Ammâ yigirmi yaşından otuz yaşına varınca* (gelinceye dek) *münâsib olan, gündüz iki kere ve gicede bire kanâ'at eyleye. Ammâ şol şart ile ki mücâma'at eylediği alâkası olan mahbûbe* (sevilen kadın) *ola. Zîrâ, alâkası olmayan kimesne ile mücâma'at eylemek ya'ni bir şey'e müfîd* (yararlı) *olmayup mütelezziz olmadığından başka vücûdını it'âb ider* (yorar). *Ve otuz yaşını tecâvüz idüp* (geçip) *kırkına varınca* (gelinceye dek) *mizâc sıhhatde olup ve beline kavî* (kuvvetli) *ola, tahammüli olursa ide, üç def'a eyleye. Yetmiş yaşına yetdikde, kuvvet hasebiyle gönlünde sürûr ve neşâtı olursa ide, iki def'a eylemek kifâyet ider...*

Galiba günlük hesaplar bu durumdadır. Dileyenler aylık, yıllık toplamları bulurlar. Adı tarafımızdan belirlenemeyen, fakat eseri dilimize de çevrildiğine göre çağında ün kazanmış bir kişi olduğu düşünülen yazar; bu satırları kaleme alırken, gerçekten doğruları yazdığına mı inanıyordu? Yoksa bıyık altından gülüyor muydu?

Fâre Sidiği İşe Yarar Mı?

Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi (1789-1848), XIX'uncu yüzyılın ilk yarısında ün kazanmış, te'lif ve tercüme önemli eserler vermiş bir bilginimizdir. Sultan Abdülmecîd'in emriyle yayına hazırladığı *Mustatraf* H.1263 (M.1847)'de basılmıştır. Arapça olan aslından bazı ekleme ve düzeltmelerle dilimize çevrilen bu eser, Orta Çağ'daki Doğu'nun bilim ve düşünce hayâtını görmeyi, tanımayı kolaylaştıran bir penceredir.

Bilindiği üzere, kul hatasız olmaz. Yazı yazan kişinin hata yapmaması ise hiç olmaz. Mustatraf'tan anlaşıldığına göre, eskiler de hatalı şeyler yazar; bu yüzden silici, düzeltici nesnelere ihtiyaç duyarlarmış. Şimdi Mustatraf'ın 953'üncü sayfasını açıp birlikte okuyalım:

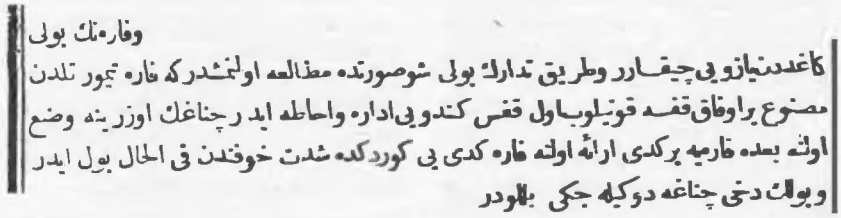

Ve fârenün bevli (sidiği) *kâğıddan yazuyı çıkarur. Ve tarîk-i tedârük-i bevli* (sidiğini elde etmenin yolu) *şu sûretde mütâla'a olunmuşdur ki fâre, temür* (demir) *telden masnû* (yapılmış) *bir ufak kafese konılup, ol kafes kendüyi idâre ve ihâta ider çanagun üzerine vaz olına* (konula). *Ba'dehu* (sonra) *fâreye bir kedi irâe oluna* (gösterile). *Fâre, kediyi gördükde, şiddet-i havfinden* (korkusunun şiddetinden) *fi-l-hal* (hemen) *bevl ider* (işer). *Ve bevlin dehi çanağa dökilecegi bellüdür*

Belki, başka eserlerde, korkusundan büyüğünü küçüğüne karıştırabilecek toy farelere karşı ne gibi önlemler alınması gerekebileceği de yazılı olabilecektir. Biz, bunu bırakıp, üretimi çanağa dökülme aşamasına kadar anlatılan ve ondan sonra şişeye konulup pazarlanması imkân dahiline giren bu doğal silicinin kullanım alanına gelelim. Anadolu halkının gelenek, görenek ve inançlarının; saygınlığı olan konularda, böyle bir siliciyi kullanmayı hoş göreceğini sanmamaktayız. Acaba bu silici, kendisinden önceki bölümde yer alan Acem palavralarını mı silmekte kullanılırdı? □

[1] D'Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*. Tercüman 1001 Temel Eser, Çev: Zerhan Yüksel

[2] Enderûnî Fâzıl Bey, *Dîvân*. Bulak baskısı, 1258, Şarkılar bölümü, s:13

[3] Hüseyin Vasfî'nin, burada, Daniel Defoe tarafından kaleme alınan *Robinson Crusoe* adlı ünlü romanı kaynak olarak gösterdiği belirgindir.

[4] Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Sümerbank Kültür Yayınları 1969, Ankara 1967.

Mehmet Vahdettin'in Torunu

Son Padişah Vahdettin'in Torunu

Hümeyra Özbaş İle Başbaşa

SOLİ ÖZEL—CEMİL KOÇAK

HÜMEYRA Hanım'la yaptığımız sohbetin ufak bir öyküsü de var. Ekim ayında gazeteci Güneri Civaoğlu, *Sabah* gazetesindeki köşesinde, Fransa'da yaşayan ve son Osmanlı veliahti olduğu idda edilen Selim Bey'in *Paris Match* dergisine verdiği mülâkattan bazı bölümleri nakletti. Cumhuriyet'i destekleyen fikirleri ve iddiasız akılcı cevaplarıyla sanırım Selim Bey kamuoyunda epey sempati topladı. Kısa bir süre sonra da Prof. Doğu Ergil *Milliyet* gazetesinde yayınlanın ve Hanedan'la ilgili bir yazı dizisinde gene bu Selim Bey'den bahsetti

Benim de merakımı uyandıran zat hakkında, arada bir ziyaret ettiğim sayın Hümeyra Özbaş'tan biraz bilgi istedim. Bana anlattıkları (aşağıda okuyacağınız gibi) bu konuya açıklık getirecek nitelikte bilgiler içeriyordu. Bu duyduklarımı, üstelik te Hümeyra Hanım'ın ağzından ve onun üslûbü ile yazıp yayınlayabilmeyi arzu ettim. Selim üzerine yaptığımız sohbetten yaklaşık bir hafta sonra tesadüfen *Tarih ve Toplum*'un eski sayılarını karıştırırken arkadaşım Cemil Koçak'ın Şefik Okday'ın kitabını (bkz. çerçeve yazı) tanıtan yazısını okudum. O yazısında Cemil Hümeyra Hanım'ı çok ilgi çekiçi bulduğunu da belirtiyordu. Bunun üzerine Cemil'e telefon ederek Hümeyra Hanım ile bir mülâkat yapmak isteyip istemeyeceğini sordum. Onun du bu konuyla ilgilenmesi üzerine, Hümeyra Hanım'dan bizimle konuşmalarını rica ettim. Hem Selim'in öyküsünü anlatmasını, hem de ailesinin Türkiye dışındaki yaşantısı ile kendi yaşamından bazı ilginç kesitleri, hatıraları kayda geçmesini arzu ettiğimizi belirttim. sağolsunlar kabul ettiler. Projenin ilk ortaya çıkışından yaklaşık 5 hafta sonra Hümeyra Hanım bize İzmir Kısmet Otelindeki dairelerinde konuşmak üzere randevu verdiler.

Yaklaşık iki saat süren ve bitmesini hiç arzu etmediğimiz enfes bir sohbetin sonunda ortaya aşağıda okuyacağınız metnin ana hatları çıktı. Daha sonra bazı ayrıntılar ve açıklayıcı bilgiler de ilâve edilerek metin son halini aldı. Sanıyorum ki ortaya çıkan, tam bir (Engin Ardıç'ın deyimiyle) "Cumhuriyet Vatandaşı Osmanoğlu" portresi oldu.

Hümeyra Hanım'ın bize ikram ettiği pasta ve çöreklerin lezzetini de, kendilerinin konuşma ve anlatma üslûbundan alınan hazzı da burada tasvir etmek mümkün değil. Şu kadarını söylemekle yetineyim. Nezaket zoru olmasa herhalde biz sabaha dek bu sohbete devam ederdik. Dilerim okurlar da yazılı metinden buna yakın bir zevk alırlar.

SOLİ ÖZEL

• Hanedanın bir üyesi ve son padişah Mehmet Vahdettin'in torunu olarak, 1924 yılında ülkeden ayrıldıktan sonraki gündelik hayatınızdan söz eder misiniz?

"1924'te annem, üvey pederim ve ben evvelâ Paris'e oradan daha önce San Remo'ya yerleşmiş olan şahbabamla birlikte olabilmek için İtalya'ya gittik. Gider gitmez önce bir otele yerleştik. Şahbabam iki ayrı pavyon şeklinde, bahçe içinde bir evde hemşiresi Seniha Sultan ile birlikte oturuyordu. Biz arada kendisini ziyarete giderdik. Hatta pavyonun birinde hayatımın ilk korkusunu geçirmiştim. Büyükbabamın yanında, şahsî doktoru, yüzelliliklerden Dr. Reşat Paşa vardı ve bu pavyonun salonunda intihar ettiği rivayet edilirdi. Bir başka rivayete göre de, Zeki Bey adındaki vekilharcı tarafından vurulmuştu. Bu konu her zaman için karanlıkta kalmıştır. O küçük pavyonların birinde, Paşa'nın vurulduğu yerde, halının üzerinde başından sızmış olan kanın lekesi dururdu. Çocukluğumda orada gördüğüm bu manzarayı asla unutmadım, bir daha da o salona asla uğramadım.

Daha sonra birlikte Villa Manolya isminde büyük bir malikâneye taşındık. Tenis kortları, personel binaları, balo salonları olan ve kat kat apartman şeklinde yapılmış bir köşkten müteşekkildi. Bu apartmanlardan birinin üçüncü katında biz oturuyorduk. Aynı binanın birinci katında dördüncü haremi ve başkadın efendi ile birlikte Şahbabam otururdu. Diğer katlarda dayım Ertuğrul Efendi, validesi, ikinci kadın efendi ve kalfalar, haznedarlar ikamet ederlerdi. Teyzem Sabiha Sultan ise son Halife Abdülmecit Efendi'nin oğlu Faruk Efendi ile evli idi ve Nice'de otururdu. Biz San Remo'ya geldikten sonra da orada kaldılar. Acı bir tesadüf, teyzemin üçüncü kızı Necla Sultan'ın doğduğu günün gecesi büyükbabam müjdeyi alıp torununun ismini koyduktan sonra vefat etti.

Çok ilginizi çekeceğini sandığım bir

Hümeyra Özbaş

olay hatırlıyorum, bu sırada; daha önce bir yerlerde gene anlatmıştım. Ben İstanbul'dan çıkmadan, yani daha küçücük bir çocuk iken bir şarkı öğrenmiştim: "Yaşa Mustafa Kemal Paşa Yaşa". Rafet Paşa'nın İstanbul'a gelişi sırasında ve sonrasında yapılan şenliklerde sıkça söylenirdi. Ben de oradan kapmıştım. Hâlâ hatırlarım o şarkıyı. Bir gün, dayımla Şahbabam'ın balkonunun altında, bahçede oynarken bu şarkıyı bağıra bağıra söylüyordum. Kalfaların biri gelip, "Aman cicim, sus. Şahbaban yukarda, duyacak, kızacak" diyerek beni uyardı. Ben çocuk, yine söylemeye devam edince, "Aman" dedi, "madem tutturdun söylüyorsun, bari "Kahrolsun Mustafa Kemal" diye söyle, o zaman sana şeker de verir Şahbaban. Artık şeker gelecek diye ben daha kuvetli bir sesle söylemeye devam ettim. Bir baktım balkonda sert bir ses, 'yukarı gel' diyor. Büyükbabam beni çağırıyor. Bende memnunum uçuyorum taltif edileceğim, şekerler verilecek diye. Öylece koştum yukarı. Büyük bir odası vardı. Uzanılan bir kanepe, yanında ufak bir masa. O masa hâlâ bendedir. Masanın üzerinde çukur, içi su dolu bir büyük Kütahya tabla ve hiç unutamadığım bir ses, bilmem kaç dakikada bir 'tıs' eden bir ses. Tablo aynen şöyle: Bir sigara, masa üzerinde içi dolu olan tabla, bir de kocaman teneke kutularla Regie Turque sigarası. (Ekleme içerdi.. 'Tıs' sesi, biten ağızlıktan suya atılır yerine yenisi takılır.) Gene böyle, bir bulut sisi arkasında, fevkalâde kızgın, kaşları çatık. Hayatımda ilk defa böyle sert bir tavırla karşılaşıyorum. "Sen ne şarkısı söylüyorsun? Nereden öğrendin bu şarkıyı, ve niye sözleri değiştirerek söylemeye başladın?" Anlattım: "Kalfa böyle söylememi tembih etti" dedim. Gözlerimin içine baktı, "Bir daha böyle şeyler duymayacağım. Bilhassa ikinci kısmını duymayacağım. Sen kimin için şarkı söylediğini biliyor musun?" diye sordu. "Hayır" dedim ben. Nereden bileyim ki; artık beş yaşında mıyım, altı yaşında mıyım? "O kahrolsun dediğin benim askerim ve benim Paşamdı, hiç kimse bir Türk askerine kahrolsun diyemez. Bir daha da duymayacağın. Çık şimdi dışarı" dedi. İşittiğim ilk ve son azar olduğu için bende iz bıraktı bu olay.

Bir de vefatını çok iyi hatırlıyorum. En üst katta olmamıza rağmen çığlıklar duyduk ve aşağı koştuk. Bütün haremleri, kalfaları, harem ağaları koridora dizilmiş ağlıyorlardı. Bizde âdettir, bilirsiniz, çocukları sokmazlar, elletmezler, ama ben aradan sıvışıverdim ve aşağı inerek herşeyi seyrettim. Ondan sonra hatırladığım ise uzun zaman kalkmayan ve girişte duran bir tabuttur. Alacaklılar haciz koymuştu. Hazin, acı dolu günler. Zaten az parası olan Şahbabam'ın varlığını, ayrılmış olduğu hanımlarından birinin kardeşi olan vekilharc Zeki Bey'in San Remo gazinolarında, kumarda kaybettiği anlaşılmıştı. Sonunda, cenaze Abdülmecit Efendi'nin girişimleri ile İslâm âleminden temin edilen yardımlarla kaldırılabildi.

• Bu arada, ya da daha sonraları babanız ile nasıl ilişki kurabildiniz?

"Babamla annem ayrılmışlardı. Ben kendisiyle San Remo'da iken mektuplaşıyordum. Daha sonra biz San Remo'dan ayrıldık. Monte Carlo'ya gittik ve orada yaşadık. Annemin bütün sandık eşyaları bana ayırmış olduğu çeyizlikler hepsi biz orada iken depoda cayır cayır yandı. Maalesef, elimizde sonkalan hatıra dolu varlıkları da bu şekilde yitirdik. Daha sonra, Manton'a geçtik. Burası daha sakin bir yer idi. Ancak, malî durumumuz çok bozulmuş, satılacak pek bir şey de kalmamıştı. Mısır'da belki aileden kalma mal varlığı bulunur diye oraya göç ettik. Maalesef, sadece hayrat vakıfları kalmış, onlardan da bir fayda yok. Gene de, Mısır hanedan ailesinden yardım gördük. Gelenlere geçinme imkânı sağlamaya çalıştılar. Ben önce Kahire'de, sonra İskenderiye'de yaşadım.

• O zaman aile olarak ne yaptınız? Yine birbirinize yakın oturmaya devam edebildiniz mi?

"Hayır, o zaman Mısır'da aile olarak o kadar kalabalık değildik. diğerleri bilâhere geldiler. Çoğu zaten Beyrut'a Fransa'ya gittiler. Bulgaristan'a, Romanya'ya hatta Amerika'ya kadar dağıldılar. Ama çoğu gençler bugün kendilerini kurtardı. Okudular ve çalışıyorlar. Ama tabii bu arada sıkıntı çekildi... çok, pek çok"

• Sonra 1933'de babanız sizi Türkiye'ye aldı değil mi?

Babam askerdi. Askerlikten Hariciye'ye geçti. Hariciye'ye geçince de tabiî daimi dışarı gitme fırsatı hâsıl oldu. Kendisi de İstiklâl Harbi'nden geldiği için, tanıdığı pok çoktu... Başta Atatürk tabiî.

Benim vaziyetim oldukça ilginçtir. ben iki defa memleketimden atıldım. Herkes bir defa geldi, ben iki defa. İlk geldiğimde, babam Moskova'da vazifeli iken, Atatürk babama, "Kızını pasaportuna koy getir. Bir şey olursa da bana haber ver" demiş. Oradaki sefire emir verilmiş. Babamın pasaportuna resmim kondu. Bunun hemen akabinde babamın Bulgaristan'a tayini çıktı. Bu şekilde ben de Bulgaristan'dan Türkiye'ye İsmail Hakkı Okday'ın kızı Hümeyra Okday olarak girdim. Fakat sonra tekrar anneme ve Mısır'daki mektebime dönmem icap ettiğinde bana diplomat çocuğu olarak bir diplomatik pasaport verdiler ve ben bu pasaport ile cirit atmaya başladım. Anneme, Mısır'a Babam'a rahatlıkla gidip geliyordum. Bu sık gidişler "iki aylı kapının" (o zamanki millî istihbaratın) nazar-ı dikkatini celp ediyor. Kim ol-

Soldan sağa, Nilüfer Hanım Sultan (Sultan Murat'ın Torunu), Neslişah Sultan (Faruk Efendi'nin kızı), Hanzade Sultan (Faruk Efendi'nin kızı) Sabiha Sultan (Vahdettin'in kızı ve Neslişah ile Hanzade Sultan'ın anneleri), Samire Sultan, Fevziye Sultan (Tevfik Efendi'nin kızı), Hümeyra Özbaş ve Osman Fuat (Sultan Murat'ın oğlu).

duğumu anlayınca beni yakalayıp tekrar çıkarmak istiyorlar. Atatürk o sıralar çok hasta ve Dolmabahçe'de yatıyor. Gidecek, dert anlatacak kimse yok. İki alternatif vardı; ya... tayin olan babamla Bari'ye gidecektim, ya da evlenip Amerika'ya. Evlendim..

Buna rağmen, beni götürdüler, hırsız, katil ve bilumum caniler arasında, numaralar kondu, resimler çekildi, parmak izleri alındı. Suçun ne diye sordular. "Memleketime girmek" diye cevap verdim. Hayretle yüzüme baktılar. Daha sonra tüm evrakımı yeniden tetkik ettiler. Ama bütün bu olanlar çok ağırıma gitti. İlk gidişimde ne de olsa çocuktum, işin farkında değildim. İkincisinin ne kadar acı geldiğini anlatmak için kelime bulamıyorum. Neyse, bir defalık pasaportumu elime vererek beni tekrar yolcu ettiler.

Ben New York'a giderken Atatürk vefat etmişti. 6 ay sonra New York'ta "World Fair" açıldı. Dostlarım, bu meyanda Ahmet Emin (Yalman) Bey'in ve o zamanki büyükelçimiz Münir Ertegün Bey'in tavassutları ile bana fuarda, Türk pavyonunda bir iş verildi.

Enver Paşa'nın çocukları da o sıralar benim gibi Türkiye'ye giremiyorlardı. Bir yandan babam bir yandan da Enver Paşa'nın biraderi Nuri Paşa ise bizi tekrar Türk vatandaşlığına sokabilmenin yollarını bulmaya çalışıyorlardı. Babamın yakın dostu olan Refik Saydam, o zaman Başvekil ve babama söz vermiş: "Hiç merak etme İsmail, ben kanunu çıkartacağım." Nitekim kısa sayılabilecek bir zaman sonra bu vaadini gerçekleştirdi. Bir gün fuara gitmek üzere trenden indim, baktım Ahmet Emin Bey ve eşi kollarını açmışlar, "Müjde, müjde, çıktı çıktı, kanun çıktı" diyerek bana doğru koşuyorlar. O harikulâde haberi ben bu çok sevdiğim iki insandan aldım. O zaman Enver Paşa'nın üç çocuğu, bir de Kâmil Bey'in, yani biraderinin kızı, böylece onlar dört, bir de ben beş, ailede vatandaşlık haklarına kavuşan ilk kişiler olduk...

• Fuardaki bazı ilginç anılarınızı da bize anlatabilir misiniz acaba?

Avlusunda fıskiyeler, havuzlar bulunan ve Türk mimarisinin gerçekten çok güzel örneği olan fuardaki pavyonumuz Sedat Hakkı Eldem'in eseriydi. Tüm pavyonlarla birlikte o da yıkıldı fakat sebili halen fuarın alanında durur.

Fuarın açılışı muhteşem olmuştu. Açılış günü yapılan yürüyüşe Türk kolonisinin güzel hanımları, Topkapı'dan gelen üç etekli, şalvarlı, cepkenli kıyafetleri, oyalı yemenileri giyip gümüş ziynetleri takarak katıldılar. Erkekler ise iki gurup halinde yürüdüler. Bir kısmı efe kıyafetleri giyerek bir diğer bölümü ise üzerine bir bayrak şeridi geçirilmiş sivil kıyafetleri ile boy gösterdiler. Kalabalık olan grubun en önünde ise bayrağımızı taşıyan ve yakışıklılığı, yağızlığı yüzünden kendisine bu görev verilen Mihri Belli yürüyordu. Milli dansların yapılacağı platforma çıktığımızda, gösterimimize ancak İngilizce öğrenmiş olan İsmet Paşa'nın hayatta verdiği ilk İngilizce konuşmayı dinledikten sonra

başlayabildik. Bilahare, bu danslar her gece Türk pavyonunda tekrarlanıyordu.

Bu arada, Cumhuriyet pavyonunda bir Sultan torunun çalıştığını her nasılsa öğrenen Amerikalı gazeteciler de bu yüzden harıl harıl beni arıyorlardı. Önceleri kendilerini atlatıyordum. Bana gelip "Prenses nerede" diye soruyorlardı. Ben de kendilerine şuraya gitti, birazdan gelecek filan diyerek başımdan savıyordum. Bu meyanda, radyodan da bir mülakat için davet aldım. Bu konuda pavyonumuzun idarecileri ve hariciyeciler ile Ahmet Emin Yalman arasında büyük bir tartışma çıktı ve sonunda "ne olursa olsun bu Türk pavyonu için güzel bir reklamdır" diyen Yalman'ın dediği oldu ve ben William Holden ile aynı programda Amerikalı'lara hitap etme imkânı buldum. Bunun akabinde gerçekten de pavyonda hemen her gün izdiham yaşandı.

• 1933'de Türkiye'ye kaçak olarak geldiğinizde iki olay olmuş: Bir, Şükrü Saracoğlu'nun size kupa vermesi, diğeri Atatürk'ün dans partneri olmanız...

Ben tenis oynardım. Fakat. maalesef bir kızcağız vardı. Tenis Eskrim Dağcılık'taki tenis hocası Rus Grodeski'nin kızı, bütün erkekleri de siler süpürürdü. Gelirim, gelirim finale, Mina (Mualla oldu sonra adı) bizi süpürür geçer. O zaman Şükrü Saracoğlu çok meraklı idi, sporu teşvik ederdi. Hatta zannedersem, ilk profesyonel futbol takımını kuranların başında idi. Ateşgüneş diye bir kulüp kurmuştu. bizden bir arkadaş Galatasaray'dan, oraya gitti de afaroz etmiştik, oradan hatırlıyorum. Gelir, kupa dağıtır. "A kızım, sana ne zaman birincilik vereceğim, süpürüver şu karıyı" (O, öyle argo konuşurdu. Biraz efe adamdı). Oradan ahbaplığım var. Hatta kayınpederim korkmuş. Halil ile evleneceğim zaman. Hanedan, manedan, Koşmuş Şükrü Bey'e "Aman" demiş, "Şükrü Bey böyle böyle başımıza bir bela gelmisin" Şükrü Bey de "Yok, yok, ondan birşey gelmez, onun babası hariciyeci idi, çok da iyi tanırım kızı, sen hiç merak etme" diye cevap verip yüreğine su serpmiş.

Ben, Park Otel hâlâ bizim olduğu için, oraya gidip geliyordum. Atatürk de sık sık gelirdi. Bir keresinde biz orada yemek yiyorduk. Şükrü Bey beni gördü, işaret etti, masaya geldiye... "Gelmem" dedim. Tamam, Atatürk zamanında "İsmail Bey koy pasaportuna al gel" demiş, demiş ama içkili zamanda ben bunu anlatırım da, o ya hatırlar ve hatırlamaz belli değil ki. Ne olur ne olmaz bir facia olmasın diye ben masaların altından geçerek amcamın aşağıdaki odasına gidip saklandım. O olay böylece geçti...

İkincisinde de, otelde dans ediyoruz. Edvard do Bianko orkestrası çalıyor. Atatürk geldi, kapıdan girer girmez karşıda bir masa vardı oraya oturdu. Yine Şükrü Bey orada. Ben de pistteyim. Atatürk dansı durdurdu. Herkes çepeçevre dizildi ve geldi herkesin damını aldı, birer kere dans etti. Ben de o meyanda dans edeceğim tabii, bu yüzden zangır zangır titremeye başladım, aman Allahım ya bir şey sorarsa edersе diye... Neyse, Allahtan ki, bir tur atıp bırakıyor. Bunu da böyle atlattık. Gene Şükrü Bey gel işareti yapıyor. Ben gene masanın altından yok oldum. Bu arada şunu da ilave edeyim: Atatürk fevkalade güzel dans ederdi, fevkalade..

• Türkiye'ye kanun çıktıktan hemen sonra mı geldiniz?

Hayır, çünkü harp vardı ve vasıtalar kadın kabul etmiyorlardı. Amerika'da

Hümeyra Özbaş'ın babası İsmail Hakkı Okday.

fuar bittikten sonra şimdi Amerika'nın sesi olan Office of War Information radyosunda tercüman ve spiker olarak çalıştım. Orada çok yoruldum. Sabah sekizden her gece sabah ikiye üçe kadar çalışırdık. Sonra yeniden işe. Ben böyle 43 kiloya falan düşmüşüm, hayali fener gibi... Princeton Üniversitesinde Amerikan subayları için verilen lisan ders programına transferimi istedim. Kabul ettiler ve oraya geçtim.

Princeton'da ikinci eşim Halil Özbaş ile tanıştım. "Ben Söke'liyim" diyor, "Söke neresi?" diyorum. "Bizim dalyanlarımız var" diyor, "Dalyan nedir ki?" diye soruyorum. Sonra hepsini görmeye karar verdim ve evlendik.

• Ne zaman geldiniz?

1945'te 40 gemilik bir konvoya dahil bir yük gemisi ile tam 24 günde geldik. Biz Cebelitarık'ta iken, harbin bittiği ilân edildi. Bizim konvoydaki vapur ayrıldı. Romanya'ya gidiyordu. Kaptanımız hiç Yunan Adaları'ndan geçmemiş. Aksi gibi Yunan Adaları da daha teslim olmamıştı, dolayısıyla kendileri ve etrafları zifiri karanlık. Karanlıkta, gayet sıkıntılı bir yolculukla bitirdik biz dönüş maceramızı. Beni deniz tutuğu için iyiden iyiye iğne ipliğe dönmüştüm. O sırada üç aylık da hamileyim, Halim'e. Ancak o kadar zayıftım ki, geldiğimde kayınpederim, baktı baktı "Nerede" diye sordu.

• Babanız o sırada Türkiye'de..

Babam o sırada Türkiye'de idi. Bakınız ne tesadüf: Babam Viyana'da görevli idi. Savaşın sonuna doğru Viyana'daki Türk diplomatlarını Almanlar enterne edip Schwarzwald'da bir yere göndermişlerdi. Harbın bitmesi üzerine de bir İsveç vapuru ile hepsini Türkiye'ye yollamışlar. Babam bizden birgün evvel inmiş İstanbul'a. Benim hiçbir şeyden haberim yok çünkü biz babamla ancak Kızılay vasıtasıyla haberleşebiliyorduk. Ben evleneceğimi bile babama Kızılay vasıtasıyla bildirmiştim.

• Valideniz...

O, Mısır'da idi. Zaten ben Radyoda çalışırken, o beni hergün dinlerdi ve çıkmadığım günler veyahut tatilde olduğum günler, "Hasta mısın?" diye telgraf çekerdi.

• Anneniz yaşantısını nasıl devam ettirdi?

Annem, Mısır'da hayatını ikinci zevci ile devam ettirdi. Ülkeden çıkmadan önce Zülüflü İsmail Paşa'nın oğlu Ali Haydar Germiyanoğlu ile evlenmişti. İki annem, iki babaya sahip olduğum halde maalesef kardeşim yok.

• Siz yeniden Türkiye'ye geldiniz...

Türkiye'ye geldim. Söke'nin nerede olduğunu, dalyanın ne olduğunu öğrendim. Çok şeker bir aileye intisap ettim. Kayınvalidem, Talat Hanım, benim gibi, hasbelkader Söke'ye gelin gelmiş İstanbul'lu bir Paşa kızı idi.

• Peki anne tarafından akrabalarınız ile yeniden buluşmaya ne zaman başladınız?

Ben hepsini gidip görüyordum. Zaten Mısır'da çoğu ile beraberdik. Biz birbirimizi arayan, birbirimize düşkün bir aileyiz. Teyzemin çocukları hep beraberdiler ve o zamanlar Mısır'da fevkalade güzel bir hayatları vardı. Tabii, hepsi birer Mısır'lı Prens ile evliydi. Ne yazık ki, onlar bir defa da (1952'deki askeri darbeden sonra) ikinci vatanlarından çıkmaya mecbur edildiler. Ben de artık oraya gidemez oldum. Bir müddet sonra, annem ve zevci Türkiye'ye geldiler. Söke ve İzmir'de benimle birlikte yaşadılar. Evvela üvey pederim,

Hümeyra Özbaş 1936'da İstanbul Tenis Şampiyonu Rus Gorosdeskiya ile birlikte.

birkaç sene sonra da annemi kaybettim.

• Hümeyra Hanım, bu zorluk çekilen yıllarda 30'larda, 40'larda ailede yeniden Devletlu olma arzusu var mıydı? Ya da "Başımıza ne geldi?" türünde yakınmalar?

Birincisi hiç olmadı... İkincisi, aa tabii, o kadar olur, kaçınılmaz. Bir kere sıkıntı çekiyorsunuz, acı çekiyorsunuz, vatan hasreti var, yoksulluk var, hatta açlığa kadar giden yoksulluklar var. Bütün bunlara rağmen tutumlarına bakınca, bir aile ancak bu kadar vakur, bu kadar az şikayetçi olabilir gibime geliyor. Hele bir yabancının önünde asla ne şikayet, ne isyan ettikleri duyulmuştur... Ama, aile arasında, yok desem yalan. Gene de çirkin bir şekilde değil. Yani ah vahlar, nedenler, biz buna layık mıydık, ne vardı falan filan. Bunun olmaması mümkün mü ki? Hani Faruk Efendi için o kadar söylerlerdi; gelip de iktidara talip olmak istermiş. Bir gün bile duymadım enistemin ağzından böyle bir şey. Ama hasret büyük. Hani ne olur bize müsaade etseler de vatanımıza dönsek türünden yakınmalar hiç eksik olmazdı.

Ailemizin Orhan'dan önceki reisi, Vasıf Efendi bir gün İngiltere'den Mısır'a giderken gemisi İzmir limanına uğradı. Gittim "Vasıf Dayı, inin basın şu toprağa ayağınızı, benle bir çay için" diye rica ettim. Oradaki bir görevli de, artık polis mi yoksa gümrükçü mü, her ne ise, o da "Buyrun efendim, rica ederim" dedi. Vasıf Efendi "Kat'iyen" dedi. "Geleceğim, geleceğim, ama pasaportumla çıkacağım. Türk olarak, istenmeyen olarak değil". Adımını attıramadım o gün. Ama, sonradan geldi. Kuşadası'na da geldi, kaç defa kaldı. Belirttiğim gibi, önce sultanlar ve şehzadeler için çıktı kanun ve maalesef çok arzu edenlerin birçoğu yetişemediler. Ne yazık!

Geçen gün Orhan Efendi ile konuşuyorduk. "83 yaşıma geldim artık nasıl geleyim ben?" dedi, "Anfizenim var". Ama, ardından da kahkahayı bastı. Selim'i sordu, kim olduğunu anlayınca da gene gülmeye başladı.

• Sizin II. Abdülhamit'in mirası konusunda bilginiz var mı?

Bilyorsunuz, hanedan mensuplarının yurtdışına gönderilmesi kararından sonra hanımlara bir sene kalma müsaadesi verildi ve "malınızı mülkünüzü tasfiye edin" dendi. O zamanlar vekillere bırakanlar oldu. Satanlar oldu. Validelerine bırakanlar oldu. Bunu yapabilenlerin malları kurtuldu. Ya gelip gidip sattılar ya da zaten annelerinden kendilerine miras kaldığı için mallarına tekrar kavuştular. Ancak Padişah malı hiçbir şey kalmadı. Hatta, annemin, teyzemin evleri vardı, şimdi sanırım Şişli Terakki Lisesi oldu biri, diğeri de yıkıldı ve yerine bir pasaj yapıldı. Şimdi, bu evleri onlara Sultan Vahdettin kat'iyen hazineden değil, kendi az olan gelirinden almış. Buna rağmen, hazine malıdır diye el koydular.

Bu mülk işleri biraz da hassas konular aslında. Geçenlerde gazetelerde bazı haberler, yorumlar çıktı bizim dışarda kalmış mülklerle ilgimiz ve Musul petrollerinin sahipliği ile ilgili. Yazılan birçok şey ya asılsız ya da doğru bilgilere tefsirlere dayanmıyor. Geçenlerde kuzenim Neslişah Sultan telefon etti bana. "Mısıra gidiyorum oğlumla, ancak gazetelerde çıkan bir habere çok canım sıkıldı" dedi. Şimdi, dışarıda olan mülk için gerçekten bir Amerikan avukatlık şirketi bize bir teklifte bulundu. Yalnız, iyi anlamak lâzım, bu teklif Musul petrollerini geri almak için filan değil. Bugüne kadar kullanılmış olan hak üzerinden pay almak için. Bu işin ceremesini çekecek olan, uğraşacak olan onlar. Kim hayır der buna? İmkanı var mı?

Yanlız, şunu söylemek lâzım ki, Sultan Abdülhamit Han müthiş akıllı bir adam. Yani, zekâyı bir tarafa bırakın, bir de "business" kafası var kendisinde. Düşünün, daha kimsenin petrolü, Musul'u bilmediği devirde ileriye yönelik böyle bir yatırım yapmış olması bana fevkalâde önemli geliyor.

• Sizce Cumhuriyet hükümetlerinden miras haklarınızı almanız konusunda destek görmeniz neye bağlı? Acaba Cumhuriyet'in tam yerleşmemesinden dolayı bir çekinme mi vardı? Para gelmesi halinde, hanedan da geri gelmek ve siyasi hak talep etmek isteyebilir diye düşünmüş olabilirler.

Ben öyle düşünmüyorum. Hanedan'ın gelmesi meselesi değildi bu. Sadece varlığının ve özel mülkiyet haklarının tanınması idi söz konusu olan. Ayrıca daha önce de ifade ettim. Cumhuriyet'e karşı çıkmak için ne görünürde bir niyet ne de bu işi yapabilecek cerbezeli bir şahsiyet aile içinde yoktu. Halife Abdülmecit bence biraz hayalperest ve siyasî sağduyusu da pek kuvvetli değil. Zannediyordu ki, Halifelik ile birşey elde edilebilir. Olacak iş değil, çünkü zaten cihan harbinde hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya çıkmıştır ki, Araplar bizi sevmiyorlar. Ne seviyorlar, ne Halifeliğimizi tanıyorlar, ne de böyle birşey istiyorlar. Yani kime güvenip de Halifeliği yeniden bir iktidar payandası olarak kullanabilecek ki? Olacak şey değil... Ne taraftan baksanız olmaz. Kendisinin böyle bir düşüncesi ve onu destekleyenleri vardı, ancak pek te gerçekçi değildi.

• Efendim, 1924'te halifeliğin ilgasine kadar Abdülmecit Efendi'nin İstanbul'da bir iktidar odağı yaratma çabaları da var. Ancak herhalde siz de bileceksiniz. 1952 yılında hanedanın dönmesi ile ilgili kanun mecliste görüşülürken, birçok milletvekili, diğer azledilmiş kraliyet aileleri gibi yeni rejim aleyhine entrikalara girmedikleri için Osmanlı Hanedanı lehinde konuşmalar yapmışlardır. Sizce, Abdülmecit Efendi'nin çabaları ve ümidi ne kadar sürmüştü?

Çok az sürmüştü. Birkaç sene. Başlarda, epeyce çaba gösterdi, canlı ve ümitli idi. Sonra, ne bir yardım gördü, ne de destek. Bırakın politik yardım ve desteği, para yardımı bile bir tek Haydarabad'dan geldi. Az bir miktar.

• Hümeyra Hanım, henüz konuşmaya resmen başlamadan sizin sorduğunuz bir soru var. Buna sizin cevap vermenizi rica etsek. Bizce, Hanedan'a karşı olan yoğun bir ilginin birdenbire gündeme gelmesinin sebebi nedir?

Bilemiyorum. Acaba, mal mülk hikâyeleri mi diyordum... ama değil. Çünkü daha evvel Milliyet gazetesi bize müracat etti. Bir hayli oldu. Hani yazılar çıkmadan bir hayli evvel. Birkaç defa oldu. Sonra dizi çıktı. Fakat bu sefer de Selim'in ortaya çıkışı, onun üstüne geldi. Bu Amerikan avukatlar.. Hep üst üste geldi, ama bir rastlantı da

olabilir.

• Ancak, bu yepyeni bir ilgi değil. Sanki son on yıldır artarak gelişen bir ilgi var, ne dersiniz?

Doğru ve ben size bir şey söyleyeyim, o bir tarihi ilgi gibi geliyor bana, çünkü çok bastırıldı bu konu. Çok susturuldu, hiç konuşulmadı, çekinildi, korkuldu. Biz bile daha rahat konuşuyoruz. Eskiden böyle konuşmazdık. Ay birşey zannederler falan diye.

• Saltanata karşı duygularınız?..

Şimdi, "Sen nesin" diyorlar. "Ben Royalist'im" diyorum. Ama çok geniş mânada, bir restorasyon hevesim olduğundan değil, hele teokratik bir restorasyon hevesim asla yok. Yani benim sempatim bugün Kraliyet ananelerine. Bunları seviyorum. Futbol takımlarını bile öyle tutarım. (kahkahalar!.) Hollanda'yı. İngiltere'yi tutuyorum. Sırf kraliyet takımı diye... Bunu kimse benim içimden alamaz ki. Ama bugün Türkiye Cumhuriyet'ten başka bir şey olacak deseler aklım ermez. Anlatabiliyormuyum? Olamaz... Olmaması lazım. Hele bu teokratik emellerle kullanılacaksa.. Olamaz.

• Ailenin bugünkü kuşakları hâlâ birbirleri ile görüşüyorlar mı, yoksa bir kopukluk oldu mu?

Hayır, kimse kayıp değil, ancak bizden sonraki nesil maalesef bizim aramızdaki kadar sıkı ve yakın bağları devam ettirme imkânına sahip değil.

• Sizle birlikte Türkiye'ye dönen Enver Paşa'nın çocukları neler yaptılar, döndükten sonra?

Oğlu Ali Enver, Galatasarayı bitirdikten sonra Türk Hava Kuvvetler'inde pilot oldu. Maalesef genç yaşında, Avusturalya'da bir dağ kazasında vefat etti. Büyük kızı Mahipeyker doktor oldu ve halen İstanbul'da yaşıyor. İkinci kızı Türkân Mayatepek Kimya Mühendisi olduktan sonra Ankara'da hocalık yaptı ve bir büyükelçi ile evlidir. (Türkân Mayatepek geçenlerde bu şöyleşinin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra vefat etti.) Bir de Rana var, Kâmil Bey'in kızı. O da Sedat Eldem'in biraderi Büyükelçi Sâdî Eldem ile evli ve İstanbul'da oturuyor.

• Atatürk ile Tevfik Paşa'nın barışma sahnesini de bize anlatır mısınız?

Evet, ben Atatürk ile Tevfik Paşa'nın barışmasına şahit oldum, Park Otel'de. Anladığım kadar, Atatürk Londra konferansından evvel Tevfik Paşa'ya haber göndermiş, "Gitmesin, İstanbul Hükümeti olarak bize bıraksınlar bu işi." diye. Onun üzerine de Tevfik Paşa "Ben hâlâ Sadrazamım, Padişahım hâlâ başımda ve hükümet de var, gitmememe imkân yok" demiş.

Hümeyra Özbaş'ın annesi, Vahdettin'in kızı Ulviye Sultan.

Gerçekten imkân yok gitmemesine. Çünkü vazifeşinas bir adam, dürüst. Onun üzerine küsmüş Atatürk.

Bu olaydan seneler sonra, Büyükbabamın gözü az görmeye başladı. Gidip Ayazpaşa'da, eski köşkü olan Park Otel'de kalmak istedi. Etrafını flu olarak görebiliyordu. Yemeklerini yukarıda yemek odasında yerdi. Atatürk de bazı geceler yemeğe gelirdi. Bir akşam kuzenim ve ben Büyükbabamla yemek yerken içeri Atatürk girdi, yanında Şükrü Kaya ve birkaç kişi ile birlikte bir masaya oturdu... Yanındakilere bazı şeyler sorduktan sonra kalkıp Tevfik Paşa'nın masasına geldi ve hatırını filan sordu. Büyükbabam ayağa kalkmak istedi, kalkamadı çünkü Tevfik Paşa'yı kollarından tutarak kaldırıyorlardı artık...

Çok dokunaklı bir andı...

• Ne zaman oldu bu karşılaşma?

Tevfik Paşa'nın ölümünden iki sene kadar önce bir yaz vakti.

• Siz hem Hanedan'dan geliyorsunuz, hem de babanız Cumhuriyet döneminde yönetici...

Onun için biz gayet, esnek bir nesil olduk.

• Cumhuriyet'e çok olumlu bakıyorsunuz, herhangi bir sorunum yok diyorsunuz?

Hiçbir derdim yok... Aksine Türkiye'de Cumhuriyet'ten başka bir idare olabileceğine, yani Türkiye'nin selâmeti için olabileceğine kâni değilim.

Monarşik idarede sevdiğim ise işin sembolik yönleri. Yani bir anane, sembol seviyorum. Meselâ benim gözlerim falan yaşarıyor, bir resmi geçit gördüğüm zaman. Benim de kendime göre tuhaflıklarım, acayipliklerim vardır, herkes gibi... Bu meyanda babamın İstiklâl Harbi'ne gitmiş olmasını çok doğal buluyorum. Çünkü asker milletiz biz. Yani, evvelâ memleket gelir herşeyden evvel, aileden evvel, Hilâfet'ten evvel... Ben Hilâfet'e inanmıyorum mesela... Belki İslâm dünyası için de sembolik bir ruhanî lider düşünülebilir, o kadar...

• Aileden Millî Mücadeleye sadece babanız mı katılmış? Başka katılan yok mu?

Katılmak isteyenler olmuş, Faruk Efendi'yi kabul etmemişler, geç kalmış. Ondan evvel Halife'ye teklif etmişler gitmemiş. Diyorum ya size, siyasi değerlendirmeleri çok zayıf Abdülmecit

Hümeyra Özbaş New York'taki Dünya Fuarı'nda.

Efendi'nin... Git, git, hiçbir şey için değilse memleketin için git... Yani bir şey bekleme karşılığında, git. Ve ailede hiç kimse de babama kızmamıştır, küsmemiştir. Hiç kimse. Ne annem, ne dedem, ne de Şahbabam. Bana babamdan bahsederdi Şahbabam. Sevgi ile, yani hiçbir zaman, vay efendim bana ihanet etti, kızımı yani zevcesini, kendi kızını bırakıp kaçtı şeklinde konuşmadı. Babam, gece cüce Şamil'i alarak kaçmış, ailesini resmen bırakmış. Arkasından da boşanmışlar. Bu aslında başka bir hikâyedir. Öyle icap ettiği için resmen boşanmışlar, ama babam bunu kabul etmemiş, daha sonra kendisi mahkeme açmış.

Ama bana babamın Millî Mücadele'ye katılması çok doğal gelir. Keşke hepsi daha evvel gitselerdi. O zaman ayaklansaydılar... Bizim gençler hepsi gitse idi. Bugün babamın hakkını Mustafa Kemal Paşa tanıdıysa, bu yüzden tanımıştır. Başka bir şey için değil. Babamın iki tane İstiklâl Madalyası var. Herkesin bir tane var, onun iki tane var. Halim'de duruyor. Atatürk birini kendi eli ile takmış.

Ama İsmet Paşa gene de şüphe edermiş babamdan, damat olduğu için. Atatürk erkân-i harbiye müzakerelerinde kendi yanına çağırdığında İsmet Paşa sokmak istemezmiş babamı. Atatürk de bilâkis, "İsmail Bey siz ne dersiniz" diye fikrini sorar, itibar edermiş, "Doğru" bulurmuş babanın söylediklerini, İsmet Paşa'yı takine etmesini severmiş...

• Biraz babanızdan söz eder misiniz?

Babam kariyere girmiş Hariciye'de. Hariciyeci mi idi? Babam resmen casustu, askerî casus... İstihbarattan Hariciye'ye geçme. Babam resmen istihbaratçıdır. Beni bile Bulgaristan'da ne hallere soktu idi. Birlikte seyahat ederdik. Galip beni dansa kaldırdıklarında Bulgar zabitlerine "Bunlar burada kaç kişilermiş" filan diye sormamı isterdi. Hiç rahat duramazdı, hep istihbarat arardı. Bir keresinde Brindizi'de hapse attılar bir günlüğüne. Kuşkulanıyorlardı istihbaratçı olduğundan. Biliyorlar hatta. Bulgaristan'da Konsoloshane'nin etrafında bile asker beklerdi. Kim giriyor, kim çıkıyor takip edebilmek için.

Babam bir kitap yazdı. "Yanya'dan Ankara'ya" diye... Onu tekrar bastıramıyorum, çünkü onu basan adam, Sebil Yayınevinin sahibi Almanya'ya kaçtı. Türkçe manuskript ve fotoğraflar ve belgeler ortada yok. Bende Almanca manuskript var... Bana her zaman diyordu ki, "Bunu basayım, ikinciye geçiyorum" İkincinin çok enteresan olması gerekir, çünkü orada artık Cumhuriyet'i anlatıyor. Yeni döneme geçişin hikâyesi veriliyor.

Babam vefat ettiği zaman biz bu kitabın notları ile ilgilenmek istedik, fakat bazı aksilikler yüzünden kaybolduklarını için maalesef basımını gerçekleştiremedik. Bazı belge ve askeri harita dolu sandıkları da isteği üzerine Afet İnan Hanım'a göndermiştik. Akıbetlerinin ne olduğunu bilemiyorum.

Yanlız bende mühürler var. Dedem, kendi sadaret mühürü ile Padişah'ın altın Sadaret mühürünü babama "Aman bu satılmasın, bir antikacının eline geçmesin. Ben göremem, ama bir Padişah gelirse şayet, sen ona verir, teslim edersin; ben teslim edecek insan bulamadım" diyerek vermiş. Mühürler kalmış. Şimdi de bunlar bende duruyor. Tevfik Paşa'nınki bende, ama öbürünü saklamakta ben kendimde hak bulmuyorum. Müze de yok. Herkes müzeye verme diyor. Verme olur mu? Topkapı'ya vereyim diyorum, ancak teşhir edilmesi kaydıyla bunu yaparım. Müzenin müdürünü de tanıyorum. Daha önce Efes Müzesi müdürü idi. Bence doğru olan bunu vermek ama çevreden "Yok ederler" diyorlar. Çocuklar da muhalif bu işe, aynı şeyleri söylüyorlar. Çok şeyin yok olduğu doğru da, artık her şey de yok olur mu? Bence, gene de en iyisi Müze'ye gitmesi eğer, teşhir edi-

lecekse. Birçok mühür var, Mehmet Vahdeddin Han'ınki yok.

• Babanızın Enver Paşa ile ilişkileri nasıldı?

Babam Enver Paşa ile kırgındı. İsmet Paşa ile de mesafeli bir ilişkisi vardı. İsmet Paşa babama itimat göstermediği için, babam da kendisine bir yakınlık hissetmezdi. Babamla Enver Paşa arasında geçen iki ilginç olay vardır, bunları nakledeyim isterseniz. Hanedanda protokol yaş sırasına göre düzenlenmişti. Sultanlar yaşları ile, dolayısıyla kocaları da Sultanların yaşlarına uygun olarak protokolde yer alırlardı. Bir merasimde, Cuma namazında, babam daha düşük rütbede bir zabit olmasına rağmen protokolde, Ordu Komutanı olan Enver Paşa'dan önce geliyor. Enver Paşa daha uçta bulunduğu yerde fevkalâde sinirleniyor bu duruma. Geliyor babamın önüne: "Sizin mi rütbeniz yüksek, benim mi?" diye soruyordu. "Aman efendim, tabii ki sizin Paşa Hazretleri". "O zaman?" diyor, Enver Paşa, "Yerimizi bilelim". Babam da "Efendim, maalesef Haremim, Neciye Sultan Efendi'den daha yaşlı oldukları için, ben de dolayısıyla.." diye bir cevap veriyor. Ertesi gün, derhal babam cepheye sevk. Arabistan'a. Üstelik oradaki komutan Vehip Paşa'ya da Enver Paşa'dan bir mektup gidiyor. Mektupta bir emir var "Erkan-ı Harp olmasına rağmen ön cepheye gönderilecektir". Babam daha üç günlük evli. Dördüncü gün sevk olunuyor, düşünebiliyor musunuz? Babam Arabistan'a varıyor, Vehip Paşa babama mektubu gösterip "bak ne yazmış Enver" diyor. Sonuçta Vehip Paşa sayesinde babam gene Erkan-ı Harp kalıyor ve cepheye gönderilmiyor. Fakat, Enver Paşa'da kendisine böyle bir azizlik yapmış oluyor.

• Peki babanız nasıl damat olabilmiş?

Babamın baba tarafı Kırım'lı. Hatta babamın ailesi bizim Osmanlı'dan da daha eski. Cengiz Han'a dayanıyor soyları. Tevfik Paşa'nın babası İsmail Paşa Kırım'dan geliyor ve kendisine Bulgaristan'da bir çiftlik veriliyor. Sonra Askeri Paşa olarak Diyarbakır'da Komutan iken bir Kürt aşiret reisinin kızını alıyor. Gülşinas Hanım. Ailede bir tek onun şeceresini bulamadım. Bu şekilde Kürtlük de var bizim ailede. Bu evlilikten Tevfik Paşa doğuyor. Tevfik Paşa bilâhare Hariciye Nazırı ve Sadrı Azam'ı oluyor Osmanlı İmparatorluğu'nun. Bu sıralarda da annem evlenme çağında imiş. Gene aynı zamanda teyzemi de Mustafa Kemal Paşa ile evlendirme laflârı da var, ancak annem daha büyük olduğu için önce onun izdivacının halledilmesi gerekiyor. Evleneceği kişi Sultan Mehmed Vahidettin'in deyimiyle "Bulaşık" yani ittihatçı olmayacak. Bir gün, bir tanıdığı babamı Köprü'de vapurdan inerken görüyor. "Tebrik ederim evleniyorsunuz" ya da "Nikahlandınız" diyor. Tam bir komedi. Babam anlamadığını söyleyince, "Sen Ulviye Sultan ile evlendin" diye haberi açıyorlar. İşte böyle bir izdivaç annemle babamınki. Daha sonra birbirlerine gösteriliyorlar. Babam bahçeden geçiyor, annem de yukarıdan onu görüyor. Babam o sıralar bir Alman komutanın yanında tercüman. Olayları anlatınca, Alman zabitin aklı duruyor, hemen akıl veriyor babama: "Otur, nişanlın mıdır, nikâhlın mıdır çabuk mektup yaz, seni görmek istiyorum de." diye.

• Tevfik Paşa ile ilişkileriniz nasıldı?

Dedemle ilişkimiz çok iyi idi. Yakındık birbirimize. Arada bana annemi sorar. "Bu izdivacın sonu böyle olmamalı idi, ama maalesef oldu, ne yaparsın politik şeyler bunlar" derdi. Tekaüt olduktan sonra kendisine maaşı çok geç bağlanmıştır.

• Hümeyra Hanım, son olarak şunu sormak istiyoruz. Saray âdetleri günlük hayatta hâlâ yaşıyor mu?

Tabii, saray hayatını bugün de devam ettirmek hiç de kolay değil. Oranın kendine göre karmaşık kuralları, ritüelleri filan vardır. En basiti, yemek konusunda örnek vereyim. Hiçbir zaman bir saraylı pilavı sade yemez. Ya hoşaf ile yer ya da limonatalı marul salatası ile... naneli limonata yapılır, marulun üzerine dökülür. Yağ filan değil. Onunla yenir. Efendim, meselâ su böreği mutlaka reçelle yenir; vişne ya da ayva reçeli ile... Bu ananeleri, biz mümkün olduğunca devam ettirmeye çalışıyoruz.

• Sayın Hümeyra Özbaş, bize vaktinizi ayırdığınız ve bu çok değerli sohbeti bizimle yaptığınız için size çok teşekkür ederiz, efendim.

A.Şefik Okday'ın **Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa** kitabı ilgi ile karşılanmıştı. O zaman kitabın tanıtım yazısını söyle tamamlamıştım: "Şefik Okday, kitabın değişik yerlerinde sözünü ettiği gibi babası Ali Nuri Bey'in teybe aldığı, kendisine ve babasına ait (ama hiç kuşkusuz II. Abdülhamit ve Vahdettin'i de içine alan) anılarını da, ailede kalan kişisel evrakı ve fotoğrafları ile birlikte bir ikinci kitap halinde yayınlamaya söz vermiş bulunuyor. Bizim gibi meraklı tarih okuyucuları, şimdi Şefik Okday'ın bu sözünü en kısa zamanda, yerine getirmesini bekliyorlar." **(Tarih ve Toplum,** Sayı:36, Aralık 1986)

Yazar sözünde durdu ve **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor** (1988) adlı kitabı yayınlandı.

Bu kitapta meraklıları, Hümeyra Özbaş'ın babası İsmail Hakkı Okday ile, yazarın babası Ali Nuri Okday'ın ilginç yaşam öykülerini ayrıntıları ile bulma olanağına sahiptirler.

Şefik Okday'ın kitabı genelde beğeni ile karşılanmıştı. Ama istisnalar da varmış . Hümeyra Hanım, rahmetli İsmail Rüşdü Aksal'ın kitaba tepkisini bize şöyle anlattı:

"Rahmetli İsmail Rüşdü Aksal, Okday'ın birinci kitabına çok kızdı. Görümcemin zevci idi, geçen sene yılbaşında vermiştim bu kitabı kendisine". "Şefik ne hakla bu kadar hafife almış Tevfik Paşa'yı, bir sürü aile hikâyesini yayınlayarak. O öyle hafife alınacak adam mı idi? Kat'iyen tasvip etmedim, teessüf ederim" dedi.

Kuzenim Şefik Okday bir tarihçi değil ki. Bence bir aile öyküsü yazdı ve çok hoş okunan bir kitap oldu dedimse de ikna edemedim kendisini.

Allah Rahmet Eylesin, İsmail Enişte vakur ve gayet konservatif bir beyefendi idi."

CEMİL OKTAY

Hümeyra Özbaş'ın Ağzından Selim'in Öyküsü

"Selim'in Fransız gazetecilere verdiği beyanattan ve kızının yazdığı kitaptan sonra bana tabii günde yirmi telefon geldi. Işın şirini Selim benim çocukluk arkadaşımdı.. Hatta bizim aile reisi olan ve Nice'te oturan Orhan Efendi ile telefon konuşmamızda ona kim olduğunu söylediğimde şaştı, çünkü o da İskenderiye'den Selim'in sülalesini tanıyor...

Efendim, bu kitabı yazan hanım, Nadine Dawson, bir nevi yazar. Ben tanımıyordum. Amerikalı bir albayla evli. Bir gün "Sizin çok iyi tanıdığınız bir hanım var, sizi görmek istiyor" dediler. Memnun olacağımı belirttim. Kimbilir nereden tanıyordum? Şivesi Fransızca'ya çalan, iyi bir İngilizce konuşan, Türkçe hiç bilmeyen iri bademgözlü, esmer zarif bir hanım.

"Ben İskenderiye'den Mme. Pyobert'in torunuyum" diye kendini tanıttı. Bunun üzerine ben de onu ve çocuklarını bağrıma bastım, çünkü büyükannesi annemin çok iyi arkadaşı, babası ve halası da benim çok iyi gençlik arkadaşımdı.

Birkaç kere görüştükten sonra Nadine'in ne istediği ortaya çıktı. Bu hanımın güya büyükannesi Kaçar Prenseslerinden, dadısı ya da mürebbiyesi ile İran'dan kaçıyor. Sultan Vahdettin'in hemşiresi Seniha Sultan'ın yanına geliyor. Himayesi altında büyüyor. Çocuk 13-14 yaşındayken, güya Sultan Hamid, hemşiresinin yanına gelir giderken (ki, benim bildiğim kadar, Sultan Hamid pek öyle gezmemiş) bu hanımla her nasılsa ilişkisi oluyor ve neticede, Meryem Ana nikâyesi gibi bir hikâyeden sonra Selim doğuyor. Bu, gayet gizli tutuluyor. Güya, bunu Seniha Sultan biliyor. Sonra biz memleketten çıkarılmadan önce, bu hanım, yani Kaçar Prensesi çocuğu ile birlikte Arabi isminde bir antikacı ile evlendiriliyor. Bizim bildiğimiz adı Arabyan idi ama şimdi Arabi olmuş. Kısa süre sonra bu bey de vefat ediyor. O ara, İstanbul'a bir heyet ile birlikte Fransız doktor geliyor, yeni dul kalmış bu zengin hanımla tanışıyor ve evleniyorlar. Arabi beyden kalmış antikalar, güzel eşyalar ve serveti toplayan bu hanım yeni kocası ile birlikte İskenderiye'ye yerleşiyor. Dr. Pyobert bu para ile işe başlıyor. Çok güzel bir klinik açıyor. Fevkâlade güzel bir villa, tenis kortları vesaire. Lüks bir hayat içinde. Şarklı, İstanbul'lu bir hanımefendi iki çocuğu ve ailesi orada yaşıyorlar. Biri Selim, diğeri ablası Lule. Hanım kendisini hep Kaçar Prensesi olarak tanıtıyor, hiç kimse de üzerinde durmuyor. Bir Arabyan ismi duyuyoruz, Ermeni olduğu tahmin ediliyor. Sonra bir Arabi ismi duyuluyor, bir Kaçar Pensesi. Bizim tavrımız ise: "Hanım ne olursa olsun, iyilik seven kibar bir insan" Kocası, Dr. Pyobert bütün Osmanlı Hanedan ailesini tedavi ediyor, onlara bakıyor, hatta kliniğinde yatırıyor ve beş para da almıyor. Yani para da kabul etmeden, böyle uzun müddet bütün Mısır'daki Osmanlı ailesinin, bu meyanda Mısır Hanedanının da doktorluğunu yapıyor. Bizimkilere karşı çok yardımsever. Belki de hanımı dolayısıyla, artık bilemeyeceğim. Kaç defa bana da bakmıştı çocuk iken. Gayet sevimli adamdı.

Selim büyüdü, Paris'te okudu, evlendi ve halen de orada oturuyor. Sormak gerekir, şimdiye kadar Sultan Hamid hikâyesini niye duymadık. Seniha Sultan, San Remo'da Şahbabamın yanında yaşadı. Hiç böyle bir hikâye anlatmadı. Ne annemin ne de teyzemin böyle bir şeyden haberleri yoktu.

Nadine gidiyor, geliyor "ben Madam Pyobert'in torunuyum" diyor. Ancak, bir gün geldi bana, hikâye değiştirdi: "Ben Madam Tiyober'in torunu değilim. Madam Tiyober benim büyükannemin mürebbiyesi idi. Selim'in annesi değil, kızın annesi idi". Kız, yani Lule ise, antikacının kızı imiş. Bu duyunca, "Aman Allahım" dedim, "Bu da nereden çıktı". Bir kere, bizim bildiğimiz Lule, Selim'den büyüktü, yani hikâyenin burası da tutarlı değil.

Nadine benim tepkim üzerine senaryonun can alıcı ve son derece melodramatik noktasını açıkladı: Kaçar Prensesi hanım vefat etmiş, bunun üzerine mürebbiye onun yerini almış ve oğluna da şefkâtle bakarak, annelik etmiş.

Şimdi, bu konuda Nadine'in anlattıklarından başka bir delil yok. Ne annemden ne başkasından bugüne kadar böyle bir hikâye duymamışız. Bir Kaçar Prensesi olduğu tereddüdü var, böyle bir lâf var ortada ama kesin hiçbir şey yok. "Peki" dedim. Selim diye zaten bir başka oğlu var Sultan Hamid'in. Aynı zamanda iki tane Selim olmaz ki. Niçin sakladınız Selim'i bugüne kadar? Neden aileye daha evvel büyükler sağ iken açıklamadınız?

El cevap: "Ermeniler öldürür diye. Bir tehdit vardı. Madam Pyobert de aman duyulmasın, Ermeniler öldürür demişti."

Gene anlaması pek kolay değil. Ben Paris'te yaşadım; Sultan Hamid'in çocukları, torunları, oğulları, kızları hep dışarıda yaşadılar. Üstelik hepsi tanınmış. Ermeniler niye onları vurmadı?

Nadine kendisiyle Fransız Konsoloshanesi'ne gidip de "Evet, ben böyle bir hâdiseyi biliyorum" diyeyim, bu şekilde ifade vereyim diye çok uğraştı. Kıramadım, birlikte konsoloshaneye gittik ve ben "Bana bu hanımın Madam Pyobert'in torunu olduğu kanaati gelmiştir" diye ifade verdim. Çok kızdı. Nihayet uğraşmış, aile tarafından fertleriyle, birçok tarihçi ile görüşmüş, kurcalamış. Sonunda kendisine defalarca tekrarladığım, "Nadine, arşivlerde olur, bir yerde kayıt olur, en azından aile duyulurdu" cevabını almış. Buna rağmen Amerika'da Fransızca olarak hayalî kitabını bastırmış ve babasına da Fransız gazetelerinde çıkan bildiğiniz mülakâtı verdırmış ve bir alâka yaratmayı başarmış.

Zaman zaman Osmanlı hanedan mensubuyuz diye kimsenin tanımadığı bazı insanlar ortaya çıkmaktadır."

Divan Edebiyatında Çiçekler

Kasideler

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Şair Gül'ü aslında, sevgilisine seslenirken onun adını kullandığı için severmiş. Ama öyle de olsa, eski şiirimizde çiçeklerle yapılan benzetmelerin çokluğu, onlara dolaysız, büyük bir ilgi ve sevgi duyulduğunu da kanıtlıyor.

DİVAN edebiyatında çiçeklerin adlarıyla tanınmış kasideler vardır. Bu çiçekler, redif olarak kasideler boyunca sürer, gider. Bunlar, adlarını taşıdıkları çiçekleri tanıttıkları kadar şairlerde de türlü çağrışımlara yol açarlar; bir yandan da onların bu konularda ne derece güçlü olduklarını değerlendirmemize yardımcı olurlar. Bu işaret ettiğim noktaları meydana çıkarmak için ele aldığım çiçek kasidelerini ilkin adlarına göre sıralamak istiyorum. Şair Necati'nin *Benefşe kasidesi*, harf sırasında en başta gelmektedir. Sonra Hayalî Bey'in *Gonca kasidesi*; Fuzûlî'nin, Hayalî Bey'in, Necati Bey'in, Nev'î'nin *Gül* kasideleri sırada yer alırlar. Nev'î'nin *Nergis kasidesi* ile, Bâki ile Nev'î'nin *Sünbül kasideleri* sonda gelmektedirler. Ayrıca Bâki'nin *Gül, karanfil* ve lâle redifli gazelleri konumuza ışık tutacaktır. Münasebet düştükçe, başka şairlerden de tek-tük beytlere ve dizelere yer verdiğim olacaktır. Kasideleri okurken önce, bunların her birinde rastladığım değişik benzetmelerin, kasidelerde ve gazellerde geçtikleri beytleri işaretledikten sonra, gerekli gördüğüm yerlerde kimi açıklamalarda bulundum. Yazıma kendimce bir düzen vermek için ve okuyucuya kolaylık olsun diye bunları yan başlıklarıyla bir araya toplamayı denedim. Divanlarda, çiçek kasideleri bulunan şairlerden aldığım beytlerden şair Bâki'nin kasidesini *B*, *Gül* gazelini *Bg*, *karanfil gazelini Bk*, *sünbül* gazelini *Bs* harfleriyle işaretledim. Necati Bey'in *Benefşe* kasidesini *NB*, *gül* kasidesini *NG*; Nev'î'nin *gül* kasidesini *Na*, *Nergis* kasidesini *Nr* ve *Sünbül* kasidesini *Ns* diye işaretledim. Bu işaretlerin üzerlerindeki rakamlar, o beytin kasidenin kaçıncı beyti olduğunu bildirir.[1]

Gül Hakkında.- Yılda bir kez dalın minaresinden, Ahmed-i Muhtar'ın (Hazret-i Muhammed'in) nur gibi gül yüzünü gösterir, Ng^1. *Gül*, Hazret-i Peygamberin gül bağçesinin -yanaklarının- şebnemidir. Gül yaydığı kokularla her gün bunu söylemektedir, F^{11}. (Gülün, Peygamberimizin yüzünün terinden doğduğuna inanılmaktadır.) *Gül* bağda, çiçekler ordusuna serdar olmuştur, H^1. Gönüller ülkesini feth etmek için, gülşende kokulu çiçekler ordusuna gülün başbuğ olması için mevsim geldi, F^4. Bunca naz, bunca şive ile gülün ancak kısa bir ömrü vardır; bir şehirli gibi süslenip donanmasına şaşılmaz, Ng^{16}. ('şehirli' tâbirinden doğrudan doğruya "Istanbullu"; "Istanbul çocuğu" anlaşılır.) Gülün vefasızlık âdetini edinmiş olması, cihan bağında ömürden berhordar olmamasından dolayıdır, F^{19} (Ömrünün kısa olması yüzündendir. Mânilerde de bu vardır: Ben yarime gül demem - gülün ömrü az olur.) Yılda bir kez açılır, gül ancak bağda şen olur, Bg^1. Menekşe, gül bağçesinde çiçeklere baş olmak için ne zamandır yürüyüp durmaktadır, Nb^1. Çemen Bağdad'ında, halifelik davası etmekte, gül bağçesine Abbâsî sancaklar dikmektedir, Nb^2. (Abbâsî devleti bayraklarının renginin siyah ve hılafet merkezi Bağdat olduğu için bu benzetme yapılmaktadır).

Gülün açılma zamanı- Gül, yeşil perdeden çıkıp yanağını gösterdi; temiz gönlünün aynasından pası sildi, F^1. Gonca yeşil perdesinden çıkıp gülün al yaprakları göründü. Bağ denilen çarşıda gezip dolaşmak bugün rağbettedir. Çiçek sarraftır, gül de kokular satan attârdır, F^6 (Çiçeğin 'sarraf olması', gülün tohumlarının sarı (altın rengi) olması dolayısıyladır. Attâr da, baharat satan, kokulu otlar, çiçek suları satan kimsedir. Bu ilgileri dolayısıyla bu ben-

zetmeler yapılmıştır.) Senin yüzünü gördüğü zaman Gonca utancından, çehresini erguvan rengine döndürdü, *Hg*[14]. (Gonca kasidesi, Kanunî Sultan Süleyman'a yazılmıştır. Ondan dolayı, burada söz konusu Kanunî'nin çehresinin tazeliği, güzelliğidir). Gül, gül bağçesindeki bezminden çıkıp yine geri dönerek, şaraba tevbe etmiş olanlara tekrar şarap kadehini sundu, *Ng*[9]. (İçkiye tevbe etmiş olanlara tevbelerini bozdurdu, bahar gelince; Nedim de bir gazelinde "Gül mevsiminde tevbe-i meyden benim gibi / Zannım budur ki sen de peşimansın ey gönül" diyor.) Senin gazabın çok yerinde olduğu için, bu, lûtfun ta kendisidir. Nitekim gül de, kış mevsiminde ateş gibi görünür, *Ng*[31]. (*Burada 'Ateş kenârı kış gününün lalezarıdır')* dizesini de hatırlıyoruz.

Gülün takıları.- Gül pazarın güzel kadını olayım diye kendisini altın ve yakut ile donatmaktadır, *Ng*[10]. (Bu benzetmeler, gül kasideleri boyunca tekrarlanmaktadır. *Altın*, gülün sarı tohumları, yakut da goncanın ve gülün kırmızı yapraklarıdır.) Gonca, bir nice eşsiz yakut kutusu ve bir güzel gümüş sürmedandır, *Hg*[10]. (Gül, gonca halinde iken henüz iyice açılıp da gül olup meydana çıkmadan yeşil yaprakların arasından görünen kırmızı yapraklarıyla yakutu, içindeki tozlarla da sürmedanı andırmaktadır. Gerçi bu tozlar sarıdır ve sürme ise siyahtır; öyle de olsa anlatılan, sürmedanın şeklidir.) Servi aşık gibi göğsünü döğüp duruyor; gül de goncanın altın kesesini açmak için dikeni kucakladı, *Ng*[38]. Gül, gül bağçesini dolaştığını meltem habercisinden öğrenip ayağına saçmak için altın hazinesini hazırlamış, *F.26.* O, saltanat bağının selvisi olan Kanunî Sultan Süleyman'dır. Sen gördüklerini güllerin yaprakları sanma, onlar gül değil. gül, onun altın hazinesini korumak için bir duvar çekmek üzere renkli tuğlalar hazırlamış, *F.27.* Beylere hazine gerektiğini bildi de gonca altınını gizledi. Bülbül, gül kulağına altın işlemeli bir kemer yapsın diye, hâlis altın yapmaktadır, *H*[2]. (Burada da yine gülün sarı tohumları vardır.) *Gülün kulağı* da goncanın sapa bitişik olduğu yerin hemen altında tek bir yaprak vardır. Buna 'gülün kulağı' denir. Bâki'nin, Kanunî mersiyesinde şu dize var:

'Gül hasretinle yollara tutsun
kulağını'

Gül, Kânunî'nin nereden çıkıp geleceğini beklemekte ve kulağını onun geleceğini beklediği, umduğu yollara tutmaktadır. Açıkladığımız dizenin başındaki *gûşvâre* kelimesi 'küpe' demek olduğu gibi, istiridyenin kabuğu içindeki

İstanbul Kandilli kalem işi bir yazmada çiçekler.

'iri tek inci' anlamına da gelir. Bir kasidenin, bir gazelin ilk beytinin adı da gûşvâredir.) Gül, yılda bir kez, ayağının toprağına yüz sürmese, la'l tacına şebnemden *cevherdar* kılmazdı, *Hg*[15]. *Cevherdar*, parlak, pırıl pırıl, yahut çeliğine iyi su verilmiş bir tür kılıçtır. Üzerinde *cevher* denilen siyah noktalar vardır. 'Yılda bir kez' gülün senede bir defa açtığına işarettir.) Nice şeh, Sultan Süleyman-ı selîmü'l-kalb kim / Tâk-ı eyvanında hurşîd bir zer-i kâmil gül, *H*[13]. O, kalbi tertemiz ve sapasağlam Sultan Süleyman, nasıl bir şah ki güneş onun eyvânına bir altın kemer olmuştur. *Çin pazarının* nefhası, onun güzel ahlakından bir kokudur. Çiçeklerin sultanı olan gül de onun cömertlik faslından bir yapraktır, *H*[14]. (Çin pazarı sözünden şair, Huten yahut Çin ahûsu denilen Misk keçisinin göbeğinden çıkan ve Doğu'nun en makbul kokusu sayılan bir kokuyu anlatmaktadır.) Gül, Kanunî Sultan Süleyman'ın gül bağçesini andıran bezmine hizmetkâr olalı yakut taç giyer ve fîruzeden kemer bağlanır, *Ng*[28]. Yılda bir kez ayağı toprağına yüz sürmese gül, la'l tacını şebnemlerden cevherdar kılmazdı, *H*[15]. Gül, kanlu kanlu yanık yaralarıyla süsledi kendisini ve sen güzellik sultanının yüzüne âşık oldu, *H*[21]. Padişahın ayağı toprağının sürmesini gül, sabâ yelinden isteyip gül bağçesinin nergisini tedavi eder, *H*[12]. (*Nergis*, hattâ hiç benzetme yapmadan 'göz' yerine kullanılmaktadır. III. Sultan Selim kızına yazdığı bir mektubu 'nergislerinden öperim' diye bitiriyor. Nergisin göbeğindeki yer 'göz bebeği', bunun etrafındaki yapraklar da bu gözün kirpikleridir. Hasta veya mahmur (uykulu) göz daima *bîmar*'dır, 'hastadır'. Hasta gözün tedavisi de sürme iledir, daha doğrusu *tutya* denilen ve ondan yapılan ve sürme gibi göze çekilen bir ilâçladır. Ak sarığı, yeşil cübbesi varken, senin adaletli devrinde gülü yaktılar, meğer ki gül zünnar bağlamış olacak, *Ng*[32]. (*Zünnar*, kemer, özellikle ip ve kuşak demektir. Doğu Hıristiyanları ve Yahudiler bellerine kuşanırlar, İran ateşperestleri de; Brahman ipi; Hind tesbihi.) Ey yüzü-gül, çemende sen yoksan, zanbak benim için kılıçtır; gonca da süngüdür, *Hg*[3]. (Zanbağın yaprağı yassı ve uzun olduğu için kılıca benzetilmektedir; goncanın dikeni de süngüdür. Senin düşmanının başına vurmak için, gonca gürzünü ağırlaştırdı, *Hg*[13]. (Gülün yaprakları dökülüp de içinde tohumları kalan yuvarlak ve topuza benzeyen yeri, gülün sapı da bu gürzün sapıdır). Senin mızrağının ucunda, düşmanın kellesi kana batmıştır. Bu mızrak, ucunda bir gül olan mevzun bir fidana benzemektedir, *Hg*[16]. Bağın sünbülü, senin hizmetinden kaçacak olursa, gonce onu saçlarından sürükleyerek getirir. (Burada sünbülün, gülden sonra açan bir çiçek olduğu anlaşılmak-

İstanbul Kandilli işi bir bohçada çiçek süsleri.

tadır.) Her lâleye rağbet ettiren, onun sinesindeki dağdır, nitekim Gonca da dikenin cefasından âr etmez, H^8. Lâlenin sinesindeki dağ, onun göbeğindeki siyah benektir ki 'lâlenin kitabesi' denir. Kıskançlık ateşi, bülbülü yakıp kül etse gerek. Çünkü gül, her dalın boynuna salınıp güler oynar, H^9.

Nevruz kadehini içip -ilkbahardagül, her yeşermiş fidanın boynuna sarılıp, bir genç güzel gibi, mest, yüzbin naz ile salınmakta, Ng^{11}. *Her gün bülbüle hutbe okutup, Gonca, muradına ermiş bir sultan oldu,* Ng^5. Gül yapraklarından bastırdığı parasıyla hükmünü dünyaya yürüttü, Ng^6. Zümrüt tahtına çıktı ve bülbülün kanadını onu gölgelik yaptı, ng^7. Sabâyı elçi düzüp Goncayı Türk padişahına armağan gönderdi, Hg^9. Gül, al kâğıtlar toplayıp üstüne altun serpmiş. O mecmuaya da, ey sevgili, senin yanaklarının vasfını yazmış, Ng^3. Ağyarı yanından koğ ki dillerde makbul olasın. Gül, dikeni bıraksa başlar üstünde yeri vardır, Ng^{11}. Nedim de, Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz

Baş üzre yerin var
Gül goncasının gûşe-i destarı senindir

Gel ey gül-i ra'nâ diyor. Gül eskiden başta, sarığın bir köşesine takılmaktadır). Yaşlı felek, mihrini daha kâinatın yaratıldığı gün başına salmış, tıpkı gül yanaklıların, gülü, sarıklarının arasına taktıkları gibi, F^{44}. Bu parlak şiir, baş üzre taşınsa ne var? Sünbül başlar üstünde yer tutsa yeridir, Ns^{28}. İlkbaharda, gülün, çiçeklere şah olduğu gibi, ey şahım, sen de tacdarların üstüne şehriyar ol, şehriyar, Ng^{44}. Gül bağçesi bezminin tutisi olmak için gül, dikeni tırnak; yaprağı kanad, goncayı da gaga yaptı, ng^{29}. Pamukla ateşin gerçi oyunu yoktur ama, gül bülbülü semender gibi ateş içinde saklar, H^7 (Gülün, bülbülü, ateş rengi olan güller içinde sakladığını, onun güle olan ateşleri içinde yaktığını söylüyor.) Gül galiba göç kervanını hazırlamış; çünki bülbülün yuvasını, sülalesine mahaffe yapmış görünüyor, H^{10}. (Artık gülün mevsimi geçmek üzredir. İçinde bir kişinin, iki tarafında da oturabildiği ve devenin sırtında taşınan Mahaffe denilen bir binilecek lâzımdır. Bu da bülbülün terk edip gittiği yuvasıdır.) Gonca, gül yaprağından bir dil yapıp sevgiliyi anlatmak için ağzını açıyor, Hg^1. Gonca sikkesi (onun damgasını taşıyan madeni parası ile hükmünü yürüttü, Hg^6. Gülün avucundaki kanı görünce, bülbül, kendisini kimin öldürdüğünü bildi, Hg^2. Gonca, bir badeye, la'lden kadeh düzdü, içine de altın sûretler yaptı, Hg^4 (içine altın yaldızlı nakışlar).

Âdetler ve inançlar.- Bu kasidelerde, seyrek de olsa kimi âdetlere ve inançlara rastlanmaktadır. Bülbülün kanını alıp gülün yüzüne sür ki, senin adaletli devrinde gülün tevbe etmesinin zamanıdır, H^{17}. (Ölenin kanını alıp öldürenin yüzüne sürmekle, onun özür dileyip böyle bir suçu bir daha işlemeğe tevbe edeceğine mi inanılmaktadır?). Gülü hangi bülbülün kanı tuttuğunu bilmiyorum; gül bazan dikenin esiri, bazan da ateşin mübtelası olur, F^{20}. Sünbül, o gönül alan kokusuyla sevgilinin saçlarını andırıyor, başların üzerinde yer eylese ne olur? B^7. Varsa, gece gül bağçesi meydanında yatmış olacak ki sünbül başına güller takmış (Sünbül'ün saç yerinde kullanılıp geldiğini hatırlamak gerektir).

Deyimler.- Kasidelerde, şairin konu edindiği çiçekleri anlatırken, arada sırada deyimlere de el attığını görüyoruz. Şu menekşe bir kopacak yerde biter, korkarım senin kara saçına *el karıştırır* (seni koparır başına takar?) Deste işidir, ucuz olmasın diye menekşe eyyamda bir kerre gelir, Nb^{15}. (Deste işi, deste yapılarak satılan ucuz çiçekler.) Menekşe tavşan gibi gözü açık olarak uykuya dalar; uyuyormuş gibi, gözü açıkların devletine kavuşamazsa şaşılmaz, Nb^{16}. (Tavşan gözü açık olarak uyur; menekşenin çiçeği de hiç yumulup kapanmaz. Türkçede *Tavşan uykusuna yatmak* diye bir deyim vardır.) Gonca gibi, gam dikenlerinde bülbül kan yudar, karşısında sabah rüzgârıyla güler oynar gül, Ng^{12}. İntizar bülbülün yüreğinde baş çıkarır; ya Rabbi, gül goncasının yakasını neden dar eyler? H^5. (Baş çıkarmak 'yara açmak'. Gülün gonca çıkarması bunun da tomurcuk halinde iken, ucunda görünen kırmızı yapraklarla baş vermiş bir yarayı andırması.. Ve gonca açılırken, kırmızı yaprakların tomurcuğu etrafında ancak yarım yarım görünmesi.. Bu bakımdan goncanın yakasının dar açılmış sayılması.) Aşkının sırrını göğsünde öyle gizlemiş ki, ayağından asarlar da bu sırrı yine de açığa vurmaz.

Musiki âletleri.- Bülbül, yavrusunun ağızlarını açıp, gül, bülbülün yuvasını misikara döndürse yeridir. (*Musikar*, miskal tabir olunan bir sazın ismidir. Onbeş ve daha ziyade, irili ufaklı kamışı dizip ney gibi ağızla çalarlar. Bazıları indinde dervişlere mahsus bir sazdır. Bir demeye göre de bir kuştur. Gagasında pek çok delikler olduğundan rüzgâr dokundukça türlü sesler çıkar; hattâ musikinin ondan alındığını söylerler.)

Olmağ içün mutrib-i bezmi dutup bir dâire öğrenür her subh bülbülden fen-i edvar gül, F^{47}. Bezmin hanendesi olmak için, gül bülbülden her sabah musiki dersi alır. Gül, kızıl şarapla çenk ve

ney arzuladı, sofuluğu ve tevbeyi bozdu, *Ng*[9].

Mecmualar.- Kasidelerde, arada mecmualardan ve şiirden söz edilmektedir. Bunların içinde medhiye ve fahriye sayılacak olanlar vardır; bunlara da yer vermek istiyorum: *Necati* kulun seni bir gül bağçesi gibi anlatırken, ucunda bir gül olan mevzun bir fidana benzetir. Senin yazın ile şiirin günümüzün ziynetidir; netekim gül, rengi ve kokusuyla gül bağçesinin ziyneti olur, *Ng*[42]. Gül al renkli kâğıtlar toplayıp üstüne altın serpmiş. O mecmuaya da, ey sevgili, senin yanaklarının vasfını yazmış, *Ng*[3]. Mecmua elinden gece gündüz düşmüyor, gül senin yanaklarının vasfını hazırlamakta. Menekşe seni öğmek için yazılacak şiirlere bir kalem ile renkli kâğıtlar hazırlar, *Nb*[42]. Seni anlatmak için bir şiir yazmaya kalkışınca zanbak gibi dilim dolaşırken, menekşe kasidesini yazarken, dolaşan dilim çözüldü, *Nb*[46].

Tarihî Terimler:

Padişahlar.- Bahçivan! Sultan-ı âdil devridir (Kanunî Sultan Süleyman) Tenbih et de, sakın gül, zulm edüp de gül bahçesini ateşe vermesin, *F*[44]. *(Bağçeler açmış güllerin renkleriyle alev almış gib yanar görünmesin). Senin devrinde hava köpüğün zındanında habs oldu, galiba gül havadan incinmiş olacak, F*[39] (güle biraz hava dokunmuş olacak). Beytteki *şemme* kelimesi hem koku, hem de 'zerre' anlamına geldiğine göre, gül ve onun kokusu birlikte hatırlanmaktadır).

Ey Sabâ, şah-ı âdil devridir (İkinci Sultan Bayazıt), git kulağını bük, gül, bülbüle cevr eylemeğe tevbe etsin, *Ng*[17] (ayrıca bkz. beyt-31). Divan-ı Hümayun Gül bağçesinin meydanına döndü. Bu bağçenin sünbülü Tuğrâ-yı Sultanî, gül de defterdarı, *Na*[9]. (Gülün yaprakları dolayısıyla 'defterdar' denmiştir). Onun cömert mutfağına gel ki onun hârkeşleri sünbüldür. (Harkeş, 'odun yarıcı' demektir. Bir fakir adam, bir eşeğe ihtiyacı olduğu için kendisi çalı ve diken taşımaya mecbur olmuştur. Zavallı işsiz gül bu odun yarıcılığını istemiş değil, mecbur kaldığından yapmıştır; kelimenin musikide bir nota ve onun mucidi anlam da vardır. Sultan Bayazıd'ın lutfunun ilkbaharı onun kerem nimetleriyle bezenip bizi ağırlarsa çemen meydanı bir çini sahan olur, gül de sofracı, *Ng*[21].

Nergis, altın ve gümüşle Sultan Selim Han'ın cömert elini andırıyor, biriki lahza dayanmaz, nergis geçer, *Nr*[12]. (Bu dizeden sonra İkinci Sultan Selim'in medhi geliyor.) Eğer sen inayet edüp nazar etmeseydin Nergisin gül bağçesinde onun yeri olmazdı, *Nr*[20]. Sünbül levend gibi çeküp eteğini topladı, sonra da gelüp Gül bağçesini seyr etti, *Ns*[7]. Sünbül eline mızrak alup başına miğfer giymiş, kış ordusunu yarmak istiyor, *Ns*[2]. Sünbül bahar padişahının emrini yerine getirmek için gül bağçesinin meydanına tuğra çekti, *Ns*[1]. Kızıl külahı ile lale ve gül toplamakta ve yeniçeriler gibi altın tac giymekte, *Nr*[5]. Çünki ağzından ateşler saçıyor, meğer başı leğençeli bir kollukçu olacak ki nergis gelin olan gülün çemenler önünce gider, *Nr*[6]. (Eskiden kolluk denilen karakolhanelere ikame olunan yeniçeri efradına verilen addır. Bunların özel

Gelincikler.

kıyafetleri vardı. Fakat bu *'leğençeli'* tabirine kitaplarda rastlamıyoruz. Bu kelime sözlükte 'küçük leğen' demektir. Belki de bir terim olmaktan çok bir halk tabiri olacaktır.) Bahar padişahı yeniden bir vilayet feth etmiş olacak, şimdi kapı kapı dolaşan nergis esir olup satılmaktadır, *Nr.9*.

Menekşe, şahının eşiğine, düşman bayrağı gibi, yırtılmış, baş-aşağı gelir, *Nb*[30]. Padişahım, senin kahrının kasırgası gül bağçesine uğrarsa gül ateş olur; menekşe de dümdüz duman olur, *Nb*[34]. Eğer senin hükmünün yeli çavuş olsa, menekşe o altunla işlenmiş paslı sancağa boyun eğmezdi, *Nb*[35]. Menekşe yere bakarak kara geydiği için senin karşına uğru gibi getirirler, *Nb*[37]. Lale, şebnemlerden başına mücevher taç giymiştir, çemen iklimine şah olmuşa benziyor, *Bl*[1]. Bahar mevsimi yine saltanat tahtını kurdu; çemen Çemşidin tahtı; İskenderin tacı da lale... Senin devrinde menekşe kâfir kıyafetine girdiği için mahcup düştü, *Nb*[33] (kâfir) *Bl*[2]. Giyeceği siyah, menekşenin rengi de karadır; çiçeği de sapı üzerinde eğilmiştir; mahçup kimsenin blaşını önüne eğmesini hatırlatıyor.

İkinci Sultan Bayazıd'ın ilkbaharı onun nimetleriyle bizi ağırlasa çemen meydanı bir çini sahan olur; gül de sofracı, *Ng*[21]. Senin meclisinde bağ, gözü nergis, boyu ardıç, ayva tüyleri çemen, yanağı gül olan sevimli bir hizmetkârdır, *Ng*[25]. Ey saltanat bağının selvisi, goncalar senin ayağına, la'l tabaklar üzerinde, saçmak için altın hazırlamıştır, *Ng*[26].

Hikâyeler.- Gül hapisten çıkıp da Mısr'a sultan olmuş gibi gonca açıp da gül bağçesinin ziyneti oldu, *F*[8]. Henüz tomurcuk halindeki gonca Züleyha'nın halvetinden, eteği parçalanmış olarak çıkan Yusuf'a benzedi, *F*[9]. (Bu kıssanın ayrıntıları için Yusuf ve Züleyha hikâyesine, ya da bu mesnevilerden birine bakınız.) Mecnun gibi Leyla'ya yakınlaşamadı; menekşe çalışıp da gül bağçesinin gülüne ulaşamaz, *Nb*[10].

Oldu sahn-ı bağda peyda gül-efşanlar yine
Hasılı döndü çemen bezminde ateşbâza gül
(Baki, s-256, gazel-274, beyt-3)

Bir Gülistana döndü bugün sahn-ı gülistan
Kad, serv; çeşm, nergis-i şehla; izar, gül;
(Baki, s.257, gazel-274, Beyt-3).

Din ve Tasavvuf.- Ey *Baki*, bahar bülbülleriyle seni bugün bahara eriştirdiği için lâyezal olan Allah'a binlerce hamd eyle, *Bl*[6]. Mahşer gülşeninde eline *kara defter* sunulduğu için menekşe mahzun olup günahkâra döndü, *Nb*[12]. (Dünyada günah işlemiş olan kimselerin eline, bu günahlarının yazılmış olduğu bir kara defter- *Defter-i a'mâl*- verilecektir.) Goncalar oldu lisan-ı âsâr-ı sun'ullah suret-i girdâb-ı bahr-i Lüccetü'l-esrar gül. Goncalar, Allah'ın yarattığı eberlerin diliyle Lüccetü'l-esrar denizinin girdâbına döndü, *Na*[10]. Lüccetü'l-esrar, Büyük İran şairi Molla Cami'nin Tasavvufi bir eseridir. Tam adı *Lüccetü'l-esrar* ve *Huccetü'l-ehrar*'dır. Bülbül, gül yapraklarından Mantık'ut-tayr okur; gül de Kasımu'l-envar, *Na*[11]. (*Mantıku't-tayr* 'kuşların dili' anlamına, büyük İran şairi Feridü't-din Attar'ın eseridir. Şair 'attâr' kelimesini burada hem şairin adı, hem de sözlük anlamıyla kullanıyor, sözlük anlamı 'baharatçı, kokular ve çiçek suları

satan demektir.) Gonca mahzen-i esrar, gül de matla'-ı envar olalı anla ki gül bağçesinde her yaprak bir nükte, gizli bir manâ taşır, *HH*[6]. (Mahzen-i esrar, Genceli Nizâmî'nin hamsesi içinde yer alan tasavvufi bir eseridir. Şerhleri de vardır. Matla'-ı envar da eserlerini farsça yazmış, bir Türk şairi olan Husrev'in ahlâki-dinî bir manzumesidir ve Nizâmî'nin Manzen-i Esrarına bir nazire-dir.

Kasım-ı envar, Ali b. Nasrü'l-Hüseyn Et-Tibrizî, sûfî bir şairdir; divanı ve başka manzumeleri de vardır. Meğer gözü, sevgilinin yüzünü görmüş olacak ki sünbül murakabaya varmış şeyh gibi başını eğiyor, *Nr*[2]. Gülistan puthane, sünbül de kâfir olmasa mavi sarıklar sarınup tütsü yakmazdı, *Ns*[4]. Guya dikenden sağlı-sollu hançer takmış gibi, gül, ham sofu ile savaş etmekte, *Ng*[13]. Bağa gel ki yasemen *yed-i beyzâ* hazırladı; gözünü aç ki gül, yeşil ağaçta nar verdi, *Ng*[11]. (Musa Peygamberin mucizelerinden biri de elini çıkardığı zaman onun ışık gibi bembeyaz görünmesidir.) İsâ Peygamberin üzerinde iğne ile gökyüzüne çıkması gibi menekşe de dağ tepesine öyle çıkar, *Ng*[11]. (İsa Peygamber, üzerinde dünya malı olarak bir iğne bulunduğu için göğün ancak dördüncü katına kadar çıkabilmiştir.) Menekşe ne yaptı ki bu zalim felek onu beline kadar yere gömmüştür, *Nb*[14]. (Eskiden zina, adam öldürme gibi büyük suç işleyenler yarı bellerine kadar yere gömülüp taşlanırlardı. Menekşe sapsız denecek kadar sapı kısa ve toprağa yakın bir çiçek olduğu için şair bu benzetmeyi yapmıştır.) Karanfil firkatte yasemeni yarasına pamuk yaparak başı-açık abdal gezer, *bk*[2]. Gülistan, Medine şehri gibi bir gül bağçesidir. Bir minaredir; bunun saçtığı ışıklar da güldür, *Ng*[2]. Menekşe, çemenliğin buhurdan dolaştıran bir Hind çocuğudur.'Attar tablasına rağbet bırakmadı, *Bg*[3,4,5,6].

Curadanın goncanın açmış meğer raz ehlini - Olalı tecrîd içinde sahib-i esrar gül: Gül tecrid içinde esrara sahip olalı Goncanın curadanını sır sahiplerine açmış. Bu beytte tasavvufla ilgili terimler toplanmış bulunuyor. Önce bunları özel kitaplardan bularak açıkladıktan sonra bu beyti açıklamayı denemek istiyorum. *Tecrîd*, zahirde, herkesin görebileceği kadar meydanda olanlardan alakâyı kesmek demektir. Çünki herkesin görebileceği varlıkların dışında, bir de ancak ehline görünen bir âlem vardır. *Sahib-i esrar*, işte bu sırları bilen insandır. Raz ehli de aynı anlamdadır; gayb âleminden haberdar olanlar kâinatın sırrına ermiş olanlar demektir. *Curadan*, su bardağı; seyyahların yanlarında taşıdıkları ve kıymetli nesnelerini koydukları bir deri kese, torbadır. Hayali burada, kelimeleri iki anlamda kullanmaktadır. Asıl tasavvufi anlarını kasd etmekle birlikte, gülün içinde sarı tohumları bulunan yuvarlak torbasını da okuyucuya hatırlatmak istiyor. Çünkü bununla bir uyuşturucu olan esrar kesesi de anlaşılır.) Aşiyan-ı bülbülü deryuzeye keşkül edüp cerr içün dergâhına geldi kalender-var gül, *H*[20]. Bülbülün yuvasını dilendiklerine keşkül ederek gül cerr için kalender gibi kapına geldi. Cerr, eskiden medrese öğrencilerinin ramazan aylarında, köylere ve kasabalara gidip imamlık ederek, vaızlarda bulunarak, kuran okuyarak yaptıkları hizmetlere karşılık zahire, fıtra, zekât gibi karşılıklar toplamalarına denir, *Keşkül* dilenci çanağı demektir. Dilenci kısmı aldıklarını omuzlayıp götürdüğü için keşkül denilmiştir. Kayık biçiminde ağaçtan veya bakırdan olur. *Kalender*'in asıl anlamı nakışlardan, şekilden, ağırlıklardan ve arzu kayıdlarından yunmuş yıkanmış olarak ruhaniyet derecesine yükselmiş olan kimsedir. Resmî ve bir ada bağlı külfetlerden ve Allah'tan başka olan bütün varlıklardan kesilmiş olarak yalnız Hakkın cemal ve celalini isteyen kimsedir.

Gül, seher yelinden açılıp da safa bulmuş görünüyor; çünki rüzgâr Cebril'dir, Hazret-i Peygamberin kalbi de güldür, *F*[10]. Gül Allah'ın elçisinin yanağının gül bağçesinin şebnemini andırıyor; gül kokular saçarak bunu bildirip durmaktadır, *F*[11]. Gönül bülbülü senin yüzünün gülü varken arife bir gül yeter, başka güle meyl etmez, *Nb*[6]. Gül, goncanın bir oyunuyla hokkasını kaybetti. Bu gül nasıl bir ayyar ki, bunu hiçbir renk ile bulmak mümkün olmadı, *F*[15]. (*Renk* kelimesinin sözlüklerdeki 33 karşılığından biri *hile*'dir. Şair, hile münasebetiyle hem hile, hem de bildiğimiz renk karşılıklarını kullanmaktadır.) Eli titrer, bir elif harfini bile doğru yazamaz, *Nb*[17]. (Menekşenin sapında eğri durduğuna işaret.) Menekşe her-

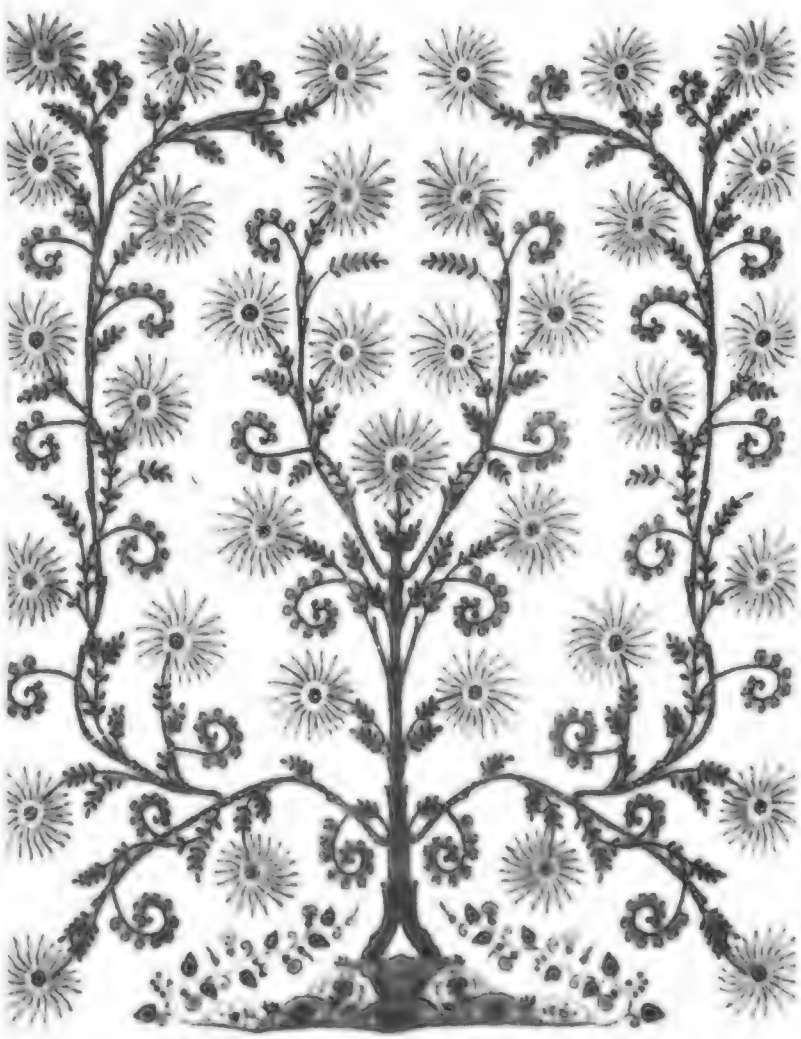

Kandilli işi bir yorganda çiçek motifleri.

halde meyhaneci sokağına uğramış olacak. Leylanın saçının aşkı ile menekşe dağlara düşmüş, Mecnun gibi perişan ve avaredir, *Nb*[20]. Menekşe bencileyin ciğeri ateşe atup öyle bir ah eyledi ki dumanı tepesinden çıktı, *Nb*[24,25]. (Menekşenin çiçeği sapının ucundadır.) Menekşe seni öğmek için yazılacak şiirlere bir kalem ile renkli bir kâğıt hazırlar, *Nb*[42]. (Menekşenin sapı ve yaprağı) seni anlatmak için bir şiir yazmağa kalkışınca zanbak gibi dilim dolaşırken menekşe seni anlatmam için benim dilimi çözdü, *Nb*[46]. (Menekşe kasidesini yazarken dolaşan dilim çözüldü.) Zanbak yaprağı yassı ve uzun, bu yüzden bandile benzer.) Menekşe çiçeklere pişrev olduğu gibi, devletinin ömrünün ebedi olmasını Haktan dilerim, *Nb*[47]. (Menekşe öteki çiçeklerden önce açar.) Biçare menekşe, sevgilinin saçlarına aşık olup dertlenerek yüzünü yerlere kodu. Menekşe Gazeli, *Nb*[19]. Cihan bahtlı ve cihanlar bahş eden Şehzade Mahmut'un güzel huyu dolayısıyla menekşe güler, diken de menekşe verir, *Nb*[28]. Kâkül-i müjganı sevdasıyla yansam derd-i dil Güşe-i destardan sünbül gibi peyda olur sünbül gibi, *Bs.* S.190, gazel-172.

Menekşe servi dibinde niçin göğerüp de boynunu büker, eğer kendisini dâra asmadıysa, *Nb*[13]. (Menekşenin boynu büküktür, bir bakıma asılmış bir adamın boynu gibi, çiçeği de sapı üzerinde dik durmaz.) Zülüfle ayva tüylerine aşık olan menekşe gül bağçesine gelsin de bir ara çemen, gönlümüzü açsın, bir ara menekşe, *Nb*[21]. Menekşe bir parça senin sünbüllerine (saçlarına) benzese de gülzâra varıp gönlümüzü eğlendirse olurdu, *Nb*[23]. Menekşenin bir yaprağı kadrinin gülüne bakmak için bir gözbebeği gibi olurdu, *Nb*[31]. Lale gülşende la'lden taç giyer; Nergisin elinde de altın lale vardır, *Bl*[1]. Taze gonca bir mendile birkaç gül bağlamış da içki içmeğe gelmiş, *Bl*[2]. *Cihan nafe-i Çin miskiyle dopdolu; gazâle de Hamel burcunda dolaşmaktadır, Bl*[4]. (Hamel burcu güneşin ilkbahara girdiği burçtur (kuzu burcu); Gazâle de 'geyik yavrusu' demektir, mecaz olarak güneş anlamınadır.) Çemen dalgalı bir deniz, içindeki lü'l-i şehvar da laledir, *Bl*[5]. (Lü'lü-i şehvar, sadefin içinde tek olduğu için büyük olan incidir, şahlara layık inci demektir, bir adı da Dürr-i şehvardır.) Lale, tacına şebnemlerden inciler takınır; çemen iklimine şah olmuşa benzer. İlkbahar yine saltanat çadırını kurdu; çemen Cemşidin tahtı, lale de İskenderin tacı. Zamanın dımağına bahar kokuları geldi, lale dağların eteğinde buhurdan yakalı beri. Lale al fanus ile gül bağçesine geceden geldi, çemeniiğin yollarına fer verdi. Erguvanların tutuşup da gül harmanının yanması için lale gülistan ülkesine yer yer ateş kodu. Ayrılığın açtığı yanık yarasını gönülden uzaklaştırmak için lale çemen meydanında gül gibi kadeh tutar. Lale nakdini çemen bezminde kadehe kodu, yoksa lale gonca gibi altını saklamadı. Beni ayrılığının kılıcı öyle doğradı ki kanlı yüreğimi gören onu katmer lale hayal eyledi. Ey Bâki, ikbal gül bağçesinin ziyneti için muzaffer şahlar şahının çehresi lale olarak yeter, *Bl.* Divan, s.156-157, gazel, 11119. (Gerekli açıklamalar, bundan önce aldığımız başka parçalarda vardır. Yalnız 'lale nakdini kadehe kodu'ndan lalenin içine çiğ taneleri ile, onun göbeğindeki yuvarlak, parayı andıran siyah benek anlaşılmalıdır.)

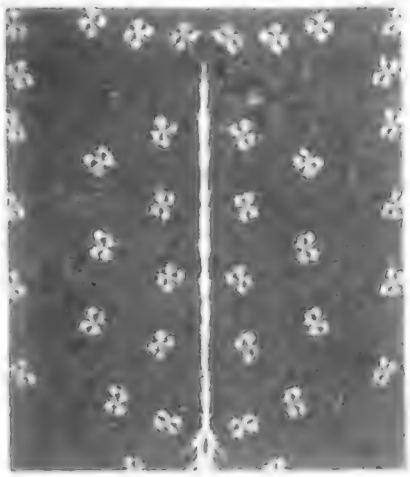

Ey sevgilim, gül, senin yanaklarının güzelliğini anlatmak için bir mecmua yazmış, *Nb*[3]. Al yaprakları bir yere toplayıp üstüne altun serpmiş, *Nb*[3]. Mecmuası elinden gece gündüz düşmüyor, senin yanaklarının tasvirini hazırlıyor gibi, *Nb*[3]. Çınar çemenlikte durmuş etrafa el sallamakta, sen de gel ki gül işret nimetini saçmaktadır, *Nb*[8]. (Çınar yaprakları hep ele benzetilmektedir.) Sana güzel olduğunu haber veren, bildiren aşıkın âhıdır; netekim gül de her seher bülbülden uyanır, *Nb*[15]. Sabâ yeli, gül yaprağını yeşillikler üzerinde gezdirir, sanki bu yeşillikler gökyüzüdür, gül de bir gezegen, *F*[14]. Kıskançlık dikeni, gül fidanının bağrına sancılsa nola? Çünkü gül, fidanından ayrılıp ağyar ile sohbetlerdedir, *F*[17]. Laleler gül ocağında yatıyor, kızıl korda; sünbül de ona müşkiyle gûyâ kül oldu, *Ns*[8]. Çemenler, gül bağını öyle doldurdular ki sanki yeşil yaprak balık, sünbül de derya oldu, *Ns*[9]. Cömertlik eli şebnemin akçalarına ermek için kesesini eğmiş, *Ns*[3]. Çemenlik erbabı (çiçekler) ilkbahar oldu diye içki içerler ve bundan ötürü sünbül, gül bağçesine gönül alıcı bir fidan dikti, *Ns*[5]. Sünbül mest olup gülşen bezminde kavga etmeseydi sarığı böyle darmadağın olur muydu? *Ns*[6]. Nergis, fasl-ı bahar kitabına bakup geceleri kandilini sabaha kadar yanık tutar, *Nr*[1]. Daha bir yumurta iken nergisin kol-kanad açtığını gördük, *Nr*[4]. Nergisin sabah olunca başının ağrımasına şaşılmaz; çünki gece sabaha kadar gözünü yummadı, *Nr*[7]. Nergisin yüzü sararıp da incelse şaşılır mı? Bir yıldır sefer mihneti çekmekte, *Nr*[10]. (Nergisin seneden seneye açtığını ve açıncaya kadar toprakta kaldığını söylüyor.) Kadehini henüz içmekte daha havası gitmemiş, asası ve tacıyla nergis aksaçlı biri, *Ns*[11].Gül bağçesi bülbül sesleriyle doldu, nergis seher vaktinin sıkıntısını çekerse şaşılmaz, *Nr*[8]. Zaman geldi ki menekşe, gül arzusuyla her dikenin ayağına yüz sürüp, boynunu bükerek yalvaracaktır, *Nb*[3,4,5,6].

Çektiği âhın dumanı yeryüzünü gök rengine boyamıştır, meğer menekşe kendini bir gül yüzlüye kaptırmıştır, *Nb*[4]. *Çemen meydanını bu lutf ile çiniye dönhdürdüğüne göre menekşe nafe-i tatâra laf dokundursa ne var? Nb*[5]. (Nafe-i Tatar, Çin ahusu yahut Huten ahusu da denen misk keçisinin göbeğinden elde edilen ve Doğu'nun en makbul kokusu olan bir misktir.) Gel, gece gündüz içki içelim ki taze yasemen gündüze, menekşe de karanlık geceye döndü, *Nb*[7]. Cihan gülzârı, dertli aşıkın gönlüne benzediği için menekşe aşıkına kavuşmadı, *Nb*[8]. Menekşenin kolu kanadı pervane gibi kapkara yanmış, gönlü de divane gibi paramparçadır, *Nb*[9].

[1] Bâki divanı, Sadettin Nüzhet Ergun, Sühûlet kitap yurdu, İstanbul, 1935, Sünbül Kasidesi, s.62-66. Gül gazelleri, s.254, gazel-270; s.256, gazel-273; s.257, gazel-274. *Karanfil* gazeli, s.251, gazel-266; *Lale* gazeli, s.156, gazel-119. *Fuzuli Türkçe Divanı*, İş Bankası, Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958. *Gül* kasidesi, s.37-40. Hayali Bey divanı, Ali Nihat Tarlan neşri, İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dalı, İstanbul, 1945. Kaside-i Gonca, s.41-42. *Kaside-i Gül*, s.37-39. *Necati Bey divanı*, Ali Nihat Tarlan neşri, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Kaside-i Benefşe, s.89-90; *Gül* kasidesi, s.69-63. *Nev'i* Divanı, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No.2160. Hazırlayanlar: Dr. Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, *Gül Kasidesi*, 98-99. *Nergis kasidesi*, s.88-89; *Sünbül kasidesi*, s.95-97.

Toplumsal Araştırmalar Grubu ve 1912 Yılına Ait İki Sendika Tüzüğü

ORHAN SİLİER

1908 DEVRİMİNİN hemen ardından başlayan işçi örgütlenmelerinden biri olan İstanbul İşçi Klübü hakkında çok sınırlı da olsa bazı bilgilere sahibiz. Özellikle II. Enternasyonal Bülteni'nde yeralan ve G. Haupt ile P. Dumont'un Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler'inde Türkçe metni de yayınlanan bir rapor[1] bu grubun tarihi hakkında en temel bilgileri edinmemizi sağlamıştı. "1 Mayıs 1909'da...İstanbul'un işçi sınıflarını eğitmek, onlar arasında sosyalist fikirleri yaymak, kapitalizmin sömürüsüne karşı mücadele etmek üzere ve onları ekonomik ve politik alanda örgütlemek için bir sosyalist grup kurmaya karar veren bazı sosyalist yoldaşların" kendilerine izin verilmemesi karşısında gizli olarak çalışmaya başladıkları bilinmekteydi. Yine, bu çevrenin, o sıralar İstanbul'da bulunan Coupette adlı bir Fransız'ın ve özellikle Parvus'un yardım ve yönlendirmelerinden de yararlandığı, hatta, grubun doğrudan doğruya Parvus'un önerisi üzerine örgütlerinin biçim ve adını değiştirip Araştırmalar Grubu ya da Derneği ("Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti" ya da "Groupe d' Etudes Sociales") çatısı altında faaliyetini sürdürdüğü de biliniyordu.[2]

Bu çevrenin tabanındaki işçilerin önemli bir bölümü Rumdu ve *Ergatis* (ırgat) adında Rumca bir dergi de yayınlıyorlardı. Sosyalist Hilmi'nin *İştirak* gazetesinin verdiği bir habere göre, -İstanbul Toplumsal Araştırmalar Derneği ile zenne ceket işçileri, Şişli işçileri, döşeme işçileri, mücellitler, erkek terzileri, değirmenciler, berberler, ticaret ve sanayi işçileri, bira fabrikası işçileri, eczane işçileri, sigara fabrikası işçileri ve Cibali reji işçilerinin derneklerinin birleşmesiyle kurulan- İşçi Klübü, 1912 yılı ortalarında, Galata'da bürosunu yeniden açmıştı.[3] Öte yandan, kimi yabancı araştırmacılar çalışmalarında, 1909 sonrasında İstanbul'da Osmanlı Sosyalist Fırkası dışında bir sosyalist örgütün, birliğin ya da "merkez"in varlığından bahsetmekteydiler. [4]

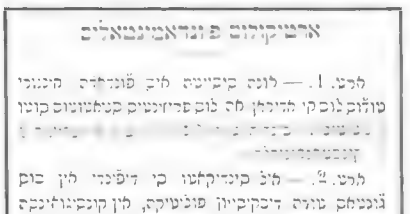

Müstahdemin Cemiyeti Nizamnamesi'nin Yahudice metninin ilk sayfası.

Ek olarak, Mete Tunçay, *İştirak* dergisinde yayınlanan bir fotoğraftan yola çıkarak, 1912'de İstanbul'da bir 1 Mayıs toplantısının örgütlenmesinde bu grubunun rol oynamış olabileceğine dikkatimizi çekmiş ve S. Velikof ve G. Harris'in çalışmalarında belirttikleri bilgi ve yorumlardan hareketle de, Dr. Hasan Rıza'nın 1918'de kurduğu Sosyal Demokrat Parti'nin kaynağında Toplumsal Araştırmalar Grubu çevresinin de bulunması olasılığı üzerinde durmuştu.[5]

Toplumsal Araştırmalar Grubu'nun sendikalar alanındaki çalışmaları hakkında ise daha da az bilgi vardı. Yukarıda sözü edilen raporda, grubun ilk olarak -büyük olasılıkla 1909 yılı içinde ya da 1910 başlarında- terzileri ve şemsiye yapımevi işçilerini kapsayan iki sendika kurduğu, daha sonra ise, değirmen, liman, marangozhane, pastahane, halı imalâthanesi işçilerine, mücellitlere, dizgicilere, müstahdemlere, kadın terzilerine ve berberlere yönelik 10 sendika daha örgütlendiği belirtilmekte idi.[6] Böylece İşçi Klübü'nü kuran derneklerin önemli bir bölümünün bu çevrenin çalışmalarıyla örgütlendiği anlaşılmaktaydı. Ne var ki, Toplumsal Araştırmalar Grubunun sendikalar alanındaki çalışmaları üzerine olan bilgiler bundan ibaretti.

Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde çalıştığım dönemde, tasnif edilmemiş malzeme yığını arasındaki iki sendika tüzüğü *(Syndicat des Employes de Constantinople, Statuts ve Syndicat des Ouvriers d' Imprimeries de Constantinople, Statuts)* bulmuştum. Daha sonra bu tüzüklerle ilgili olarak yaptığım inceleme, bana söz konusu kitapçıkların Toplumsal Araştırmalar Grubu hakkındaki bilgilerimizi genişletmenin ötesinde, bildiğim kadarıyla, Türkiye'de elde bulunan en eski sendika tüzükleri olmaları ve dönemin işçi örgütlenmesinde örgüt modeli hakkında kimi ipuçları sağlamaları açılarından da başlı başına ilgi çekici belgeler niteliğinde olduğunu düşündürttü. Bu tüzük metni ile birlikte sunduğum -bir bölümü şimdiye kadar hiç yayınlanmamış- kimi II. Enternasyonal belgelerinin birarada değerlendirilmesinin 1909-1922 dönemine ait varolan bilgilerimizi derinleştirmeye yarayacağını ve yeni, anlamlı bazı sorular sormamızı kolaylaştıracağını umuyorum.

Bazı Teknik Bilgiler

İstanbul'da "Etabl. Fratelli Haim"

(Fratelli Kardeşler Müessesi) tarafından basılmış 56'şar sayfadan oluşan sözkonusu iki kitapçıkta basım yılları yoktur. Fransızca (8 s.) , Rumca (10 s.) , Ermenice (7 s.) , "Ladino" (11 s.) ve Türkçe (8 s.) olmak üzere ayrı 5 dilde tüzük metinlerini içeren kitapçıkların sendika üyesi işçi bakımından bir üyelik cüzdanı işlevini de görmek üzere hazırlandığı anlaşılmaktadır. Gerçekten 11 x 16.5 cm. boyutlarında ve köşeleri yuvarlak kesilmiş ve sert bir kapak kartonuyla kaplanmış olan bu metinlerin ilk sayfaları (s.1) üyenin kayıt numarasının, adının, doğum yerinin, tarihinin, adresinin, mesleğinin, sendikaya üyelik tarihinin, doldurulması için ayrılmış boş satırlar ve sendika sekreteri ve ilgili üyenin imza yerleri bulunan kimlik bölümüdür. 11. ve 20. sayfalar arasındaki bölümler ise yardımların, aidat ödemelerinin, sendika adına yapılan yolculukların işlenmesine ayrılmıştır.

Müstahdemler sendikasına ait kitapçığın arka kapağında (ötekinde olmayan) Temmuz 1912 tarihli ve Zacharias imzalı bir çağrının varlığı-ve doğal olarak sendika adına ait tanımlamalardışında iki tüzük birbirine eş metinleri içermektedir. Bu nedenle aşağıda yalnızca bu ilk kitapçığın içindeki Türkçe metnin çevrimyazımı verilmektedir. Tüzüğün değişik dillerdeki çevirileri arasında açıklanmaya muhtaç ilgi çekici farklılıklar üzerinde ileride ayrıca durulacaktır.[7]

Kitapçığın kapağında, sendikanın adının Fransızcasının üzerinde, "Dersaadet Ticaret ve Sanayi Müstahdemin Cemiyeti, 1328" yazılı mühür biçiminde basılmış sendikanın Türkçe adı bulunmaktadır. Sendikanın adı ve tüzük başlığından sonra -yine Fransızca olarak, büyük harflerle- "Büro: 'İşçi Klübü' " (Club Ouvrier) ibaresi yeralmakta ve adres olarak "Coule-Dibi Djami Sokak, Raghib Pacha Han, Galata" (Kuledibi, Cami Sokak, Ragıp Paşa Han, Galata) verilmektedir. En altta ise matbaa adı ve basım yeri vardır.

Önkapak ve bazı arasayfalar üst kuruluş durumunda olduğu anlaşılan İstanbul Sendikal Birliği'ne (Dersaadet Amele Cemiyeti İttihadı'na) ve sendikaya (Dersaadet Ticaret ve Sanayi Müstahdemin Cemiyeti'ne) ait lastik mühürlerle damgalanmıştır. Bu mühürlerden ilkinde ortada arka planda dünya ve birbirini sıkan iki el, onun çevresinde Türkçe ve Fransızca "saadet ve hürriyet" ("bien etre et liberte") kelimeleri, en dışta da yeni Türkçe ve Fransızca kuruluşun adı verilmektedir. Farkedilmiş olacağı üzere, Fransızca ifade "sendika" kelimesini kapsadığı halde, Türkçesi "dernek" olarak geçmektedir. Müstahdemler Sendikasına ait mühürde de aynı farklar göze çarpmaktadır. Bu ikinci mühürde Türkçesinin altında -kuruluş yılını göstermek üzere- "1328" (1912) yılı belirtilmektedir.

Bilindiği gibi [8], Osmanlı mevzuatı 1910 sonrasında İstanbul'da iki yıl sonra da tüm ülkede, sendika biçiminde örgütlenmeyi "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat"ın 16. maddesi ile yasaklamıştı. Bu yasağın biraz "Osmanlı Yasağı" olduğu, hiç yoksa ilgili kuruluş ciddi bir tehdid oluşturacak büyüklüğe ve eylemliliğe ulaşmadıkça sıkı bir biçimde uygulandığı, Türkçe ve Fransızca ismi ve tüzük metni farklarıyla aşılmasından da anlaşılmaktadır.

Sendika Tüzükleri.'

Sendikaya Çağrı

Elimizdeki Müstahdemler Sendikası Tüzüğü'nün arka kapağında şu ilgi çekici çağrıya yer verilmektedir:

"Müstahdemlere,

"Arkadaşlar,

"Ezilen ve sömürülen bizler, kendimizi önce savunmak, sonra da kurtarmak için biraraya gelmiş bulunuyoruz.- Sendikamız, müstahdemlere en iyiyi, yani yaşamda sahip oldukları hakların bilincini ve bunları elde etmek için özgüçlerine güvenme bilincini veriyor.

"Sendikal eğitimle "mutsuzluğumuzun bilimini" elde edebiliriz ve bunu sona erdirmek için ise kendimizden başkasına güvenemeyiz.

"Sevgili arkadaşlar, sakınmadan bize geliniz ve kendi iradenizin elinizden gideceğinden korkmayınız; çünkü bizim tek arzumuz bireyselliğin (individualite) nihai zaferidir.

"Kapitalist sömürüye karşı ve Osmanlı proletaryasının kurtuluşu için bizimle birlikte mücadeleye gelin.

"Kendi kendinize ihanet etmeden bizim çağrımıza kayıtsız kalamazsınız."

"Sendikal Konsey Adına
Sekreter ZAHARIAS"

"Temmuz 1912"

Çağrı metni özlülüğü ve üslûbunun etkileyiciliği bakımından olduğu kadar içeriği açısından da ilgi çekicidir. Çağrı metnini hazırlayan kişinin Marxizmin temel tezlerini derinliğine kavramış ve bunu kısa ve çarpıcı cümlelerle dile getirebilen bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bir başka yorumla insana, bireyselliğe ve sendikanın kurtarıcı rolüne yapılan vurgunun Marxist bir yaklaşımın ötesinde -o dönemler hayli yaygın olan- anarkosendikalist bir eğilimi yansıtabileceğini iddia etmek de mümkündür.

Çağrı metninin altında imzası bulunan "Zacharias"ın kim olduğu konusunda elimizde yeterince ipucu bulunmaktadır. Eğer beklenmedik bir isim benzerliği söz konusu değilse, II. Enternasyonal'in Başkanlık Kurulu sekreteri Camille Huysmans Arşivinde bulunan iki belge[9] bu kişinin Toplumsal Araştırmalar Grubu Sekreteri Zaharias Vezestenis olduğunu göstermektedir. Bu belgelerden *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler* adlı kitapta yayınlanmış olan "İstanbul Proletaryasından Enternasyonal'in Proletaryasına" başlıklı 1 Mayıs (1914) mesajının altında -kitapta varlığı belirtilmeyen- İstanbul Sendikalar Birliği'nin mührü ile Zaharias Vezestenis'in imzası bulunmaktadır. Böylece daha önceki belgelerdeki -örneğin yukarıda sözü edilen rapordaki- Vezestenis'in ilk adını öğrenmek olanaklı olmaktarır. Ayrıca aynı arşivdeki bir adres fişinde Toplumsal Araştırmalar Grubu'na ait bir başlıklı kağıda alınmış bir notta Zaharia (Zaharias olacak) Vezestenis'in bu grubun sekreteri olduğu belirtilmekte ve adres olarak da "Koule Dibi -Rue Djami, Raghip Pacha han, Appart. No 4" gösterilmektedir. Grubun, İstanbul Sendikalar Birliği'nin -ve bir olasılıkla sonuncusu ile aynı anlama gelmek üzere "sendikal konsey" in sekreteri çağrının yazarı olan Zaharias Vezestenis'tir.

Temel İlkeler

İstanbul Müstahdemler Sendikası tüzüğünün Fransızca, Rumca Ladino ve Türkçe metinlerinin başlangıcında giriş niteliğinde bir "temel ilkeler" bölümü yer almaktadır. Fransızcasının çevirisi Ek 1'de verilen bu bölümün Türkçesi aşağıdaki gibidir:

"Sunayi ve ticaretin günden güne terakkisi ve kuvve-i hâkimenin erbab-ı servete karşı göstermekte bulunduğu muavenet nazar-ı tetkikten geçirilecek olursa, heyet-i umumiye-i içtimâiyenin (bir taraftan erbab-ı servet ve diğer taraftan servetin yegâne vasıta-i husulü yoluna çalışkan ellerini kullanan amele sınıfı bulunmak üzere) iki muhtelif fırkaya taksim edilmiş olduğunu göreceğiz.

"Bu metin esası nazar-ı itibara alan ticaret ve sanayi müstahdemini olarak hukukumuzu sermayedarâna karşı muhafaza ve müdafaa maksadıyla "Dersaadet ticaret ve Sanayi Müstahdemîn Cemiyet" unvanı tahtında bir cemiyet teşkil ediyoruz ki bilâtefrik-i cins ve mezhep bilcümle meslektaşlarımızın elbirliğiyle bu maksadın husulüne çalışacağız.

"Bu maksadın husulünün yalnızca kabil olamıyacağını nazar-ı itibare alan sendikamız "Dersaadet Amete Cemiyetleri İttihadı" yani "Amele Klübü" ile birleşerek müttehiden uğraşacak ve münasip bir zamanda umum memleketimizdeki müstahdemlerle umumi bir ittihad teşkil ederek küre-i arzın her bir köşesinde aynı maksada çalışan amele kardeşlerimize dest-i uhuvvetini uzatacaktır."

"1 Haziran sene 1328"
"Heyet-i İdare"

Yukarıdaki Türkçe metinle Fransızca, Rumca ve Ladino metinler arasında, görece önemsiz olanlar dışında, dört önemli farkın bulunduğu görülmektedir: (1) Diğer dillerdeki metinlerde 1. paragrafın sonunda yeralan "Emekle Sermaye arasındaki sürekli bir karşıtlılık bulunduğu" "Sermayenin Emeğin zararına gerçekleştirilen bir el koyma ile oluştuğu gibi ifadeler Türkçe metinde yoktur. (2) "Proleterlerin Enternasyonal'in, işçilerin kurtuluşunun ancak kendi eseri olabileceği, aksiyomunu yaşama geçirmek zorunda oldukları"na ilişkin bir paragraf Türkçe metne konulmamıştır. (3) Sendikanın sömürülenlerin mücadelesindeki işlevi ve sendikaların da birbirleriyle dayanışmaları gerekliliğine ilişkin daha sonra gelen iki kısa paragraf da atlanmıştır. (4) Öteki dillerdeki metinlerde, son cümle bir kere daha Enternasyonal'e değinilirken Türkçede bu da genel bir ifade ile geçiştirilmiştir.

Buna karşılık Rumca ve Ladino dillindeki giriş metninin en ayrıntılı ve en "sol" terimlerle yazılmış olduğu görülmektedir. Bu metinlerde "ulus, dil, düşünce ve inanç farklarından bağımsız olarak tüm ulusal topluluklardan işçilerin birliği ve kardeşliği", "devlet sermayesinin sömürüsüne karşı direniş ve çalışma özgürlüğünü sağlamak için üretim araçlarının toplumsallaştırılması ve üretici işçilerin çıkarlarının tek gerçekleşme yolu olarak, 'herkesten gücüne göre herkese ihtiyacına göre' komünist prensibinin uygulanmaya konulması" gibi hedef ve ifadelere yer verilmektedir.

Türkçe metinle ötekiler arasındaki farkların herşeyden önce, 1908'den beri öteki sol çevreleri ve ilerici işçi gruplarını olduğu gibi, Toplumsal Araştırmalar Grubu'nu da tehdit eden yasaklama ve baskılara karşı bir önlem olduğunu tahmin etmek zor değildir. Buna ek olarak, yönelinen Müslüman-Türk işçi grubunun görece geri bilinç ve örgütlülük durumunun dikkate almış olması, çeviri yanlışları, çeşitli dillerdeki metinlerin farklı tarihler taşımaları gibi unsurlar da belli ölçüde etkili olmuş olabilir.

Toplumsal Araştırmalar Grubu ve bu çevredeki kuruluş ve kişiler için devlet güçlerinden gelen baskılarla karşılaşılması yalnızca bir ihtimal değil, defalarca yaşanmış somut bir durumdur. Grubun oluşumundan 8 ay sonra -demek ki 1910 yılı başında- yaygın organı kapatılmış ve dergi sorumlusu hapis ve para cezasına çarptırılmıştır. 1910-1911 yılları İttihat Terakki'nin yoğun baskıları altında geçmiştir. 1912 yılı başında resmî makamlardan faaliyet izni alınabilmiş, ancak yine de yayın ve sendikalaşma çalışmalarından dolayı grup yöneticileri hakkında yeni koğuşturmalar açılmıştır.[10] İster kendi düşündükleri bir önlem olarak, isterse doğrudan doğruya Vezestenis ve arkadaşlarının kurdukları sendika tüzüğü için daha ılımlı ve dolaylı bir Türkçe metin yazmış olmalarının anlaşabilir gerekçeleri olduğu söylenebilir.

Tüzük Maddeleri

Ek 2'de maddelerinin tam metni verilen tüzük incelendiğinde, ilk dikkat çeken nokta 2. maddede sendika çalışmalarıyla, günlük parti çalışması ve propagandası anlamında politik faaliyet arasındaki çizginin alabildiğine açık bir biçimde çizilmiş olmasıdır. Gerçekten, örgüt olarak sendikanın politik partilerden bağımsızlığı ve sendika toplantılarında politik konulardan bahsedilmesinin kesinlikle yasaklanması ve yönetim kurulu üyelerinin bu sıfatlarını politik faaliyet kapsamında kullanmalarının yasaklanması, bu yönde belirlenmiş önlemlerdir. İlgi çekici olan, tüzüğün sendikanın politik bağımsızlığı konusunda böylesine açık hükümler getirirken tek tek üyelerin politik faaliyette bulunma haklarının altını çizmesi ve gerek tüzüğün başındaki temel ilkeler bölümündeki, gerekse amaç maddesindeki yaklaşımıyla bir temel politik tercihte bulunmaktan kaçınmamasıdır.

Gerçekten, sendikanın amacını özetleyen 4. maddede " 'herkesten gücüne göre ve herkese ihtiyacına göre' hedefi için ortak bir mücadele verilebilmesini ve bu hedefe ulaşılmasını sağlamak için üyeler arasındaki dayanışma bağlarının sağlamlaştırılması ve işçilerin tek bir blokta birleştirilmesi" amaçlardan biri olarak saptanmaktadır. Daha doğrusu Türkçe ve Ermenice metinler dışındaki metinlerde bu açıklıkta bir saptama vardır. Ekte verilen metinde de görüleceği gibi, Türkçe metinde -ve hemen hemen kelime kelime aynısı olan Ermenicesinde- sözkonusu ifadeler tanınmaz duruma getirilmiştir. Ayrıca bu dillerdeki metinlerde "İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İşçi Klübü) ile dayanışma" içinde olunacağı ifadesi de yerini "aynı esaslar üzerine kurulmuş derneklerle işbirliği etme"ye bırakmıştır. (Aynı durum fesih durumunda sendika mallarının devredileceği kuruluş konusunda da görülmektedir: Türkçe metinde, ötekilerin tersine, İstanbul Sendikalar Birliği'nin adı anılmadan, ne olduğu belirsiz bir Dernekler Birleşik Kurulu'ndan bahsedilmektedir.)

Tüzükte dikkati çeken ikinci özellik bürokratiklikten uzak ve üyelerin demokratik yönetim ve denetimini öngören bir örgüt modelinin varlığıdır. Genel kurulun olağan olarak üç ay gibi kısa aralıklarla toplandığı, birçok önemli kararın doğrudan doğruya genel kurulun yetkisine bırakıldığı, olağanüstü toplantının hayli az sayıda üyenin istemiyle gerçekleştirilebildiği bir yapı, sıradan üyenin örgüt yönetimine katılımları koşuluyla üyelerin görevlerine devam edebildikleri bir yönetim kurulu işleyişi ve bu kurulun çalışmalarını denetlemekle görevli bir kontrol komisyonunun varlığı yönetimin demokratikliğini kolaylaştıracak önlemler niteliğindedir.

Bu tüzüğün, örneğin Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasi Partiler*'inde tüzük metnini verdiği o dönemde ku-

rulmuş dernek ve partilerin örgüt modelleriyle ya da zafer Toprak'ın yayınladığı "İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amele Cemiyeti" tüzüğü veya Mete Tunçay'ın *1923 Amele Birliği*'ndeki "Türkiye Umum Amele Birliği Nizamnamesi" ile karşılaştırılması İstanbul İşçi Sendikaları Birliğine bağlı sendikaların çok daha demokratik bir tüzüğe sahip olduklarını göstermektedir.

Sendika tüzüğü sendika üyeleri arasındaki, sendika ile tek tek üyeler arasındaki dayanışmayı somut kurallara bağlamaktadır. Hasta olan ya da hapiste ya da askerde bulunan üyenin aidat ödemekten muaf tutulması, askerlik hizmetini yapan üyeye iki yıllık sendika geçmişi olmak koşuluyla parasal yardım yapılmasını öngörmesi, üyelere hukukî ve tıbbî yardımın öngörülmesi bir bakıma lonca sisteminin bir kalıntısı olarak iş bulmada dayanışmayı örgütlemeye çalışması hep bu kapsamdaki kurallardır. 28. madde ile grev durumunda grevdeki üyelere -Türkçe metinde "Cemiyet sandığındaki mevcudu nisbetinde" ifadesi eklenmiş olmakla birlikte- yardım edileceğinin ve tüm emekçilerin bu dayanışmaya çağrılacağının belirtilmiş olması, dönemin koşulları içinde, tüzüğün en ileri hükümlerinden biridir.

1 Mayıs Geleneği

Eldeki tüzüğün son maddesi ile 1 Mayıs'ın her sene bütün sendikalılar tarafından kutlanacağı belirtilmiştir. Türkçe metinde bu günün "bütün dünya işçilerinin özel günü" olduğuna işaret edilmiştir. Toplumsal Araştırmalar Grubu'nun 1 Mayıs'a verdiği önem dikkat çekicidir ve bizi Türkiye'deki 1 Mayıs geleneğinin 1921 öncesi tarihi üzerine tekrarlanıp duran bilgilerimizi gözden geçirmeye zorlamaktadır.

13 Nisandaki gerici başkaldırıyı (31 Mart Olayı) püskürtmek için Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girdiği ve 27 Nisan'da Abdülhamit'i tahtan indirerek sıkıyönetim ilan ettiği bir ortamda, 1 Mayıs 1909'un grubun çalışmalarına başlayacağı tarih olarak seçilmesi anlamlıdır.

Toplumsal Araştırma Grubu çevresinin, yapıldığını Pera'dan II. Enternasyonal'e gönderilen bir telgraf aracılığıyla öğrendiğimiz, Hınçak Sosyal Demokrat Partisi'nin düzenlendiği 1 Mayıs 1910 toplantısına ya da kutlamasına[11] katılıp katılmadığını bilmiyoruz.

Ancak, bir sene sonra aynı tarihte Brüksel'e gönderilen telgrafı "sosyalist organizasyon" olarak imzalayan[12] örgütün bu çevre olması büyük bir ihtimaldir. Bu telgrafta kullanılan "binlerce sendikalı işçi ve sosyalist işbıraktı" ifadesi abartmalı bile olsa, 1 Mayıs 1911'in İstanbul'da 1 Mayıs geleneği bakımından özel bir tarih olduğu rahatlıkla söylenebilir.

1 Mayıs 1912 ise, genel olarak baskıların biraz gevşemesine karşın, hükümetin 1 Mayıs yürüşü için izin vermeye reddettiği koşullarda kutlanmıştır.[13] Bu kutlama için II. Enternasyonal Sekretaryasına çekilen telgrafta imza olarak doğrudan doğruya "Sosyal Araştırmalar Grubu, Sendikalar Birliği" imzaları kullanılmakta ve Enternasyonal'e o günlerde Balkanlarda daha anlam kazanan bir sloganla seslenilmektedir: "Yaşasın Bir Mayıs Kahrolsun Savaş".[14] Eldeki bilgilerle, Mete Tunçay'ın işaret ettiği *İştirak*'teki fotoğrafın bu çevrenin düzenlediği 1 Mayıs toplantısına ait olup olmadığını söylemek hayli zordur. Çünkü Brüksel'e 2 Mayıs'ta ulaşan "Ermeni Taşnak Partisi Merkez Komitesi" imzalı bir başka telgrafta "İstanbul'da emeğin büyük enternasyonal bayramını kutlamaktan duyulan mutluluk" dile getirilmekte ve "Osmanlı işçilerinin toplantısı adına dayanışma selâmı" yollanmaktadır.[15] Fotoğrafın bu iki toplantıdan (?) hangisine ait olduğunu bilmiyoruz. Kuşkusuz bir başka olasılık da ortak tek bir kutlama düzenlemiş olmasıdır. Her ne kadar, Toplumsal Araştırmalar Grubunun hem Taşnak hem de Hınçak partilerine pek sıcak bakmadığı, bu partileri milliyetçi partiler olarak gördüğü bilinmekte ise de[16] boyuna değişen ilişkiler ve birlik çabaları koşullarında böyle bir olasılık tümüyle ihmal edilemez.

Daha sonraki yılların 1 Mayıs'larına gelince; koşulların ağırlığı karşısında, bu 1 Mayıs'larda Toplumsal Araştırmalar Grubunun herhangi bir geniş çaplı toplantı düzenlemiş olması olasılığı hayli azdır. Enternasyonale yollanan herhangi bir mesajın varlığından da haberdar değiliz. Ancak, bu grupla ilgili eldeki bilinen son metnin, yine, yukarıda Zaharias Vezestenis'le ilgili olarak değinilen, bir 1 Mayıs mesajı olması ilgi çekicidir. "1 Mayıs 1914'ü kitlesel bir gösteri ile kutlayamadık" bilgisinin iletildiği mesaja eklenen bir notta "bu en baskıcı rejim altında geçirmekte olduğumuz hassas anları gözönüne alarak ve zorbaların darbelerine uğramamak için, bugün sizden bildirimizi yayınlarken, ne örgütümüzün ne de sekreterimizin adını vermenizi rica ediyoruz" denilmiş olması,[17] içinde bulunan durumu yeterince yansıtmaktadır.

Toplumsal Araştırmalar Grubu ve 1 Mayıslar konusunu daha ayrıntılı olarak ele almayı ve yukarıda değindiğim telgrafların tam metinlerini ek bilgilerle yayınlamayı doğrudan doğruya 1 Mayıslar üzerine hazırlamakta olduğum bir başka çalışmaya bırakıyorum.

1912'den 1922'ye

Toplumsal Araştırmalar Grubu tarafından kurulmuş sendikaların tüzükleri yalnızca 1912 yılına ait bir örgütlenmeye ışık tutmamaktadır. Mete Tunçay'ın *Sol Akımlar*'da 16 numaralı ek olarak yayınlandığı, "Dersaadet 1338" tarihini taşıyan "İnşaat Amelesi Beynelmiel Sanayi İttihadı Beynelmilel Bina İşçileri İttihadı" adlı sendikanın tüzüğü[18] ile incelediğimiz 1912 tarihini taşıyan tüzüklerin karşılaştırılması ilgi çekici bir gerçeği ortaya koymaktadır. Bu iki tüzüğün temel ilkeler bölümleri -yukarıda değinilen çeşitli dillerdeki metinlerin farklılaşması bir yana- birkaç kelime değişliği ile birbirinin aynıdır. Ek olarak 1912 tüzüğünün ana metninde 2. ve 3. maddeler olarak yer alan hükümler 1922 tüzüğünde "temel ilkeler" bölümünün sonuna paragraflar biçiminde eklenmiştir. (Karşılaştırma için giriş bölümünün Ek 1'de verilen Fransızca metninin çevirisinin kullanılması duruma daha da açıklık kazandırmaktadır.)

Bu durumun savaş öncesi dönemin Toplumsal Araştırmalar Grubu ile mütareke döneminin Beynelmiel İşçiler İttihadı arasında raslantısal olmaması olasılığı çok büyük bir ilişkiyi, hatta sürekliliği belirttiği açıktır. Nitekim *Yeni Dünya*'nın 17 Şubat 1921 tarihli sayısında İstanbul'da işçi birlikleri ile ilgili olarak çıkan ve *Tarih ve Toplum*'un 64. sayısında çevrimyazımı verilen makaleden de[19] aynı yönde ipuçları çıkmaktadır. 1920'lerdeki birçok sendikanın Birinci Dünya Savaşı yıllarının -bu yıllar boyunca hareketsiz kalmış ve hatta kısmen dağılmış olsalar bile- ötesinmden gelen bir sürekliliğe sahip oldukları, konu ile ilgili araştırmacılarımızın çalışmalarına serpiştirilmiş olan çeşitli bilgilerden de anlaşılmaktadır.

1909'dan Günümüze

Toplumsal Araştırmalar Grubunun çalışmaları aracılığıyla gözlediğimiz, 1912'den -hatta 1909'dan- 1920'lere uzanan bir başka ortak çizgi sendikal harekette ve sol politik parti ve gruplar arasında birlik arayışı çizgisidir. Basil Mathiopoulos bu çizgiyi şöylece özetliyor:

"İstanbul'da N. Giannios ve S. Papadopoulos tarafından, ırk ve milliyet

ayrımı gözetmeden, Türkiye'deki tüm sosyalist birliklerle ortak çalışan ve 'İşçi' adlı yayın organı aracılığıyla Türk ve Rum işçileri birbirine yaklaştıran düşünceleri yayan bir "İşçi Merkezi" kuruldu...

"İstanbul'daki sosyalist hareketin düşünsel plandaki önderleri 1912'de bir Öğretmenler Kongresi topladılar ve burada yüksek eğitim görmüşlerin (Akademiker) 'Düşün İşçileri' olarak varolan işçi birliklerine katılmaları gerektiği kararını aldılar. Kadın temsilciler kadınların tam eşitliğini ve buna parelel olarak eşit ücret almalarını önerdiler.

"İstanbul'da sosyalist hareket çiçek açma dönemini Balkan Savaşı öncesinde yaşadı. Sosyalist hareket yabancı kuruluşlarla yaygın ilişkiler kurdu ve Ermeni ve Bulgar azınlıklarla iyi ilişkiler geliştirdi. İstanbul'daki Rum sosyalistlerinin dar bir milliyetçilikten uzak kalmalarının nedenlerinden biri de budur."[20]

İstanbul Müstahdemler Sendikası ve Matbaa İşçileri Sendikası tüzüklerinde, bir yandan bu sendikaların İstanbul Sedikalar birliğinin üyeleri olduğu vurgulanırken, öte yandan ülke çapında tüm müstahdemlerin ve tüm matbaa işçilerinin tek bir sendika içinde birleşmeleri hedefi ortaya konulmaktadır. Tüzüğün -öteki dillerde bulunmayan- Ladino dilindeki giriş metnine eklenen son bir cümle ve dipnotla, daha ileri bir hedefin de varlığı dile getirilmektedir: "Tüm mesleklerden işçilerin sendika federasyonlarını bir araya getirecek bir 'Genel İşçi Konfederasyonu'nda birleşilmelidir. Ancak böylece varolan ekonomik rejim yokoluncaya kadar sömürücülere karşı sonuçalıcı bir mücadele verebiliriz".

Bildiğimiz gibi, Beynelmilel İşçiler İttihadı'na bağlı sendikalar ve B.İ.İ.'nın kendisi de benzer bir işçi örgütsel gelişme planına sahipti. Daha da ötesi, Mütareke yıllarında ve 1920'lerin ilk yarısında sendikalar ve sendika birlikleri (amele dernekleri) arasında aynı doğrultuda birçok çalışma vardı ve ilişkiler kurulmuştu.

Politik grup ve örgütler planında bu birlik arayışının en dikkate değer yansımaları, 1909 Aralık ayında Belgrad'da yapılan I. Balkan Sosyalist Konferansı ve bir yıl sonra 25-27 Aralık 1910'da Selânik'te yapılan Osmanlı Sosyalist Kuruluşları I. Konferansıdır. II. Enternasyonal'in 1910 Kopenhag Kongresine "Avrupa Türkiyesi Sosyal Demokrat Örgütleri ve onların yayın organları *L'Etincelle Ouvriere* (İşçi Kıvılcımı) ve *L'Ergatis* (İşçi) adına" bir rapor sunan V. Glavinoff Balkan konferansına İstanbul grubunun da katıldığını bildirmişti.[21] Toplumsal Araştırmalar çevresinin Selânik Konferansına da katıldığını ve Konferans kararlarından birinin *Ergatis*'e yöneltilen baskılara ilişkin olduğunu biliyoruz. Bu kongre: "1) Türkiye'deki bütün sosyalist örgütlerin birliği gereklidir; 2) Sosyalist ilkeleri benimseyen ve uygulayan her örgüt sosyalisttir. Bu sözkonusu ilkeler ise; üretim araçlarının bireysel mülkiyetinin toplu mülkiyete dönüştürülmesi ve iktidarın parlamento ve sınıf mücadelesi aracılığıyla elde edilmesidir" saptaması ile başlayan, çok kısa ve ustaca formüle edilmesidir" saptanması ile başlayan, çok kısa ve ustaca formüle edilmiş bir dizi karar alınarak bugünlere uzanan önemli bir geleneği başlatmıştır.[22]

Özellikle Mete Tunçay'ın ve Oya Baydar'ın çalışmaları aracılığıyla Mütakere sırasında ve 1920'lerin ilk birkaç yılında solda bölünmelere son vermek ve ana çizgilerde birleşen grupların aynı partide yanyana gelmelerini sağlamak için yapılan girişimlerin hiç yoksa bir bölümünden haberdarız. Bu ilişki, girişim ve örgüt ağının son derece karmaşık olduğu açıktır. Sözkonusu karmaşıklık, şimdiye kadar ulaşabilmiş orjinal kaynakların azlığı ile birleşince çeşitli hipotezlerin kanıtlanması ya da elenmesi hayli güç olmaktadır. Kanımca, bu hipotezlerden biri olan İstanbul Toplumsal Araştırmalar Grubu çevresinin Hasan Rıza'nın Sosyal Demokrat Partisi'nin dayandığı kaynaklardan biri olması savının gerçeği yansıtması olasılığı pek büyük değildir. Her ne kadar partinin önde gelenleri arasında Ziynetullah Nuşirevan adına rastlıyorsak da, bu partinin politik çizgisi ve ilişkiler yelpazesi ile Toplumsal Araştırmalar Grubu'nunkiler birbirinden hayli uzak görünmektedir. II. Enternasyonal Başkanlık Kurulu Sekreteryasının 1913 yılı sonunda üyelik için kendilerine başvuran Hasan Rıza hakkında bilgi toplamak için yazdığı kişilerin[23] böyle birini tanımadıklarını belirtmeleri, en azından o yıllar için, arada pek bir bağ olmaması olasılığını kuvvetlendirmektedir. Öte yandan, Toplumsal Araştırmalar Grubunun savaş yılları boyunca varlığını belli ölçüde devam ettirerek daha sonra Beynelmiel İşçiler Birliği çevresine dönüşmüş olması ve Şefik Hüsnü'ye atfen belirtildiği gibi, Türkiye Komünist Partisi'ni oluşturan gruplardan biri olarak partinin ilk yıllarındaki İstanbul örgütünde önemli bir yer sahibi olması karşı hipotezi çok daha sağlam görünmektedir. Ben doğrudan doğruya *Türkiye'de Sol Akımlar*'da bu ikinci hipotezi, hiç yoksa bir kesimiyle 1909-1922 organik sürekliliğini, destekliyecek pek çok veri olduğu kanısındayım.[24]

Bu kısa makalenin konusu olan Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'daki Marxist çevre ve sendikacılık faaliyetleri üzerine yeni çalışma ve belgelerle ortaya çıkacak değerlendirme ne olursa olsun, kanımca şurası açıktır: 1920'ler öncesi sendikal hareket ve sol akımlar üzerine olan çalışmalara hız vermek şarttır. Kemalizmin Osmanlı tarihi hakkındaki tutumunun, kısmen benzer nedenlerle, sendikal hareketin ve solun kendi tarihine bakışında da geçerli olması durumunu, Yunan, Bulgar, Yahudi tarihçilerle ortak çalışma olanakları da yaratarak ortadan kaldırmamız gerekmektedir. Böylece bir geniş çaplı ortak çalışmanın hem psikolojik atmosferi, hem de maddî koşulları çoktan olgunlaşmıştır. □

EK 1:

Fransızca Tüzük: "Temel İlkeler" Bölümü

Modern sanayinin gelişmesinin ve İktidarın mülk ve üretim araçları sahiplerine sağladığı "mantıksal" desteğin sonucu olarak, Sermaye ve Emek arasında sürekli bir karşıtlık bulunduğunu gözönüne alarak;

Birbirinden farklı ve uzlaşmaz iki sınıfın -bir yanda Sermayeyi ellerinde bulunduranların, öte yandan ise tüm zenginliklerin yaratıcısı üreticilerin- varolduğu ve Sermayenin Emeğin zararına gerçekleştirilecek bir elkoyma olmadan oluşamayacağı gerçeğinden hareketle;

Proleterlerin, Enternasyonalin "işçilerin kurtuluşunun ancak kendi eserleri olabileceği" aksiyomunu uygulamaya koymayı görev bilmek zorunda olmaları nedeniyle;

Sendikanın, ortak düşman kapitalistler karşısında sömürülenleri biraraya getiren ortak çıkarları ifade edebilen ve çeşitli fikirleri savunan tüm üreticileri bağrında toparlayabilen birlik biçimi olarak, bu amaçlara ulaşmanın en uygun yanyana geliş

biçimi olduğunu gözönüne alarak;

Aynı şekilde, sendikanın müessif bir biçimde kendini ayrı tutup tecrit etmesi durumunda, (boyutların farklılığı bir yana, tıpkı tek başına bir işçi gibi) yaşamsal bir yanlışa düşeceğini ve dayanışmayı yaşama geçirme olanağını yitireceğini gözönüne alarak:

Bizler, İstanbul Müstahdemler Sendikasının *İstanbul Sendikalar Birliği*'ne (*İşçi Klübü*'ne) katılacağını ve Türkiye'deki sendikalı müstahdemlerin ortak çabası ile, Enternasyonal'in mücadele eden Proleteryasına dostluk elini uzatmanın bir aracı olarak, bir *Türkiye Müstahdemler Federasyonu* kuracağını, ilân ediyoruz.

Galata, 1 Nisan 1912
YÖNETİM KURULU

EK 2

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Müstahdemîn Cemiyetinin Nizamnamesidir

Mevadd-ı İptidaiye

Madde 1- Dersaadet Ticaret ve Sanayi Müstahdemîn Cemiyeti namıyla bir cemiyet teşekkül etmiştir.

Madde 2- Cemiyetin içtimâlarında mesail-i siyasiyeden bahsetmek kat'iyen memnudur. Binaenaleyh Cemiyet hiçbir fırka-i siyasiye dahil olmadığı gibi siyasî bir kongreye dahi iştirak eylemiyecektir. Herbir âzâ bu hususta serbest kalacak ve menfaatine gelen şeyi yapmakta serbest bulunacaktır. Cemiyet heyet-i idaresi âzâsından hiçbiri bu sıfatını Cemiyet haricinde ve Cemiyet teşkil etmek etmek fikrini tevsi zımnında propaganda yaptığı zamanlardan maada istimal edemeyecektir.

Madde 3- Cemiyetin müddet-i bekâsı ile miktar-ı âzâsı gayr-i mahdut olup müntesibîni meyanına âzâ-ı fahriye kabul olunmayacaktır.

Maksat

Madde 4- Cemiyetin maksad-ı teşekkülü bervech-i âtidir:

a- Müstahdemlerin seviye-i iktisadiye ve maneviyelerini ilâ etmek; maaşatın tezyidine ve evkat-ı sâyın tenkisine çalışmak

b- Cemiyetin âzâsına meccanen iş bulmak için bir idare-i mahsusa tesis etmek.

c- Kitle-i vahide halinde çalışabilecek bir derecede âzâsının hayat-ı teavüniye ve ittihadiyelerini takviye eylemek ve bu suretle "herkese kendi kuvvetine ve ihtiyacatına göre" * düsturunu tatbik ettirmeye gayret eylemek, velhasıl bu düsturun tatbikini daha seri bir surette elde etmek ve tekafil esaslarını aynı esaslar üzerine tesis etmiş cemiyetlerle teşrik-i sây eylemektir.

Azâ Kabulü, Aylıklar, Azânın Vezaifi

Madde 5- Bilâtefrik-i cins ve ırk ve mezhep bilimum müstahdemîn cemiyete dahil olabilecektir.

Madde 6- Her âzâ hisse-i iştirak olmak üzere peşinen ayda 5 kuruş tediye edecektir. Üç ay mütemadiyen hisse-i iştirakini tediye etmeyen âzâya zimmetindeki meblâğın lüzum-u tasfiyesi tebliğ olunacak ve eğer cevap ittihazından ve tediye-i deyinden imtina ederse kaydı terkin edecektir.

Madde 7- Hasta, mahpus veya asker olan âzâ cemiyet heyet-i idaresine haber vermek şartıyla hisse-i iştirak tediyesinden muaftırlar.

Madde 8- Aylıklarını vermemiş olmasından dolayı kaydı terkin edilen âzâ istifasına sebebiyet veren borcunu ödemek suretiyle tekrar cemiyete dahil olabilecektir. Mamafih âzâ-ı mumaileyhce arzu edildiği takdirde medyun olduğu meblâğın tediyesi için kendisine heyet-i idare tarafından bir vade verilebilir.

Madde 9- Azâ tarafından ita edilen mebaliğ cemiyetin veznesinden istirdat edilemez.

Madde 10- Azânın vazifeleri içtimâlarda isbat-ı vücut ederek cemiyetin mesâisine iştirak ve cemiyet tarafından vukubulacak teşebbüsata muavenet etmek, teşebbüsat-ı mezkûreye hâdim ve nâfi olacak malûmat ve havadisi ve müessesat-ı ticariyede münhal memuriyetler mevcut olduğuna dair alacakları haberleri heyet-i idareye tebliğ eylemekten ibarettir.

Cemiyetin Tarz-ı İdaresi

Madde 11- Cemiyet 7 kişiden ibaret bir heyet tarafından idare olunur. Heyet-i idare âzâsı meyanından bir kâtip ve bir veznedar tayin edilir. Heyet-i idare âzâsı bir sene için intihab olunur. (Azâlar) senenin nihayetinde tekrar intihab olunmak hakkına haizdirler. İntibat rey-i hafi ile ve namzed usulü ile icra edilir. İlk intihab ekseriyet-i mutlaka ve ikinci ekseriyet-i nisbiye ile olacaktır ve ârâ-ı mütesaviye ihraz edenler varsa en kıdemlileri intihab olunur. Heyet-i idare âzâlığından istifa edenlerin yerine başka âzâların intihabı heyet-i mezkûrede üç kişiden başka âzâ kalmamasına mütevakkıftır.

Madde 12- Heyet-i idarenin gerek kâtip ve veznedarı ve gerek âzây-ı sairesi meccanen ifa-i hizmet edeceklerdir. Ancak Cemiyetin temin-i menafii zımnında bir seyahat icra etmeleri icap ederse kendilerine harcırah namıyla bir miktar tahsisat ita edilecektir.

Madde 13- Heyet-i idare kâtip ve veznadarı ile muamelât-ı sairenin ifasına memur edeceği kimselerin icraatından mes'üldür. Kâtip, veznedar ve evrak memuru rey-i hafî usulüyle intihab olunur. Bunlar heyet-i idarenin müsaadesini istihsal etmek şartı ile kendilerine muavinler ittihaz edebilirler.

Madde 14- Heyet-i idarenin kararları mevcut âzânın ekseriyet-i ârâsı ile ittihaz olunur.

Madde 15- İstifalar ancak tahrirî olduğu takdirde kabul edilir. Meclis-i umumînin alelâde inikat eden iki celsesi arasındaki müddet zarfında heyet-i idarece aktedilen içtimâlarda hazır bulunmayan heyet-i idare âzâsı müstafi addolunur.

Madde 16- Meclis-i umumî heyet-i idare âzâsını azletmeye selâhiyettardırlar.

Kâtip ve Veznedarın Vezaifi

Madde 17- Kâtip zabıtnameleri, Cemiyetin muhaberatını ve içtimâ davetnamelerini yazar, celseleri küşat eder, cemiyete ait bilcümle mektuplar, vesikalar, raporlar kendisine tevdi veya irsal edilir. Kâtip her nev' idarî evrakı heyet-i idare namına imza eder.

Madde 18- Veznedar Cemiyetin sermayesini toplar, her üç ayda bir defa meclis-i umumînin inikadından evvel vukubulacak heyet-i idare içtimâında Cemiyetin vaziyet-i maliyesine dair muntazam bir hesap verir. Heyet-i idarenin kararı ile bankaya tevdi etmiş olacağı depo ile icra etmiş bulunacağı mesarif tarh edildiği halde kasa defterinde mevcut gösterilen nakdi işbu hesabın hitam itasında veznedar heyet-i idareye irae etmelidir.

İçtimâ-i Umumî

Madde 19- Cemiyetin âzâsı meclis-i umumî halinde her üç ayın son Pazar günü alelâde ve icabında evkat-ı sairede fevkalâde olarak inikat eder. Her içtimâ-i umumide Cemiyetin ahval-i malî ve sairesine ve heyet-i idare ile heyet-i teftişiyenin geçen üç ay zarfındaki teşebbüsat ve mesaisine dair umumî bir rapor kıraat edilecektir.

Madde 20- Meclis-i umumî Cemiyetin nizamatı hakkında icra-i müzakerat ve ittihaz-ı mukarrerat eyler, veznedarın tanzim edeceği bütçeyi ve hesabatı tasdik eder. Meclis-i umumînin kararları ancak meclis-i umumî tarafından fesh edilebilir. Bu kararlar ekseriyet-i ârâ ile ittihaz olunur.

* Oysa Fransızcasında: **de chacun selon ses forces, a chacun selon ses besoins.**

Madde 21- Meclis-i umumi her içtimâında müzakeratı idare etmek üzere 1 reis ve 2 muavinden ibaret bir heyet tayin eder. Heyet-i idare kâtipleri aynı zamanda meclis-i umumînin vazife-i kitabetini ifa ederler.

Heyet-i Teftişiye

Madde 22- Heyet-i idarenin intihab edildiği içtimâ-i umumîyi takibeden celse-i umumiyede bir sene müddet ile 3 kişiden ibaret bir heyet-i teftişiye intihab olunur. Bu intihabat dahi rey-i hafî ve ekseriyet-i ârâ usulüyle icra edilir. İşbu heyete tayin edilecek zevatın heyet-i idare âzâsından bulunmaması icabeder.

Madde 23- Heyet-i teftişiyenin vezaifi, hesabat ve defatiri tetkik ve Cemiyetin nizamnamesi ahkâmına riayet edilmesi hususuna nezaret etmektir.

Madde 24- Meclis-i umumînin akt-i içtimâa davet edilmesi 15 âzâ tarafından tahriren talebedildiği takdirde heyet-i idare bu içtimaın aktine lüzum olup olmadığına karar verecektir. Fakat içtima-i umumi akt-i lüzumu 30 âzâ tarafından gösterilirse rüzname-i müzakeratı evvelden heyet-i idareye tebliğ etmek şartıyla meclis-i umumînin suret-i kat'iyede inikat etmesini talep edebilirler.

Sermayedarân ile Müstahdemîn-Arasındaki İhtilâfat

Madde 25- Cemiyet âzâsının menafiini muhafaza ve müdafaa etmek için etibbanın ve dava vekillerinin muavenetine müracaat edilebilir.

Madde 26- İşte zuhur eden bir meseleden dolayı davası olan âzâ heyet-i idareden mahkemesine dair malûmat-ı kanuniye istifsar etmek hakkına haizdir.

Madde 27- Sermayedarân ile müstahdemîn arasında bir ihtilâf zuhurunda müstahdemler hiçbir teşebbüste bulunmazdan evvel heyet-i idareyi keyfiyetten haberdar etmelidirler. Mesele-i vakıâda heyet-i idare bilâ-içtimâ ittihazı lâzım gelen hatt-ı hareket-i müstahdemîni ifham eder. Eğer mesele pek mühim ise içtimâ-i umumî aktedilmelidir.

Madde 28- Tatil-i eşgal vukuunda Cemiyet sandığındaki mevcudu nisbetinde grevde bulunan âzâya muavenet eder ve bilumum anasır-ı sâiyeyi bu muavenete iştirak etmeye davet eyler.

Hidemat-ı Askeriyeyi İfa Eden Azâya Edilecek Muavenet

Madde 29- İki sene mütemadiyen Cemiyette âzâ bulunan kimseye hizmet-i askeriyeyi ifa ettiği müddetçe her üç ayda yirmibeş kuruş iane verilecektir.

Terkin-i Kayıt

Madde 30- Cemiyetin ruh-u teşekkülünü teşkil eden fikr-i esasîye mugayır ahval ve harekâtta bulunan âzânın kaydı terkin edilir. Fakat, bu terkin-i kayıt muamelesinin kat'i ve resmî olması için meclis-i umumînin içtimâ etmesi ve alâkadarın işbu içtimâda isbat-ı vücut ederek kendisini müdafaa eylemeye davet olunması lâzımdır.

Madde 31- Müstahdemlik hayatından çıkıp müstakil bir ticaretle iştigal eden âzâ müstafi addolunur.

Madde 32- İşbu nizamnamede mündemiç mevad meclis-i umumi tarafından tadil olunabilir. Fakat bu suretle vukubulacak tadilâtın iki içtimâ-i umumîde müzakere edilmesi ve ikincisinde bir karar-ı kat'iye raptedilmesi lâzım gelir.

Madde 33- Cemiyet feshedildiği taktirde veznesinde mevcut olan para evrak ve eşyası Dersaadet Cemiyetler Heyet-i Müttehidesi'ne terkedilecektir.

Madde 34- Bütün dünya amelesinin yevm-i mahsusu olan alafranga 1 Mayıs Cemiyetin dahi bayramı olacaktır.

[1] Bknz. "Rapport du Groupe d'Etudes Sociales, Constantinople au Secreteriat du Bureau Socialiste International, Bruxelles", "Recu 29.IV.1912" MSS Nr 9849. C Huysmans Arşivi. Bu mektubun Türkçe çevirisi Georges Haupt ve Paul Dumont'un *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler* adlı kitabında (Gözlem Yayınevi, İstanbul 1977) 48 numaralı belge olarak yeralmaktadır. Yayınlanan metinde grubun "yeni takvimle 1 Mayıs 1909'da oluştuğu" ifadesi atlanmıştır. 1 Mayıs'ların örgütleyici, birleştirici işlevini hatırlatma kapsamında bu bilgiyi eklemeyi gerekli görüyorum.

[2] Bknz. Jean Longuet, "Le Mouvement Socialiste International", "Le Socialisme dans la Turquie d'Europe" *Encyclopedie Socialiste Syndicale et Cooperative de l'Internationale Ouvriere*, Paris 1913, s 503-504.

[3] Ibid., ve Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, Bilgi Yayınevi Ankara 1978, s.59 dn 64 ve 65, Oya Baydar, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi I*, Frankfurt 1982, s.151, Kemal Sülker, *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976, s.20.

[4] George Harris, *Origins of Communism in Turkey*, Hoover Ins. Publ., Stanford 1967, s.20-21 ve Stefan Velikov, "Sur le Movement Ouvrier et Socialiste en Turquie apres la Revolution Jeune-Turque en 1908" *Etudes Balkaniques*, 1, 1964, s.39.

[5] M.Tunçay, *a.g.e.*, s.59, dn. 65 ve s.84 dn.128.

[6] "Rapport du Groupe...", s. 2., *a.g.y.*

[7] Metni anlayabilmem için değerli yardımlarını esirgemeyen M. Philonis'e, A. Agopyan'a, A.A. Kirakosian'a, M. Grassini'ye ve eski harflerden çevrimyazım işinde yardımıma koşan kayınbabam Muammer Erzan'a minnettarım.

[8] Zafer Toprak, "Osmanlılardan Cumhuriyet Türkiyesine Sendikal Gelişmeler : İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amele Cemiyeti", *Tarih ve Toplum* Sayı 40, Kış 1988, s.144-145.

[9] Bknz. "Le Proletariat de Constantinople aux Proletaires de 1' Internationale", C. Huysmans Arşivi, Turquie H 508 ve "Adresse Zaharia Vezestenis", loc. cit., I 608 A/54

[10] "Rapport du Grouppe...", s.1-2, *a.g.y.* Ayrıca, Selânik Sosyalist Fedarasyonu yaygın organı Solidaridad Ovradera (İşçi Dayanışması) gazetesinde 1911 başında Selânik'te toplanan Osmanlı sosyalistleri toplantısında "İstanbul'daki sosyalist partinin yayın organı Ergatis"e yapılan baskıları protesto için Meclis-i Mebusan başkanına telgraf çekilmesine karar verildiği bildirilmiştir. Bknz. G.Haupt- P.Dumont, a.g.e, s.228

[11] Telegramme: Comite Central Ottoman a Bureau Socialiste International Bruxelles", Pera 188 23 1 10, Recu 1 Mai 1910, C. Huysmans Arşivi, I 608 A/6.

[12] Telegramme: "Organisation Socialiste a Bureaux Socialiste International Bruxelles", Pera 5258 14 4/10, *a.g.y.*, I 608 A/17

[13] Bknz. "J. Hazan a C. Huysmans", G. Haupt, P. Dumont, *a.g.e.*, s.161.

[14] Telegramme: "Groupe Etudes Sociales Union Syndicale a Husmann International Bruessel", Pera 5511 14 1 3 15, C. Huysmans Arşivi, I 608 A/51. Tıpkı Selânik Sosyalist Federasyonu gibi, İstanbul enternasyonalist bir tutum aldı. Böyle bir tutum Yunanistan'ın yeni toprak kazandığı koşullarda tabanında Rumların önemli bir sayısal ağırlık oluşturduğu bir kuruluş için üyelerinin çoğu Yahudi olarî Selânik Federasyonu'nun tutumlarından da daha zorlu, daha başarılı bir sınavdı.

[15] Telegramme: "Comite Central Parti Armenien Datschhankzoutione a Bureau Socialiste International Bruxelles", Pera 5581 38 37 173, *a.g.y.*, I 608 A/52.

[16] Bknz. Rapport du Groupe ...", *loc.cit.*, s.2 not

[17] "Le Proletariat de ..."s.3, *a.g.y.*

[18] M.Tunçay, *a.g.e.*, s. 486-491; kitabın 314'üncü sayfasında tüzüğe organizasyon şeması da verilmektedir. Mete Tunçay bu tüzüğün 1912 tüzüğüne benzer biçimde çokdilli -Yunanca, Fransızca, Ermenice, Türkçe- olarak yayınlanmış tam metninin (*Status de L'Union Industrilelle des Ouvriers du. Batiment de Constantinople*, "Impr. E. Vassiliades", /Istanbul/ 1922, 8+ 8+8+ 14 s) bir fotokopisini yıllar önce vermişti. Kendisine teşekkür borçluyum.

[19] Mete Tunçay "İstanbul'da İşçi Harekâtı", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1989, s.38-39

[20] B.P. Mathiopoulos, Die *Geschichte der Sozialen Frage und des Sozialimus in Griechenland 1821-1961*, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Hannover, s. 83-84

[21] "Rapport au Bureau Socialiste International. Mouvement socialiste en Turquie d' Europe 1910" Kopenhag İşçi Hareketi Kütüphane ve Arşivi (ABA), 33. 521, s.8. G. Haupt, "Le debut du mouvement socialiste en Turquie", Mouvement Social, Oct-Dec. 1963, s. 124-128. Bu raporun Türkçesi *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Harketler*'de 7 Numaralı belge olarak yayınlanmıştır. Bu iki konferansa İstanbul'dan katılım ve oynadığı rol konusunda ayrıca bknz.: B.P. Mathiopoulos, *a.g.e.*, s.83, 84.

[22] Konferans kararları için bknz: G.Haupt, P. Dumont, a.g.e, Belge VIII ve IX.

[23] Bknz. G.Haupt, P. Dumont, *a.g.e.*, Belge 64 (Paris'ten Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu Temsilcisi Saul Nahum'un cevabı). Taşnakların cevabı da aynı yöndedir. Bu kaynaklar İstanbul Grubu ile ilgili olabilecek başlıca kişileri tanıyabilecek durumda idiler. 1909'da Velikof'un bahsettiği ve kurucularının adlarını verdiği bir "Sosyal Demokrat Parti" kurulmuşsa bile bu muhtemelen Dr. Hasan Rıza'nınki ile ilişkisiz bir partidir ya da Velikov doğrudan doğruya İstanbul İşçi Klübü'nü kastetmektedir.

[24] M.Tunçay, *a.g.e.*, s.303, dn.14, s.309 dn.21, s.312-313 d n 28,29,30 ve s. 316-317.

Mevlâna Azad ve Türkiye

TÜRKKAYA ATAÖV

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bağımsızlığını kazanırken, Hindistan alt kıtasının (kabaca) din esasına göre bölünmesi, yüzyılımızın en büyük trajedilerinden biridir. Lâiklikten yana, üstelik Türk dostu bir Hind Müslümanı'nın karmaşık gelişmeler içindeki öyküsü.

MEVLÂNÂ Abul Kalam Azad (1889-1958) Hind bağımsızlık akımının önde gelenlerinden ve modern Hindistan'ın kurucularından biri olmanın yanısıra, bir bilgin ve öncü bir eğitimciydi. Hintli Müslüman olmasına ve İslâm dinini çok iyi bilmesine karşın, lâikliği benimsemişti. Dine dayalı devlet düşüncesini desteklemiyordu. Pakistan'ı kuran Muhammed Ali Cinnah'ın Müslüman Cemiyeti Partisinde değil, Hind Ulusal Kongresi Partisinde siyasal yaşamını sürdürdü ve bu ikincisinin iki kez başkanlığını yaptı.

Yaşadığı yıllarda ve (bazılarının iddiasına göre) belki de tüm çağlarda İslâm'ı onun kadar bilen pek azdı. Dedeleri ünlü din adamlarıydılar. Babası Mevlânâ Hayrettin tüm İslâm dünyasında bilinen bir din uzmanı, Kadiriye mezhebinin ünlü bir Sûfî önderiydi. Mekke Müftüsü Şeyh Muhammed bin Zahir Vatrî'nin yeğeni (bir kaynağa göre de kızı) ile evlenmiş, bu arada Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmiş, bir Türkçe gramer kitabı da yayınlamıştı. Bu özelliğinden ötürü, Osmanlı Sultanı Abdülmecid tarafından birinci sınıf Mecidiye nişanıyla ödüllendirildiği de belirtilmektedir.

Mevlânâ Azad daha çocukken (ve adı Muhiddin Ahmet iken), onun düşüncelerini böyle bir baba biçimlendirdi. Mevlânâ Hayrettin açısından dünyada tek bir önemli kavram vardı: İslâm. Oğlunu (1781'de Warren Hastings'in kurduğu) ünlü Kalküta Medresesine bile yollamadı; ya kendi ders verdi ya da o dönemin en önde gelen din bilginlerine verdirdi.

Küçük Muhiddin Ahmet, Tahir Bey adlı birinden Türkçe dersler de aldı. Mevlevî Yakup Han ve Mevlevî Nâzır ul-Hasan'dan Farsça ve Arapça öğrendi. O denli ki, on yaşındayken bir Farsça sözlük hazırlamağa başladı. Çocukken dâhilik sınırlarında olağanüstü yetenekli biriydi. Thomas Babington Macaulay'nın sekizinde dünya tarihi yazmağa kalkması ya da John Stuart Mill'in üç yaşında Yunanca ve Lâtinceyi hıfz etmesi gibi, Mevlânâ Azad da onikisinde dergi çıkarmağa başlamış, ondördünde normalin üçte-bir süresinde (fizik, matematik, tıp, hukuk ve leksikografiyi de içeren) "Ders-i Nizamî'yi tamamlamış, on-beşinde röntgen konusundaki yayınlanmış yazısından ötürü Lucknow'da Mevlânâ Sibli'nin yayımcısı olduğu *El-Nadva* adlı Urduca dergiyi yazması önerilmişti. Sarojini Naidu'nun dediği gibi, "doğduğunda sanki elli yaşındaydı".

Ne var ki, kendi babası ve öteki öğretmenleri kökleri Orta Çağ'da olan bir gelenekçiliğe bağlıydılar ve yeni düşüncelerin neredeyse düşmanıydılar. Francis Bacon'dan önceki Avrupa hocalarını anımsatan modası geçmekte olan müderrislerdi. "Bilgi"leri olduğu yerde kalan su gibi, çoktan kokmağa başlamıştı. Azad sonraları şöyle yazdı: "Sanki yüz yıl önceki Hindistan'da yaşıyordum".

Ama yaşamı boyunca inanmış bir Müslüman olarak kaldı. "Sermet" adlı uzun yazısında (1910) İslâm'a olan yakınlığını belirttiği yazılıyor. *El-Hilâl* ve *El-Balağ* dergilerini din konuların tartışmak için çıkardı. *Tezkire* adlı kitabında tarih boyunca önde gelen din adamlarını değerlendirdi. *Tercüman el-Kur'an* kendinin ilk iki cildi yayınlanmış olan uzun bir Kur'an yorumudur. Yalnız İslâm'ı değil, bütün dinleri iyi incelediği anlaşılıyor. Bir dini ötekinden üstün tutmuyor, İslâm'ın, zaman far-

Balkan Savaşı yıllarında Hindistan'da Aligarh'en, Dr.Muhtar Ahmed Ansarî'nin başkanlığında Türkiye'ye giden tıp heyetinin üyeleri Enver Paşa (ortada) ile birlikte.

kı dışında, temelde yeni bir şey getirmediğini savunuyordu.

Dine dayalı devlete de karşıydı. Bunca yayımcılık yapmış ve kendi de dergi ve gazeteler çıkarmış olmasına karşın, babasının yazılarından hiçbirini yayınlamadı. Hepsini zamanı geçmiş ve zararlı buluyordu. Tüm Hindistan Müslümanlarının "Pir"i olmasını istedikleri zaman, bu öneriyi de kabul etmedi. Hatta, "Aligarh Müslüman Üniversitesi" ve "Banaras Hindu Üniversitesi" başlıklarından "Müslüman" ve Hindu" sözcüklerinin çıkartılmasını istiyordu. Hindistan bağımsız olurken Eğitim, Doğal Kaynaklar ve Bilimsel Araştırma Bakanlığına getirildi ve bugünkü Hindistan'da birçok akademi, bilimsel kuruluş, lâboratuar, konsey, dernek ve benzerinin temellerini attı. İslâm dünyasında dini bu denli iyi bilen ama lâikliğe ve müspet ilimlere hizmet etmiş kişiler çok azdır. Daha çocuk denecek yaştayken Darwin'i onaylamıştı.

Mevlânâ Azad'ın genel portresini böylece çizdikten sonra, sözü bu Hintli Müslümanın Türkiye'ye ilişkin bazı yazılarına ve eylemlerine getirmek istiyorum. Babasının da, kendinin de Türkçe bildiklerini yukarda belirtmiştim. Azad'ın Türkiye, daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemiyle ilgisi, kendinin sömürgecilik ve emperyalizm karşıtı oluşundan ve Türklerin de o yıllardı aynı yabancı güçlerin ağır baskısı altında kalmalarından kaynaklanıyordu. Babasının 1908'de ölümünden sonra Türkiye'ye ve Fransa'ya gitmiş, orada tanıdığı, Osmanlı aydınlarıyla hem özgürlükten yana, hem de yabancıları hedef alan emperyalist tavır konusunda konuşmaları olmuş Hindistan'a bu temaslardan çok etkilenmiş olarak dönmüştü.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı kalabalık bir grup Hind aydınının bağımsız ve geçmişte güçlü bir Müslüman devlet olarak gördüğü Osmanlılardan büyük toprak parçaları alıp götürmüş, İtalyanlar Trablus'a el atmış. Mısır'a İngilizler el koymuş, gene İngilizler bir yandan Basra Körfezini avuçları içine almışlar, öte yandan da Afganistan yönünde genişlemişlerdi.

Azad 12 Temmuz 1912'de Kalküta'da yayınlamağa başladığı *El-Hilal* ve 12 Kasım 1915'de çıkardığı *El-Balağ* dergilerinde Türklere yabancı zulmünü kınayan ve Türk, Mısır ve Afgan önderlerinin portrelerini içeren ve genelde özgürlük ve evrensel bilimin önemini vurgulayan yazılar yayınlandı. İngilizler ilk dergiye önce 2000 rupi ceza koydular. Azad'ın hemen ödemesi üzerine, 10.000 rupilik ikinci bir ceza kestiler ve bu ödenmeyince dergi kapatıldı. İkinci derginin yayınını engellemek için de, Azad'ı Kalküta'dan sürüp çıkardılar. Bu yazılarında İslâm'da modernleşmeden yana görünen, ama çağdaşlamanın bir yolunun İngilizler'le anlaşmaktan geçtiğini savunan Sir Seyyid Ahmed Han'ı da sömürgeciliğe hizmetle suçladığını eklemek gerektir.

İngilizlerin Hindistan'da Hindularla Müslümanları birbirleriyle daha da fazla karşı karşıya getirerek ülkeyi emperyalizmin "böl ve hükmet" taktiğiyle sömürmeyi sürdürmek niyetlisi olduklarına inanmıştı. Eylem programının en başında yabancılara karşı savaşım yer alıyordu. Bu çerçevede eleştirilerini sıralarken Türkiye'nin başına gelenlerden de sık sık örnekler vermekteydi. *El-Hilâl* dergisinde Türklerle Libyalıların Trablus Savaşında dayanışmasını övüyor, öte yandan Edirne'nin Birinci Balkan Savaşında Bulgarların eline düşmesinden dolayı üzüntüsünü belirtiyordu.

Türkiye'yi büyük zorlukların içine atan Balkan Savaşları Hind basınında çok ilgi görmüştü. Hindistan'ın Türklerle dayanışmasının en somut örneği 15

İlk Türk-Hindistan Kültür Antlaşması'nı imzalayan Mevlânâ Azad Yeni Delhi'de bir Türk heyeti ile.

Aralık 1912'de Türkiye'ye giden sağlık heyetiydi. Tanınmış bir doktor ve önde gelen ulusal bir kurtuluş mücadelecisi olan Muhtar Ahmed Ansarî'nin (1880-1936) başkanlığındaki heyetin (Abdurrahman Sıddıkî, Şuayb Kureyşî ve Çavduri Halikûzzaman gibi) üyeleri Hind ulusal yaşamında sonra önemli roller oynamışlardır. Heyet üyelerinden Peşaverli Abdurrahman geri dönmeyerek Türk yurttaşı olmuştu.

Türkiye'ye doğru yola çıkan sağlık heyeti Lucknow ve Delhi'den törenlerle uğurlandı. Delhi tren istasyonu öylesine kalabalıktı ki, heyet üyeleri trendeki yerlerini güçlükle alabildiler. Kitleler Bhopal istasyonunda denetlenemez duruma gelmiş, özellikle Bombay'daki törenler Türkiye adına gösterilere bürünmüş ve Türklerin zaferi için konuşmalar yapılmıştı. Heyet İtalyan "Sardegna" gemisiyle Bombay'dan ayrıldı; Aralık sonunda İstanbul'daydı. Kızılay'ın konukları olan heyet üyeleri İstanbul limanında da coşkulu bir biçimde karşılandılar ve Enver Paşa tarafından kabul edildiler.

Çatalca yakınlarında bir köyde kurulan savaş hastanesinde göreve başlayan Ansarî sağlık heyetinin misyonu emperyalizme karşı mücadelenin yeni bir aşamasını simgeliyordu. Müslüman topluluklar kendi aralarında dayanışmaya başlamışlardı. Hindiler bir halk olarak üzerlerindeki sömürge yaftasını bir yana itip uluslararası politika sahnesine girmeye hazırlanıyorlardı.

Mevlânâ Azad'ın *El-Hilâl* dergisi Ansarî heyetiyle ilgili yazılarla doludur. Azad 2 Şubat 1913'de Kalküta'da Türkiye yararına yaptığı bir konuşmada halkı para yardımına da çağırmış, o toplantıda 30.000 rupi toplamış, daha sonra, 27 Mayıs 1914 tarihli dergisindeki açıklamaya göre, 4.000 abonesinin her birinin ödediği 8.5 rupiden 7.5'unu Türklere yardım için ayırmıştır.

Azad tüm yayınlarında Türklere vurulan darbeyi adım adım izlemiş, tepkisini göstermiştir. 13 Temmuz 1912 tarihli nüshada Trablus cephesine ilişkin ayrıntılı bilgiler vererek seri yazılarına başlamış, ondan sonraki savaşlarda duyarlılığı hep Türklerin yanında olmuştur. Ağa Han'ın *Times of India* gazetesinde Türkiye konulu yazısında açığa vurduğu, İngilizleri tutan ve Türklerin Avrupa'dan çıkmalarını isteyen görüşlerini *El-Hilâl*'de (13 Temmuz 1912 ve 26 Temmuz 1913) eleştirdi. Kendi eleştirilerinin yanında, Mazhar ul-Hak'ın Ağa Han'ı hedef alan çok şiddetli hücumlarına da dergisinde yer verdi.

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra, Hindistan'daki İngiliz yönetimi *El-Hilâl*'in Türkler yararına ve bu nedenle Almanya'dan da yana tutumundan ötürü, dergiye 10.000 rupilik bir ceza daha kesti. Türkiye'nin savaşa katıldığından bu yana, derginin Türk yanlısı tutumu daha yoğunlaşmış ve bu yüzden satışı da artarak örneğin Haydarabad'da iki katına çıkmış, yalnız Begal'daki abone sayısı 4300'ü bulmuştu.

Ne var ki, İngilizlerin baskısı ve para cezaları karşısında dergi kapanmak zorunda kaldı.

Azad bir yıl sonra on-beş günlük *El-Balağ*'ı çıkardı. Buradaki yayınlarından ötürü de, İngilizlerce "Türklerin casusu" gibi muamele görüyordu. Hattâ, bu dergiyi İttihat ve Terakki'nin desteklediğine inananlar bile bile vardı. Hindistan'da haber alma örgütünün başındaki Sir Charles Cleveland. 15 Mayıs 1916 tarihli notunda, Abul Kalam Azad'ın İslâm dünyasının en sözü geçen kişisi olduğunu ileri sürüyordu. Savaş yıllarında İngiliz karşıtı duyguların oluşmasında Azad'ın çok önemli rolü olmuştu. Dergisinin satışı birkaç ay içinde 25.000'i bulmuş, bu yüzden de Ranchi'de gözaltına alınmıştı. Salıverilmesi 1919 yılını buldu.

Biten savaşın Türkiye için doğurduğu sonuçlar, Hindistan'da "Hilâfet akımı" diye anılan bir tepki yarattı. Bu yığınsal tepki Hindu ve Müslüman ortak eylemleri ve birliğinin zirvesini oluşturur. Türklerin yenilgisi Hind ulusal direnişi üstünde etkiler yapmış, Abul Kalam Azad gibi kamu oyunu biçimlendiren aydınlar hiç değilse Osmanlı devletinin sınırlarının korunmasını istemeye başlamışlardır. İngilizlerin, Müttefikleriyle birlikte, başkent İstanbul'u işgâl etmeleri ve devleti bölüşmeye hazırlandıklarına ilişkin kuşkular yaratmaları Hindli aydınların kabul edemeyecekleri bir gelişmeydi.

Müslüman olanlar en azından Halife-Sultan'ın İslâm için kutsal sayılan yerler üstünde egemenliğinin sürmesini ve buralarda Hıristiyan müdahalelerine izin verilmemesini istiyorlardı. Hattâ, Mısır vilâyetinin Osmanlı egemenliğine yeniden girmesi bu istekler arasındaydı. Hindu olanlar da Halife dâvâsını desteklediler. Eylül 1919'daki Lucknow Konferansına onlar da çağrıldı ve katıldılar. Hepsi Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarının korunması savaşını Hind toprakları üstünde vermekte kararlı görünüyorlardı. Gandi de Azad kadar Türklerin desteklenmesi gerektiğine inanıyordu. Azad tüm yazılarıyla bu görüşü savundu. Türklerin durumunu zayıflatacağı düşüncesiyle Raşid Rıza'nın İttihad ve Terakki'nin eski ileri gelenlerini eleştiren bir yazısının (Arapça çıkarmağa başladığı) *El-Câmia* adlı dergide 1923 yılında bile yayınlanmasına izin vermedi.

Sèvres Andlaşması imzalanıp ilân edildiğinde Hindli aydınlar bunun bir haksızlık olduğunu ileri sürerek Genel Valiye bir memorandum sunup Türkiye'ye zorla kabul ettirilmek istenen bu belgeyi değiştirmek için tüm nüfuzunu kullanmasını, yoksa görevinden istifa etmesini, etmezse ona ve İngiliz yönetimine karşı eylemler düzenleyeceklerini belirttiler. Gandi bu yüzden İngilizlerle hiçbir biçimde işbirliği yapmamayı önerdeği sırada, (Acmal Han, Abdül Bari ve Hasret Mohani gibi) bazı Müslüman önderler sınırlı işbirliği görüşündeydiler. Azad'ın ise tam boykot konusunda hiçbir kuşkusu yoktu. 8-10 Temmuz 1921'de Karaçi'de toplanan Hilâfet Konferansı Hintlilerin İngiliz ordusunda görev kabul etmemeleri ve Türklerin egemenliklerine getirilecek hiçbir kısıtlamanın kabul edilmemesini kararlaştırmıştı.

Türkiye'de Hilâfet'in 1 Mart 1924'de kaldırılması Hindistan'daki Müslüman çevre üstünde tahmin edilen etkiyi yaparken, Azad bu gelişmeyi başka türlü değerlendirdi. Bir yandan Arapça çıkan *El-Câmia* dergisinin yayınlanması için artık bir neden göremezken, Ankara Hükûmetini bu kararında haklı buluyordu. Bu görüşlerini 1924'de *Zamindar*'da yayınladı. Ona göre, Hilâfet gerçekte daha önce fiilen son bulmuştu. Azad'ın biyografisinin yazarlarından V.N. Datta bu tavrını "pragmatik ve soğukkanlı" kelimeleriyle değerlendiriyor. Ne var ki, Hindularla Müslümanları birarada tutmaya yarayan "Hilâfet akımı" bir sembol olarak yok olmuş, iki topluluk arasındaki güvensizlik ve gerginlik büyümeğe başlamıştı.

Azad ise, Türkiye'yi zaferlerinden ötürü ve Mustafa Kemal'i de ülkeye ve halkına yeni bir ruh kazandırdığı için kutluyordu. Türklerin özgürlüğü için kendinin de, binlerce Hindlinin de zindanlara atılmış olmasından ve işlerini terkederek çeşitli zorluluklara sürüklenmiş olmalarından gurur duyduğunu söylüyordu. Hind ulusal kurtuluş savaşımı bir yandan sürerken, Azad'ın siyasî parti toplantılarında Türkiye'ye ilişkin konuşmaları, dinleyenleri Türk dâvâsına daha da bağlıyordu.

Yıllar sonra bağımsız Hindistan'ın Eğitim, Doğal Kaynaklar ve Bilimsel Araştırma Bakanı olan Mevlâna Abul Kalam Azad, Ankara'da ilk Türk-Hindistan Kültür Andlaşmasına imza koyan devlet adamıydı. □

ŞAKAİK-I NU'MAYİNE VE ZEYİLLERİ

HADAİKU'Ş-ŞAKAİK
HADAİKU'L-HAKAİK Fİ TEKMİLETİ'Ş-ŞAKAİK
VEKAYİÜ'L-FUDALA
TEKMİLETÜ'Ş-ŞAKAİK Fİ HAKK-I EHLİ'L-HAKAİK

• Başlangıçtan XIX. yüzyıla kadar yaşayan binlerce Osmanlı devlet adamı, âlim, tarikat şeyhi ve şairlerinin biyografileri...
• Doç.Dr. Abdülkadir Özcan tarafından hazırlanan detaylı indeksler...
• 17×25 ebadında, 5 büyük cilt, 3820 sayfa, 1. Hm. kâğıt, lüks cilt...

ÇAĞRI YAYINLARI
Klodfarer Cad. Binbirdirek Meydanı Sok. No: 5/1 34400 Türbe/İST. Tel: 516 20 80 - 81 Fax: 516 20 82

Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti

HASAN KANBOLAT-EROL TAYMAZ

100. Doğum Yılında Mehmet Fetgeri Şöenu'nun Anısına.

1- Giriş

19. YÜZYIL tüm dünyada köleliğin ve köle ticaretinin hızla ortadan kaldırıldığı bir dönemdir. Kölelik ilk önce Fransız Devrimi (1789) sonucu Fransa'da yasal olarak ortadan kaldırıldı. Gerçekte köle ticareti ve kölelik Fransız sömürgelerinde 1840'lara kadar devam ettiyse de, bu tarih önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. İngiltere'de (daha doğrusu Birleşik Krallık'ta) köle ticaretinin yasaklanması 1807'de, köleliğin yasal olarak tasfiyesi 1838'de gerçekleşti. İngiliz sömürgelerindeki köle ticaretinin yasaklanması da 1833'den sonra başladı.

Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından iskan edilmeye başlanması, bir türlü bağımlılık altına alınamayan yerli halkların yerine Afrika kıtasından köle getirilerek iş gücü açığının karşılanmasıyla köleci ilişkiler, özellikle pamuk üretimine bağlı olarak 17.ve 18. yüzyılda dünya ölçeğinde, farklı sosyo-ekonomik temelde yeniden canlandı. Bu dönemde 10 milyondan fazla Afrikalının Amerika'ya köle olarak getirildiği tahmin edilmektedir. Kuzey Amerika'da kölelik İç Savaş'ı (1861-1864) Güneylilerin kaybetmesi sonucu bu tarihte yasaklandı. Diğer Avrupa ülkelerinde ve sömürgelerinde köle ticaretinin yasaklanması aynı tarihlere rastlar.

Osmanlı İmparatorluğu da köle ticaretinin yasaklanması yönündeki bu eğilimlerden ayrı değildi. 1847 Fermanı ile kölelerin pazarda satılması yasaklandı. 1857 Fermanı ile zenci köle ticaretinin yasaklanması, 1889'da "Üsera-yı Zenciye Ticaretinin Men'ine dair Kanunname"nin çıkması, bir ölçüde İngiltere'nin de baskılarıyla Osmanlıların köle ticaretini yasaklama çabalarının sonucudur. Osmanlılara bağımlı Mısır'da ise açık köle pazarları 1854'de yasaklandı. Bunu 1857 Fermanı sonucu başka yasaklar ve 1883-1884'de "özel" köle satışlarının yasaklanması izledi. Fakat bu yasaklara, Osmanlılardan çekinen Mısır Hıdiv'i İsmail'in baskısıyla beyaz-siyah köle ayrımını getirdi ve beyaz kölelerin satımı yasak kapsamı dışında tutuldu. (Miers 1975:80).

Yukarıda değindiğimiz kölelik ve köle ticaretine ilişkin yasakların hemen hepsi *fiilen* zenci (siyah) kölelerin konumuyla ilgilidir. Osmanlı (ve Mısır) yasaları da yasağın özellikle sadece zenci (veya Afrikalı) köleler için geçerli olduğunu belirtmektedirler.

Zenci köle ticaretinin ve köleliğin 19. yüzyılda dünyanın pek çok "medeni" ülkesinde *yasal olarak* ortadan kaldırılmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda 20. yüzyıl başlarında çıkarılan bir yasa oldukça çarpıcıdır: "Çerkes ve sair Köle ve Cariyelerin de *Üsera-yı Zenciye gibi* Men'i Bey ü Şirası". Beyaz köle ticareti, siyah köle ticaretinin yasaklanmasından çok sonra, ancak 1909'da yasaklanmaktadır. Benzer şekilde Mısır'da İngiltere ile 1895'de yapılan bir anlaşma ile beyazlar dahil tüm köle ticaretinin yasaklanmasına karar verilmiştir (Baer, 1967: 434). Bu sorun, sonuçları açısından genel olarak zenci köleliğiyle karşılaştırıldığında çok önemli görünmese bile son derece ilginçtir. Herşeyden önce iki toplum (Osmanlılar ve beyaz köleler) arasında "renk" farkı yoktur. Sadece bu olgu bile köleliği ırkların farklılığı ile meşrulaştırmaya çalışan ırkçı düşünceler göz önüne alındığında konunun önemini arttırmaktadır. İkinci olarak, Çerkeslerin [1] büyük bir kesimi, 19. yüzyıl ortalarından itibaren en azından hukuken müslümandır; 1864'de anayurtları Kuzey Kafkasya'dan Çarlık tarafından toplu olarak sürgün edilmelerinden sonra Osmanlı tabiyetine geçmişlerdir. Bu durumda geniş-ölçekli bir köle ticaretinin gelişmesinin koşulları yasal olarak mevcut olmamalıdır ve bu nedenle, yasanın sadece çok geç çıkmış olması değil, varlığı bile şaşırtıcı görünmektedir.

Osmanlı Köle Ticareti Yolları.

2. Genel Olarak Kölelik

Konuya girmeden önce köleliğin tanımlanması ve diğer bağımlılık ilişkilerinden farklılığının belirlenmesi zorunlu. Çünkü, aşağıda göreceğimiz gibi, değişik bağımlılık ilişkilerinin netleştirilmemesi birbirinden çok farklı tarihsel kategorilerin karıştırılmasına ve önemli toplumsal dönüşümlerin gözden

kaçmasına yol açmaktadır.

Önce "köle"yi tanımlayalım. Kölenin iki ayırıcı özelliği vardır. İlk özellik, kölenin bir "mal" olması, yani başka bir insan tarafından mülk edinilebilmesidir. Bu anlamda kölenin insan olmasının fazla bir önemi yoktur. Kölenin mülk edinilebilmesi sadece yasal olarak değil, fiili olarak da geçerlidir. Yani köle toplumsal ilişkilerde bir özne olarak değil, bir nesne olarak görülür: köle ancak sahibinin konumuna bağlı olarak ve sahibi aracılığıyla faaliyet gösterebilir. Kölenin ikinci özelliği, herhangi bir üretim aracına sahip olmaması ve bağımlılığın ekonomi-dışı zora dayalı olmasıdır. Bu nedenle, belirli durumlarda oldukça özerk olabilse de, kullandığı ve (çocuğu dahil) ürettiği her şey sahibinin malıdır.

Bu iki özellik aynı kalmakla birlikte kölelik farklı tarihsel-toplumsal sistemlerde değişik biçimlerde gerçekleşir ve toplum içindeki önem ve işlevi farklılık gösterir. Konumuz bağlamında üç temel kölelik biçimi saptayabiliriz.

Doğal ekonomiye dayalı, kendine yeterli ilkel topluluklarda kölelik, *ataerkil kölelik* biçimindedir. Bu durumda köleler genellikle bütün topluluğun (aile veya klanın) mülkü konumundadır. Hiçbir hakları olmasa bile topluluğun üyesi sayılırlar, daha zor işleri yapmakla birlikte üretim sürecine sahipleri ile birlikte katılırlar. Zamanla köleler (veya özellikle çocukları) topluluğun eşit haklara sahip üyeleri konumuna geçebilirler. Bu durumda kölelik, topluluğun büyümesi ve güçlenmesi işlevini görür. Aile-içi ve aileler-arası farklılaşmalar arttıkça ataerkil kölelik aşağıda özetlenen diğer biçimlere dönüşmeye başlar.

Ticaretin, meta-para ilişkilerinin gelişmiş olduğu kapitalizm-öncesi toplumlarda kölelik *klasik biçimini* alır. "Köleci toplum" olarak tanımlayabileceğimiz bu toplumlarda köle emeği toplumdaki en önemli üretici güçtür. Köle ticareti hem bir ticari faaliyet olarak, hem de köle sınıfın yeniden-üretimi gereği gelişmiştir. Eski Yunan ve Roma toplumları, klasik köleliğin tipik örnekleri olarak görünmektedir.

Aristokratik toplumlarda[2] kölenin üretici güç olarak önemi görece azalmıştır. Kölelik daha çok *ev-içi hizmet* (domestic) köleliği biçimindedir. Köleler genellikle hizmetçilik, muhafızlık, cariyelik gibi ev-içi hizmetlerinde kullanılır. Bu tip toplumlarda ev-içi faaliyetlerde üretici faaliyetlerin oranı çağdaş toplumlara göre daha fazla da olsa, ev-içi köleliği toplum içinde önemli bir üretken güç değildir. *Askeri kölelik* özellikle merkezi yapının güçlü olduğu toplumlarda görülebilen özgün bir kölelik biçimidir. Bu tip köleliğin tipik örneği olarak Gulamlar ve Memlükler gösterilebilir.

Köle elde etmenin üç yöntemi vardır.

1) Savaş esirlerinin veya diğer toplumlardan baskın yoluyla kaçırılan insanların köleleştirilmesi. Bu emek üretkenliğinin az-çok gelişmiş olduğu hemen her toplumsal sistemde görülebilen bir yöntemdi. Emek üretkenliğinin çok düşük olduğu topluluklarda savaş esirleri genellikle köle yapılmaz, öldürülürdü. Fakat köleler ekonomik değer olarak, veya topluluğun gelişimini, güçlenmesini sağlayacak bir etken olarak görülmeye başlayınca, savaş esirlerinin, özellikle kadın ve çocukların köleleştirilmesine başlandı. Artan iç veya dış talep sonucu köle ticaretinin gelişmesiyle, sadece köle elde etmek için yapılan savaş ve baskınlar giderek sistemleştirildi. Böylece, bu yöntemin tarihsel olarak köle elde etmek için kullanılan en yaygın ve önemli yöntem olduğunu söyleyebiliriz.

2) Kölelerin kendilerini yeniden-üretmesi: Köle çocuklarının da köle olması ve böylece köle temin edilmesi köleliğin yaygınlaştığı toplumlarda, yani klasik kölelikte önem kazanabilir. Köle konumundan çıkmanın görece kolay olduğu diğer kölelik biçimlerinde, özellikle köle talebinde artış olduğu dönemlerde bu yöntem yetersiz kalmaktadır. Fakat, paradoksal olarak, klasik kölelikte kölenin temel işlevi üretken bir güç olmasıdır, biyolojik yeniden-üretim ikincil önemdedir. Bu nedenle ekonomik olarak uygun görüldüğünde kölenin ölünceye kadar aşırı bir şekilde çalıştırılması, sürekli olarak bakılmasına tercih edilebilir. Bu durum da kölelelerin kendilerini yeniden-üretmelerinde bir engel oluşturur.

3) "Bedel" karşılığı köleleştirme: Diğer iki yönteme göre daha önemsiz olan bu durumda özgür bir insan borcunu ödeyemezse veya belirli suçları işlerse köleleştirilir. Bu genellikle "borç" veya "suç"un bireyselleştiği, yani aile (veya daha doğrusu klan) bağlarının zayıfladığı, aile-içi ve aileler-arası farklılaşmanın arttığı toplumlarda görülür. (Bununla beraber, topluluğa karşı işlenen suçlarda, klan yapısı korunsa bile, suç işleyenlerin köle olarak başka toplumlara satılması mümkündü.)

Bu açıklamalarımızdan da anlaşabileceği gibi kölenin önemli bir özelliği "yabancı" olması, kendi topluluğundan ayrılmış, köklerinden koparılmış olmasıdır. "Köle akrabasızdır, yani bir akraba grubuna üye olmaktan kaynaklanan korumadan yoksundur" (Meillassoux, 1983:50). Örneğin eski Roma yasasında ceza olarak köleleştirilecek bir Romalının dışarı satılması gerektiği açıkça belirtilmiştir (Finley, 1968: 308). Benzer uygulamalar Kuzey-batı Kafkasya'da da görülüyordu. Örneğin 19.yüzyıl ortalarında bir Adığe kabilesi olan Abzahlarda bir hırsız, son çare olarak, kabile tarafından Rus topraklarına götürülüp satılabilirdi (Kanbolat, 1989a: 15,19). Kölenin genellikle "yabancı" olmasının iki nedeni vardır. Herşeyden önce, genellikle çocuk iken köleleştirilen, yurt ve topraklarından koparılan kölelerin, köleliğe direnişinin en önemli yöntemlerinden biri, kaçabilme umudu ortadan kaldırılmaktadır. Bu durumda kaçmak bir başkasına köle olmaktan fazla bir işe yaramamaktadır. İkinci olarak, kölenin köksüzlüğü, kendi akrabalık ilişkilerinden ayrı olması, mevcut iktidar ilişkileri içerisinde "tarafsız" ve "tehlikesiz" olmasını sağlamaktadır. Bir yabancı olan kölenin, aileden devlete kadar hiçbir düzeyde iktidara ulaşabilme olanağı yoktur ve bu nedenle iktidarı elinde tutanlar için bir tehlike oluşturmaz. Örneğin, iktidara rakip olmasın diye kardeş katlini normal gören Osmanlı padişahlarının kendileriyle hiçbir akrabalığı olmayan kölelerine olan güven ve yakınlıkları çelişkili bir tutum değildir.[3] Aynı şekilde askeri kölelik "dışarıdan" küçük yaşta toplanan kölelerin uzun süreli askeri ve idelojik eğitimden geçirilirek efendilerinin emrinde silahlandırılması, onların egemen sınıf içindeki iktidar ilişkilerinde "tarafsız" olması, kendi başına iktidara gelebilecek durumda olmamasıyla açıklanabilir. (Askeri köleler, Memlükler örneğinde olduğu dibi, ancak mevcut iktidar ilişkilerini kökten dönüştürerek iktidara gelebilirler. Fakat bu tür bir dönüşüm tarihte oldukça ender görülmektedir.)

Kölelikle ilgili son olarak kadın kölelerin ve cariyelerin özgün konumlarına değinmemiz gerekiyor. Kadın kölelerin toplam köle kullanımı içindeki oranı, belirli toplumsal-tarihsel koşullara göre değişmekle birlikte, aristokratik toplumlarda (askeri kölelik hariç) kadın köle talebinin arttığı söylenebilir. Bu artışın, bir nedeni aristokratik aileler arasında toplumsal işbölümünün kadınlara yüklediği (ev-içi) günlük hizmetlerin yerine getirilme işinin kölelere aktarılmasıdır. Bu tip hizmetlerin bazıları üretken kabul edilse bile, köle kullanımının temel amacı, ekonomik değildir. (Diğer kölelik biçimlerinde, özellikle köleliğin yaygın ve kurumlaşmış olduğu klasik kölelikte, kadın köleler

Gözdan Düşen Gözde,*Fernard Corman, Yağlıboya, 54.5 x 64.8 cm. (1870 dolayları).*

herşeyden önce üretici güç olarak kullanılıyordu.)

Cariyeler diğer kölelerden farklı bir konumdadır. Varlık nedeni efendilerine "eğlence, zevk ve çocuk" vermek olan cariyeler (Meillassoux 1983:63) hemen hiç üretken faaliyet göstermemeleri, görece rahat koşullarda yaşamaları, özgürleşme olanaklarının fazlalığı ve (efendilerinden olan) çocuklarının genellikle köle olmamasıyla diğer kölelik biçimlerinden ayrılmaktadır. Bu nedenlerle cariyeleri köle saymayan araştırmacılar vardır. Fakat, cariyeler yukarıda yaptığımız köle tanımına uygun olduğu gibi cinsiyet ayrımına dayanan baskı ve eşitsizlik de açıktır. Bu nedenle Strobel'in "kölelik ve erkek egemenliği cariyelik kurumunda birleşmişti" (aktaran Robertson ve Klein, 1983:9) görüşü daha doğru görünmektedir.

3. Osmanlılarda Kölelik

Kafkas-Osmanlı ilişkileri ve köle ticareti konusuna geçmeden önce bu ilişkilerde belirleyici rolü oynayan Osmanlı kölelik kurumuna da kısaca değinmemiz gerekiyor. Bu bölümde Osmanlılarda köleliğin yasal konumu ve köle ticaretinin 19. yüzyıla kadar olan gelişimi özetlendikten sonra, 4. bölümde Kafkas-Osmanlı ilişkileri incelenecektir.

Şer'i hükümlere göre yönetilen Osmanlılarda, kuruluştan 20. yüzyılın başlarına kadar kölelik ve köle ticareti yasaldı. Köleler herhangi bir mal gibi alınıp-satılabilirdi. Mülk edinilebilen malların "samit" (sessiz) ve "natik" (konuşan) olarak iki gruba ayrılması bu durumu göstermektedir (Sahillioğlu, 1985:50). Bir insan köleleştirildiği zaman insani konumunu kaybeder ve mülkiyet yasalarının bir nesnesi haline gelirdi. Sahibi, kölesi üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahipti. Herhangi bir mal konumunda olan köleler arasında bir farklılık yoktu. Bütün köleler yasa önünde aynı konuma sahipti. Fakat, gerçekte (özellikle beyaz ve siyah) köleler arasında bir farklılık oluşmuştu. Kısaca yukarıda tanımladığımız anlamda kölelik Osmanlılarda yasal olarak tanımlanmış ve kabul edilmiş bir kurumdu.

Yasal olarak özgür doğmuş bir müslüman köleleştirilemezdi, fakat köle olarak doğmuş veya köle olduktan sonra müslümanlığı kabul edenlerin konumu da değişmezdi. Devlet sınırlarında yaşayan gayri müslimler köle sahibi olabilirdi fakat bunların müslüman kölesinin olması yasaktı. Herhangi bir nedenle Osmanlı tebasına geçmiş müslüman köle sahibi bir gayri müslim, ya kölelerini azad etmek, ya da bir müslümana satmak zorundaydı. Kölenin ceza hukukunda korunması özgür kişilerden zayıftı, ama sorumluluğu da tam değildi. Örneğin "zinada recmedilmez, şarap içerse cezası yarıdır" (Tarih ve Toplum 1984:59).

Köle sahibi kadın, erkek kölesiyle ilişki kuramaz ve onu azad etmedikçe evlenemezdi. Fakat kadın köleler erkek efendilerinin odalığı olarak kullanılabilirdi. Efendinin kadın köleleriyle nikah kıymasına gerek yoktu. Başka biri ile evlenen cariyelerin çocukları, köle olarak efendinin malı sayılırdı. Cariye efendisinden hamile kalmışsa *umm wa-*

lad (çocuklu anne) sayılır, başkasına satılamazdı. Bu durumda çocuk özgür olur, efendisinin ölümünden sonra cariye de özgürlüğüne kavuşurdu. [4]

Anlaşılacağı gibi Osmanlılar için sürekli ve sistemli köle kaynağı ancak müslüman olmayan ülkeler (dar-ül harp) olabilirdi. Osmanlıların özellikle Avrupa'da genişlediği dönemlerde köle ihtiyacı büyük ölçüde savaş esirlerinden ve devşirme yöntemiyle karşılanıyordu. Ayrıca, savaş halinde olmasa da, özel olarak antlaşma yapılmamış ülkelerden baskınlar yoluyla köle elde etmek de mümkündü. Duraklama ve gerileme dönemlerinde Afrika, Güney Rusya ve Kafkasya gibi bölgelerden köle ticareti giderek önem kazandı. (Mantran, 1986,I:106-107).

Konumuz açısından önemli olan Osmanlıların iskan ve kolonizasyon politikalarına burada değinmemiz gerekiyor. Batı Selçuklu devleti, doğrudan gelen Türkmen göçmenlerini kabile esasına göre toplu halde iskan etmekteydi. Bu nüfus politikası sonradan beyliklerin oluşumuna olanak sağlıyordu. Nitekim Osmanlı Beyliği de böyle bir politikanın sonucuydu. Selçuklulardan sonra çeşitli beyliklere bölünen Anadolu'nun birliğini tekrar kurmak için Osmanlılar çok çaba harcamıştır. Bu nedenle Osmanlılar özgün bir iskân ve kolonizasyon politikası geliştirdi. Her Türkmen boyunu paramparça edip, çeşitli aşiretlere mensup küçük grupları, İmparatorluğun birbirinden uzak bölgelerinde birarada iskan etmişti. (Osmanlılar Arap aşiretlerinin de konargöçer yaşayışlarına hoş gözle bakmayıp zorla iskan yolunu seçmişti. Bkz. Kanbolat, 1989b: 6, 17.) Böylece Anadolu ve diğer müslüman bölgelerinde başkaldırı eğilimleri ezildi. Osmanlılar Rumeli'ndeki egemenliklerini kolaylaştırmak için de bu bölgedeki müslüman nüfusun oranını arttırmak zorundaydı. Bu nedenle hem Anadolu'daki müslüman aşiretlerin bir kısmı Rumeli'ne yerleştirilirken, hem de Rumeli'ndeki savaş esirleri (bu kavram sivilleri de içine alacak kadar geniş kapsamlıydı) devlet veya gaziler tarafından Anadolu'da köle olarak satılarak hıristiyan nüfus yoğunluğunu azaltıyordu. (Buna ek olarak, gerekli görüldüğünde hıristiyanlar, özgür konumları değiştirilmeden, mecburi iskana tabi tutulabiliyorlardı.) Anadolu'da elde edilen savaş esirlerinin müslüman oldukları için köle olarak satılması söz konusu değildi. Bunlar, parçalar halinde Rumeli'ne yerleştirilerek hem devlete karşı ayaklanmaları olasılığı azaltılıyor, hem de Rumeli'ndeki müslüman nüfus oranı arttırılıyordu (Sahillioğlu, 1985:44-45). Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu, iskan politikasıyla farklı toplumları birbirleriyle *karıştırarak* ve birbirlerine karşı kullanarak egemenliğini sürdürüyordu. 19. yüzyılın ortalarında kitlesel olarak Osmanlı topraklarına sürgün edilen Kuzey Kafkasyalıların başlangıçta Rumeli ve Anadolu'ya daha sonra da 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması ile Rumeli'nden çıkarılıp Ortadoğu'ya son derece dağınık iskanı da bu politikalar doğrultusunda oluşmuştur.

4. Kafkas Köle Ticaretinin Başlangıcı

İlk çağlarda Kara Deniz kıyılarında Yunan kolonilerinin geliştiği dönemlerde kurulan bilinen ilk Çerkes devleti Sind krallığı (ve aynı dönemde, bağlı bulunduğu Bosporos krallığı) tahıl üretiminde köle emeğinin yoğun olarak kullanıldığı bir köleci devletti. Fakat etkinliği kıyı kesiminde kalan ve ömrü sadece yüzyıllık bir dönemi içeren bu devlet Kuzey Kafkas tarihinde ancak bir ayrıntı olarak görülebilir (Jane, 1988: 27). Bu dönem dışında kölelik hiç bir zaman klasik kölelik biçimini almamış, sadece bazı kabilelerde ataerkil kölelik ve feodalizmin gelişmeye başladığı dönemlerde ev-içi hizmet köleliği biçiminde var olmuştur. Bu nedenle diyebiliriz ki Kuzey-batı Kafkasya'da kölelik hiçbir zaman, hiçbir kabilede yaygınlaşamamıştır.

Kölelik Kuzey-batı Kafkasya'da gelişmemesine rağmen köle ticareti 12. yüzyılın başlarından itibaren önem kazanmaya başladı. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun zayıflaması sonucu Venedikliler başta olmak üzere diğer İtalyan şehir-devletleri, İlk çağlardaki Yunan kolonilerine benzer şekilde Kara Deniz kıyılarında köle veya serf emeğine dayalı tahıl üretiminde uzmanlaşmış koloniler kurdular (Kortepeter, 1965). Kırım ve Kuzey-batı Kafkasya'da koloni kuran bu İtalyan şehir-devletleri, Mısır'da egemen olan Eyyübi hanedanlığına (1171-1250) yönelik köle ticaretini geliştirdiler. 1250'de Memlükler iktidarı ele geçirdi. 1250-1390'da Türkmen, 1390-1517'de Çerkes Memlüklerin iktidarda bulunduğu Mısır'a köle ticareti 19 yüzyılın sonlarına kadar devam etti. (Konumuz kapsamına girmeyen doğu Kafkasya'da daha önceki dönemlerde köle ticareti görülüyor. 8. yüzyılda Abbasi egemenliğindeki Bağdat'a Doğu Kafkasya'dan (Dağıstan) da köle getiriliyordu. Bağdat'da mücevherat yanında, köle ticareti de çok kârlı bir meslek halini almıştı (Kanbolat, 1989a: 65).

Memlük sultanları da köle ticaretine aktif olarak katıldı. 1285'de Ermenistan'la kölelerin kara yoluyla Mısır'a taşınması için bir antlaşma yapıldı. 1290'da Memlükler, Bizans İmparatoru'ndan Azak Denizi ve Don nehrinin ağzındaki limanlardan köle taşıma izni aldı. 1431'de Sultan Barsbay Cenevizlilerle bir Ceneviz limanı olan Kaffa'dan kendi adamları aracılığıyla köle almasına izin veren bir antlaşma yaptı. Doğal olarak kölelerin bir kısmı İtalyan şehirlerinde satılıyordu. 15. yüzyılın sonlarına kadar Venedik'te köle ticareti yapıldığına dair kanıtlar vardır. (Davis, 1986: 99).

Osmanlılarda kölelik ve cariyelik, devletin kuruluşundan beri vardı. Örneğin beyliğin kurucusu Osman Bey'in oğlu Orhan Bey'in eşi, Yarhisar Tekfuru'nun kızı Holifira'ydı. Holifira 1299'da Osman Bey'in baskını ile ele geçirilmiş bir esireydi (Uluçay, 1985: 3-4). Fakat Osmanlıların bu dönemlerde Kafkas köle ticaretinde fazla bir etkinliği olmadığı söylenebilir. 1453'de İstanbul'un ele geçirilmesi, Kara Deniz Kıyılarındaki İtalyan kolonilerinin birer birer ortadan kalkması ve Kırım Hanlığı'nın tedrici olarak Osmanlı nüfuzuna girmesiyle Osmanlılar Kafkas köle ticaretini 15. yüzyılda ele geçirmeye başlamışdır. Osmanlılar, kendileri için önemi artan köle ticaretinden devlete gelir elde etmek için en geç 15. yüzyıl sonlarında Kara Deniz bölgesinden getirilen köleler için pençik resmi (gümrük vergisi) almaya başlamış, bu iş için mültezimler atamıştır. Örneğin Sahillioğlu'nun (1985: 70-71) belirttiğine göre 1457'de Kara Deniz limanlarından Getirilen ve pençik resmi Bursa'da ödenen en az 228 kölenin varlığı kadı kayıtlarına geçmiştir. Bu kölelerin milliyeti belirtilenlerin hepsi, yani 150'si Çerkestir ve Kerpe'den (Sakarya nehri ağzının batısında bir bölge) Anadolu'ya çıkmışlardır. Bu kölelerin hepsi Bursa'da kalmamış, bir kısmı başka bölgelere, örneğin Memlüklere satılmıştır.[5]

Bu verilere göre 15. yüzyılın sonlarında bile Osmanlı İmparatorluğu'na Kuzey Kafkasya'dan getirilen kölelerin sayısı çoktur. Kortepeter'in (1965: 103) belirttiğine göre özellikle devşirme sistemi saray hizmetlerindeki ve Yeniçeri Birlikleri'ndeki gereksinimi karşılayamadığı zaman, Kırım Hanlığı çevresindeki steplerden ve Kafkasya'dan baskınlarla Osmanlılar için köle temin etmiş, hatta bazı Çerkes kabileleri Kırım Hanlarına her yıl belirli bir sayıda genç vermekle yükümlü kılınmıştır. Bu durum daha sonraları Kabardey kabilesinin Kırım Tatarlarına karşı Ruslardan

yardım istemesine yol açmıştır (Noghumuka, 1974: 130-131). Bursa kadı kayıtlarındaki kölelerin Kerpe'den Anadolu'ya çıkmaları da bunların Kırım'dan gönderildiğini göstermektedir. Böylece en azından 12 yüzyıldan beri büyük ölçüde İtalyan şehir-devletleri tarafından yürütülen Kafkas köle ticaretinin, 15. yüzyılda Kırım Hanlığı'nın yardımıyla Osmanlıların eline geçtiğini söyleyebiliriz. [6] Bu tarihlerden sonra Kafkas köle ticareti Osmanlılar tarafından sistemli ve sürekli bir şekilde 19. yüzyıl sonlarına kadar sürdürülecektir. 18. yüzyılın sonlarında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinden sonra köle ticareti, bölgedeki Osmanlı askeri varlığı ve köle tüccarları tarafından, kimi yerel beylerin de yardımıyla devam ettirildi.

5. 19 Yüzyılda Osmanlılarda Kölelik

19. yüzyılda Osmanlı köle nüfusunun üç ana kaynaktan geldiği görülmektedir: 1) Siyah köleler Merkezi Afrika'dan (Waday Bornu, Bagirmi) ve Sudan'dan (Beyaz ve Mavi Nil havzası, Kordofan ve Darfur); 2) Etiyopyalı köleler Batı-Etiyopya'dan (Batı-Habeşistan'dan), özellikle Galla, Sidama ve Gurage bölgelerinden; 3) Çerkes (Adığe, Abhaz, Wubıh, vb) ve Gürcü köleler Kafkasya'dan elde ediliyordu (Toledano, 1981:53). Diğer köleler arasında farklı bir konumu olan hadımlar Mısır ve Suudi Arabistan'dan (özellikle Hicaz'dan) ithal ediliyordu (Toledano, 1985: 386). Bu bölgeler ve köle ticaret yolları yazımızda yeralan haritada gösterilmektedir.[7]

Bu haritada gösterilen köle ticaret yolları; köle ticaretinin yoğun olduğu yönleri göstermektedir. Gerçekte hemen her yolda köle akışı iki-yönlüdür. Bu nedenle örneğin Çerkes köleler, Osmanlı köle ticaret yollarının en uç noktalarında bile görülebilmektedir. 19. yüzyıl ortalarında Zanzibar Sultanı olan Seyyid Said'in yerine geçen oğlu Sultan Mecid'in annesi bir Çerkes köleydi. (Zanzibar saray hayatıyla ilgili olarak S.Mecid'in üvey kardeşi, annesi Çerkes olan Emily Ruete'ın (asıl ismi Salamah bint Said) anılarında ayrıntılı bilgi vardır. Bkz. Ruete, 1907). Aynı dönemde köle ticaret yollarının öteki uçlarında, Bornu'da (Fisher ve Fisher, 1971: 122) ve Morokko'da (Miers, 1975: 56, 65) Çerkes köleler bulunmaktadır. (Günümüzde Zanzibar Tanzanya, Bornu Nijerya sınırları içindedir.)

Osmanlı köle tüccarları arasında işbölümü gelişmişti. İlk iş-bölümü köle toplayıcıları ve yerel (kentli) köle tüccarları arasındaydı. Köle toplayıcıları, bizzat düzenledikleri baskınlar ile özgür insanları köleleştirerek veya sahiplerinden satın alarak köle elde eder, bunları köle ticaret merkezlerine götürerek yerel köle tüccarlarına satardı. Yerel kentli köle tüccarları, genellikle köleleri belirli bir eğitimden geçirdikten sonra[8] müşterilerine satardı. İkinci uzmanlaşma, beyaz ve siyah köle tüccarları arasındaydı. Genellikle 19. yüzyıl sonlarına kadar bu farklılık devam etmiştir.

Her kentsel meslekte olduğu gibi köle tüccarları da aktif köle pazarı olan kentlerde şeyh ve kethüdaları tarafından yönetilen loncalar halinde örgütlenmişti. Beyaz ve siyah köle tüccarlarının loncaları farklıydı ve "esirci esnafı" ismiyle bilinen beyaz köle tüccarları saygın meslekler arasında sayılıyordu. İstanbul'daki Köle Tüccarları Loncası 1857'de, Mısır'daki lonca da 1877'de yasal olarak kapatıldı. Fakat kölelerin yanısıra başka malların da ticaretini yapan köle tüccarlarının loncaları yasadışı olarak faaliyetlerine devam etti (Toledano, 1982: 156 ve Baer, 1967: 428).

Köleler genellikle esir pazarlarında satılırdı. Osmanlıların ilk iki başkenti Bursa ve Edirne'de savaş esirlerinin satıldığı "esir pazarları" vardı. İstanbul'un ele geçirilmesinden sonra bugün Haseki semtinde kurulan Esir Pazarı, III. Murad döneminde eski ve yeni Bedestenlerde merkezileştirilmişti. Daha sonra Ağustos 1609'da I. Ahmed'in emriyle, yeni Bedestenin yakınlarında, sonradan "Tavuk Pazarı" denilen yerde altlı, üstlü 300 odalı büyük bir han yaptırıldı ve esir pazarı bu hana taşındı. Afrika'dan getirilen köleler hanın merkezinde bir platformda sergilenirken genellikle zenginlere satılan beyaz köleler kapalı odalarda müşterilere gösteriliyordu (Davis, 1986: 102-103, Pardoe, 1965). Esirhane 400 adamı olan Esirci Emini tarafından denetlenmektedir ve satış, diğer yerlerde yasak olmak üzere sadece burada yapılmaktadır. Bu han 1847 Ferman'ı ile Esir Pazarı'nın dağıtılması sonucu işlevini yitirmiştir. Daha sonraki yıllarda zenciler Fatih civarında bazı hanlarda, beyazlar Tophane semtindeki Karabaş mahallesindeki evlerde alınıp satılmıştır. Ayrıca 1860 başlarında Kafkasya'dan gelen göçmenlerin Doğu Kara Deniz kıyılarına yığıldığı dönemde Osmanlı hükümeti tarafından Trabzon ve Samsun'da geçici esir pazarları kurduruldu (*Tarih ve Toplum*, 1984: 57, 62; Parlatır, 1987: 13; Erkins, 1952; Konyalı, 1950). Benzer yöntemlerin diğer pazarlarda da uygulandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Mekke'deki köle pazarında zenci köleler açıkta satılırken, erkek ve kadın Çerkes köleler hiçbir zaman açık pazarda satılmazdı (Fisherve Fisher, 1971: 127).

19. yüzyılda Osmanlılarda askeri ve tarımsal kölelik hemen hiç yoktu. Köle talebi genellikle kentlerdeydi ve köleliğin en yaygın biçimi ev-içi hizmet köleliğiydi. Bu nedenle köle talebi, görece kısıtlıydı (Ancak 19. yüzyılda İstanbul'da kölelerden bazılarının imalathane sahipleri ve tüccarlarının yanında işçi-memur olarak ve padişah hesabına kadırgalarda, Kasımpaşa tersanesinde çok ağır koşullarda çalıştırıldıkları bilinmektedir. (Bkz. Mantran 1986, I: 107-108). Çeşitli dalgalanmalar göstermekle birlikte yıllık köle ithalatı 10.000'den fazla tahmin edilmektedir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapmış olan Toledano'ya göre 19. yüzyılın ikinci yarısında yıllık ortalama köle ithalatı yaklaşık 12.000 kişidir; bunun yüzde 13'ü Kafkasya'dandır. Buna göre Kafkasya'dan yılda yaklaşık 1.500 köle ithal edilmektedir. Beachey'e (1976:164) göre 1857 Fermanı'nından [9] sonra Kafkasya'dan köle ithalatı (geçici olarak) 1000'den 500'e düşmüştür. 15 Temmuz 1865 tarihli Londra'da yayınlanan *The Morning Star* gazetesi yılda yaklaşık 10.000 hıristiyan Çerkes çocuğun Mısır'a ihraç edildiğini yazmaktadır. (Beachey, 1976: 166) fakat bu sayının çok abartılı olduğu açıktır. 1844'de White'ın yazdığına göre yılda yaklaşık 500 Çerkes cariye İstanbul'a ithal edilmekteydi (aktaran, Davis, 1986: 108). Bütün bu verilerden Osmanlı İmparatorluğu'na 19. yüzyılda yılda ortalama 1.000-1.500 Kafkasyalı kölenin ithal edildiği sonucunu çıkarabiliriz. Bunların yaklaşık yarısını kadın köleler oluşturmaktadır ve çoğu İstanbul'da önemli bir kesimi de Kahire gibi diğer büyük Osmanlı kentlerinde satılmışlardır. [10]

6. Sürgün

19. yüzyıl ortalarından itibaren Kafkas köle ticaretinin gelişimini iki süreç önemli ölçüde belirledi. Birinci süreç, köle talebinin tedrici olarak azalması ve köle ticaretine çeşitli yasak ve kısıtlamaların getirilmesidir. (Bu dönemde Mısır ve Osmanlıların özellikle askeri işlerde kullandıkları erkek kölelere olan taleplerinin daha hızlı azalması sonucu, kadın/erkek köle oranının, kadın köle ağırlıklı duruma geldiğini söyleyebiliriz.) İkinci süreç, Kuzey Kafkasyalılar'ın bağımsızlık mücadelelerinde 1860'ların başlarında yenik düşmesi (1859'da Şamil'in esir düşmesi ve 1864'de Kuzeybatı Kafkasya'da son direniş merkezinin imhası) sonucu, özellikle Kuzey-batı Kafkasyalıların kitlesel olarak yurtla-

Cariyenin İncelenmesi, Ettore Cercone, Yağlı boya, 54×73.3 cm. (1890 dolayları).

rından sürgün edilip Osmanlı topraklarına yerleştirilmesidir. Uzun süren savaşlar sonucu yıpranmış, çok kısa sürede son derece ilkel ve tehlikeli koşullarda itildiği sürgün yollarında tüm direniş olanakları ortadan kaldırılmış, yeni "yerleşim" bölgelerinde bakımsızlık ve ilgisizlik sonucu açlıktan, soğuktan, çiçek, sıtma ve tifo gibi salkın hastalıklardan nüfusun yarısına yakın bir kesmini bir-iki yıl içinde kaybetmiş olduğu koşullarda bu halk, aynı zamanda "durumu değerlendirmek" isteyen köle tüccarlarının saldırılarıyla da karşılaşmıştır. Bu nedenle sürgün tarihinin incelenmesi ayrıca önemlidir.

Daha önce belirttiğimiz gibi Kırım'ın Rusların eline geçmesinden sonra köle ticaretinin tamamı bölgedeki Osmanlı askeri yerleşimlerindeki ve yerel köylerdeki köle tüccarları tarafından gerçekleştiriliyordu. Bölgede askeri varlığını güçlendiren Ruslar 1840'ların ortalarına kadar köle ticaretini engellemek yönünde tedbirler aldılar, fakat daha sonraları, yerel halkların bölgeden çıkarılması yönündeki yeni siyasetleri doğrultusunda köle ticaretine karşı "tarafsız" bir tutum takındılar, bazı durumlarda bu ticareti teşvik ettiler (Toledano, 1982: 115, 138-139).

Osmanlılar köle ticaretini yasaklamaya 1840'ların sonlarında başladı. 1847'de çıkarılan bir ferman ile "Esir Pazarı" dağıtılırken aynı yıl başka bir ferman ile İran Körfezi'nde köle ticareti yasaklandı. Bu yasakta ve daha sonra Akdeniz'deki köle ticareti ile ilgili kısıtlamalarda yasağın sadece siyah köleler için olduğu özellikle belirtilmişti. Bu dönemde beyaz köle ticareti sivil ve askeri resmi gemilerde de yürütülüyordu (örnek için, bkz. Toledano, 1982: 116).

1850 başlarında, Kırım Savaşı'nı (12 Mart 1854-10 Eylül 1855) fırsat bilen köle tüccarlarının ticareti yoğunlaştırması üzerine, İngilizlerin beyaz köle ticaretinin yasaklanması yönündeki baskıları arttı. 1854 Eylül'ünde Başvezir Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın önerileri doğrultusunda, beyaz köle ticaretinin kısıtlanması (örneğin Beyoğlu ve Galata'daki pazarlarda kölelerin açıkta satışının yasaklanması), ve yakalanan Gürcü kölelerin azad edilmesi gibi kararlar alındı (yakalanan Çerkes kölelerin azad edilmesi söz konusu değildi). İngilizlerin Kara Deniz'deki bir filolarının köle ticaretinin engellenmesi için kullanılması yönündeki istekleri de kabul edildi. Bu kararların uygulanmasıyla ilgili olarak 30 Ocak 1855'de Mustafa Paşa'nın Başvezir'e gönderildiği bir raporda, Gürcü köle ticaretinin engellenmesi için Trabzon valisi, Canik mu-

tasarrıfı ve Sinop kaymakamına kesin emirler gönderildiği, bölgedeki Çerkeslere "çocuklarını ve akrabalarını satmamaları için öğüt verildiği" ve Padişah'ın emirlerinin okunduğu, Anadolu ordusundaki subayların küçük-ölçekli köle ticaretlerine devam etmemeleri için emir verildiği, sonuç olarak Gürcü köle ticaretinin neredeyse tamamen engellendiği, Kuzey-batı Kafkasya'daki düzensiz durum ve zor iklim şartlarından dolayı Çerkes köle ticaretinin engellenmesinde pek başarılı olunamadığı bildirilmektedir (Toledano, 1982: 121). Osmanlı ve İngiliz kaynaklarından anlaşıldığına göre, Osmanlılar savaş döneminde Gürcülerin düşmanlığını azaltmak için (görece küçük ölçekte olan) Gürcü köle ticaretini engellemeye daha önem vermişler, buna karşın Çerkes köle ticaretini engellemek için gerekli tedbirleri almamışlardır.

Kırım Savaşı'nı sonuçlandıran 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması ile Osmanlı devletinin Avrupa Devletleri Topluluğu'na girmesi ve Avrupa hukukundan yararlanması kabul edilmişti. 1857 yılında İngiliz Elçiliği Çerkes köle ticareti ile ilgili sonuçsuz girişimlerde bulundu. Mustafa Reşit Paşa ve Dışişleri Bakanı Ali Paşa, bu ticaret ile ilgili yasağın sadece savaş zamanı için geçerli olduğunu belirtti ve Osmanlılarda köleliğin "ılımlı" özelliğini vurgulayarak bu konuda hiçbir müdahaleyi kabul etmeyeceklerini söylediler. Bu tarihten sonra İngiliz hükümeti başta *Anti-Slavery Society* olmak üzere köle ticaretinin derhal yasaklanmasını isteyen kendi kamuoyuna da kulak kapayarak, reel politikaları doğrultusunda kendisi için fazla önemi olmayan Kafkas köle ticaretinin yasaklanması doğrultusundaki baskılarından vazgeçti. Sürgün sonrası dönemde "köle"lerin direnişleri artınca, 1870 başlarında İngilizler konuyla geçici bir süre için ilgilendiler, fakat 1870 sonlarında tekrar "tarafsızlık" politikasına döndüler (Toledano, 1982: 139-140 ve 168-172).

Beyaz köle ticaretinin yasaklanmasına direnen Osmanlı hükümeti, siyah köle ticareti ile ilgili farklı bir tutumdaydı. 1857 Şubat ayında Sultan Abdülmecid'in Mısır, Tripoli ve Bağdad valilerine gönderdiği ferman ile Afrika'dan gelen köle ticareti yasaklandı. 1855-1856'da köle ticaretinin yasaklanması doğrultusundaki eğilimlere karşı Hicaz'da başgösteren, ancak tavizlerle zorlukla bastırılan ayaklanma sonucu Hicaz bu yasağın kapsamı dışında tutuldu. Bu ferman İngilizlerin siyah köle ticaretine açıkça müdahale etmesini de kolaylaştırdı (Toledano, 1982: 137-138). Böylece siyah köle ticaretinin Osmanlı topraklarında yasaklanması doğrultusunda önemli bir dönem başlıyordu.

Kırım Savaşı'ndan sonra yoğunlaşan, 1864'de ise doruk noktasına ulaşan toplu sürgün sonucu köle ticareti "dış ticaret" olmaktan çıktı. Bu dönüşümde temel etken, ülkesinden ayrı kalan, Osmanlıların iskan ve kolonizasyon siyaseti doğrultusunda Rumeli, Anadolu ve Orta Doğu'ya darmadağınık yerleştirilen Kuzey Kafkasyalıların toplumsal ilişkilerinin, Osmanlı siyasal düzeyinin giderek artan egemenliği altında yeniden yapılanmasıdır.

Sürgün öncesinde Kuzey-batı Kafkasya'da feodal ve feodalizm-öncesi ilişkiler yaygındı. Feodal ilişkilerin etkin olduğu kabilelerde (Bjeduğ, Ç'emguy, Hatıkuay, Yecerkoy ve Mehoşlar) eğemen sınıf *pşı* (bey) ve *work*'lardan (soylu) oluşuyordu. Bağımlı sınıflar *wuneut*'ler (köleler), *pşıtlı*'ler (serfler) ve serf-özgür köylü arası bir sınıf olan *og*'lardı. Bunların dışında en büyük toplumsal sınıfı *tlfekotl*'ler, yani özgür köylüler oluşturuyordu. Klansal düzenin baskın olduğu kabilelerde (Abzahlar, Şapsığlar, Natuhaylar ve Wubıhlar) pşı sınıfı yoktu; özgür köylülerin, tlfekotl'lerin belirleyici etkinliği vardı (ayrıntılı bilgi için, bkz. Jane, 1988). Bu kabilelerin hiçbirinde genellikle ev-içi hizmet köleliği (wuneut) biçiminde olan kölelik hem nitel, hem de nicel olarak fazla gelişmiş değildi.

Kuzey Kafkas halkları arasında kölelik yaygın olmadığı halde, 30 Mart 1867'de Başvezir'in Padişah'a gönderdiği yazıda, Çerkes göçmenlerin 150.000'den fazlasının köle konumunda olduğu belirtilmiştir. Toplam göçmen sayısı resmi olarak 600.000-1.000.000 arasında tahmin edildiğine göre, köle olarak kabul edilenlerin oranı (yüzde 15-yüzde 25) çok yüksektir (Toledano, 1982: 150-151).

Osmanlı köle ticareti üzerine Osmanlı arşivleri temelinde ayrıntılı bir çalışma yapmış olan Ehud R. Toledano, Çerkesler arasında tarımsal köleliğin yaygın olduğunu ve bu nedenle göç sonucu İmparatorluğa büyük bir tarımsal köle nüfusunun geldiğini yazmaktadır. Toledano, "tarımsal köleliği" (feodal bağımlılık biçimi olan serflikten ayrı) bir kölelik biçimi olarak kullandığını da açıkça belirtmiştir (Toledano, 1982: 148, n. 1). Bu tanım doğrultusunda Osmanlıların tahmin ettiği köle sayısını fazla bulmakta, fakat "köle sayısının gerçekten de çok yüksek olduğu açıktır" demektedir. Bu dönemde Kuzey Kafkasya'daki toplumsal ilişkiler üzerine hiçbir inceleme köle oranının yüksek olduğunu söylemediğine göre, bu konuda Marigny'nin *(Three Voyages in the Black Sea Coast of Circassia,* Londra: 1837) anıları dışında kaynak göstermeyen Toledano, Osmanlıların "hata"sını tekrarlayarak serflerin köle olduğunu zannetmektedir. Ayrıntılı bir çalışmaya gerek olmasına karşın, bir ön hipotez olarak, kölelikten başka yasal olarak kişisel bağımlılık tanımayan Osmanlıların, Kafkasya'dan gelen serfleri (belki soyluların da isteği doğrultusunda) yasal olarak köle konumunda kabul ettiğini söyleyebiliriz. [11] Somut koşullara göre farklılıklar gösterse de Osmanlıların bu uygulaması, zaten savaşın ve sürgünün yükünü taşıyan geniş serf yığınları için tam bir yıkım olmuştur.

Kısa bir dönemde, güç koşullar altında bir panik halinde gerçekleştirilen sürgünden ilk yararlananlar, taşıma işini yüklenen mavna ve gemi sahipleri oldu. Osmanlı ve Rus hükümetleri yanısıra yerel halktan taşıma ücreti alan gemiciler, 30 yolcu başına bir çocuğu almak gibi uygulamalarla köle ticaretine katıldılar. Bu yöntem, daha sonraları Osmanlı Muhacir Komisyonu tarafından yasaklandı (Toledano, 1982: 43).

Osmanlıların iskan ve kolonizasyon politikaları sonucu savaş ve karmaşanın hüküm sürdüğü bölgelere dağınık olarak yerleştirilen yeni göçmenler, iki nedenle köle tüccarlarının karşısında zayıf düştü. Birincisi, yukarıda değindiğimiz gibi, Osmanlılar nüfusun önemli bir kesimini yasal olarak köle kabul etti. Bu kesim, kendi üst-yapı kurumlarının Osmanlı yasal düzeyinin baskısıyla etkinliğini kaybetmesi sonucu kendilerini bir ölçüde koruyabilecek geleneksel desteklerden yoksun kaldı. İkincisi savaş, sürgün ve dağınık yerleşim bölgelerindeki karışıklık ve zor yaşam koşulları sonucu özgür insanların da köleleştirilebildiği görüldü. Bazı soylu ve güçlü göçmenler de, çeşitli baskı ve aldatmacalarla yasal olarak özgür insanları köleleştirme sürecine katıldı.

Özgür köylülerin bile köle olarak satılmaya çalışılmasının getirdiği artan huzursuzluk ve tepkiler sonucu Osmanlı hükümeti 24 Temmuz 1864'de Çerkes göçmenler arasında köle ticareti ve kölelik sorunlarıyla ilgili, devlet görevlilerine uygulanacak yöntemlerle ilgili bir yazı gönderdi. Bu yazıda, özgür fakat yoksul göçmenlerin çocuklarını köle olarak satmak zorunda kaldığı, köle tüccarları ile birlikte bazı utanmaz insanların bu durumu kullanarak özgür doğmuş çok sayıda kız ve erkek çocuğunu topladığı ve köleleştirdiği, mevcut

uygulamaya göre ebeveynlerinden hile ile alınan çocukların yetkililer tarafından uygun bir soruşturma sonucu evlerine geri gönderilmesi gerektiği, fakat hükümete ulaşan şikayetlerden anlaşıldığı gibi köle tüccarlarının bu uygulamayı etkisizleştirmek için sahtekârlıklar yaptığı, bunun sonucu "ahrar-ı muhacirin adeta bimuhaba kurbanlık koyun gibi satılıp alınmakta" olduğu bildiriliyordu. Özgür göçmenleri köleleştirenlerin şiddetle cezalandırılması, fakat ebeveynler çocukları kendi istekleri ile satmışlarsa- bu durum açıkça şeriata aykırı bile olsa- satış işleminin geçerli olarak kabul edilmesi isteniyordu (Toledano, 1982: 157-158).

Şeri mahkemelerde kölelerin aslında özgür olduklarını kanıtlamalarında çıkan sorunlar üzerine Eylül 1866'da akrabalarının özgür olduğu saptanan kölelerin de özgür kabul edilmesi, 1867 Mart'ında da bir kölenin konumuna ilişkin ifadenin akrabalarının kaldığı yerde alınabilmesi ve yerel görevliler tarafından mahkemeye gönderilmesi doğrultusunda kararlar alındı (Toledano, 1982: 159).

Yasal olarak köle kabul edilenlerin konumuyla ilgili olarak Osmanlılar açık bir siyaset izlemedi. Çünkü "bir yanda özgürlüğünü isteyen ve büyük bir grup oluşturan köleler; öte yanda bütün Çerkesleri kontrol etmek ve etkili bir iletişim kurabilmek için hükümetin ihtiyaç duyduğu nüfuzlu köle sahipleri" vardı (Toledano, 1982: 177). Şer'i mahkemelerin desteklediği köle sahiplerine yasal olarak birşey yapamayan Osmanlı hükümeti, ancak somut çelişkiler ortaya çıktığında, o olaya ilişkin tekil kararlar verdiği esnek bir siyaset izleyerek, soylular, köle tüccarları ve "köle"ler arasındaki çelişkileri kendi açısından kullandı.

Yasal olarak bütün kölelerin konumu aynı olmasına karşın, Osmanlılar uygulamada serfliğin tarımsal köleliğe dönüşmesine de bazı durumlarda engel olmaya çalıştı. (Osmanlıların beyaz "tarımsal kölelerin" tedrici olarak özgürleştirilmesi eğilimi, diğer kölelik biçimlerini, ev-içi hizmet köleliği ve cariyeliği kapsamıyordu. Osmanlı aristokrat sınıfları, kendilerini daha çok ilgilendiren bu uygulamaların yasaklanmasına herzaman karşı çıktı.) Osmanlıların bu tutumunun üç nedeni olabilir. 1) Osmanlı hükümeti, göçmenlerin 25 yıl askere alınmamasına söz verdiği halde, göçmenleri askere almak için sabırsızdı. Göçmenlerin çoğu için de ordu, en azından yaşamlarını sürdürebilecekleri bir seçenek durumundaydı. Fakat askere ancak özgür insanlar alınabileceği için yasal olarak köle kabul edilenlerin askere alınması zordu (ayrıca köle sahipleri de kölelerini askere göndermek istemiyordu). Bu nedenle hükümet, Sivas vilâyetindeki bu uygulamada olduğu gibi, devletçe göçmenlere dağıtılan arazinin azad edilmeleri karşılığı köle sahiplerine verilmesi, eğer "köle"nin değeri arazinin değerinden fazla ise, bu farkın askerlik hizmetinden sonra ödenmesi gibi tedbirler alarak, askere alınabilecek nüfusu arttırmaya çalıştı. 2) Merkezi Osmanlı hükümeti, yerel feodal öğelerin güçlenmesini istemiyordu. Bu nedenle, yerel beylerin bağımsız güç kazanmalarını engellemek için yasal köleleri üzerindeki egemenliklerini (somut koşullarda farklı düzeylerde olmakla birlikte) azaltmaya çalışmıştır. 3) Yasal olarak köle konumunda olan kesimlerin fiili olarak da köleleştirilmelerine karşı direnişlerinin, kamu huzurunu (hıfz-ı asayiş) bozacak boyutlarda çatışmaları çıkarması sonucu, Osmanlılar bu çelişkiyi en azından küllendirmek istemişlerdi. Köleliğe karşı direnişlere aşağıdaki bölümde tekrar döneceğiz.

Kırım Savaşı döneminde, 1854'de ancak iki yıl yasaklanan Kafkas köle ticaretine, 20. yüzyılın başlarına kadar yeni kısıtlamalar konmadı. Buna karşın 93 Harbi'nden sonra (Ocak 1879'da), Osmanlılar ve İngilizler arasında bir antlaşma ile siyah kölelerin ithalat ve ihracatının yasak olduğu tekrar belirtildi. İngilizlerin İstanbul elçisinin hükümetine yaptığı öneri sonucu, İngilizler beyaz kölelerin konumunu bu antlaşmada gündeme getirmedi (Miers, 1975: 84). 1883 Mart'ında yayınlanan bir karar ve 1889 Aralık ayında çıkarılan bir yasa ile siyah köle ticaretinin yasaklandığı tekrar ilan edildi. Bu kararlar, İngilizlere Osmanlı sınırları içinde köle ticaretine müdahale etme hakkı verdiği halde, kölelik ve siyah köle ticareti gizli bir şekilde, küçük ölçekte de olsa devam etti. Örneğin 1901 yılında bile Osmanlı sarayına hadımların satın alındığı resmi arşivlerde kayıtlıdır (Toledano, 1985:385). 1907 yılında resmi görevle İstanbul'a gelen Sir Bullard, köleliğin hâlâ bir kurum olarak devam ettiğini belirterek şöyle demektedir: "...özgürlüğünü isteyen bir köle İngiliz Elçiliği'ne başvurabilir ve siyah olmak koşuluyla (Çerkes köleler için çare yoktur) kendisine azad kağıdı vermek zorunda olan (Osmanlı) mahkemesine götürülür" (aktaran, Beachey, 1976: 169). Beyaz köle ticareti ancak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden (27 Nisan 1909) sonra, eşitlik ve özgürlük düşüncesinin görece geliştiği dönemde, Ekim 1909'da çıkarılan "Çerkes ve sair Köle ve Cariyelerin de Üsera-yı Zenciye gibi Men'i Bey ü Şirası hakkında irade" ile yasaklandı. Bununla birlikte, zaten oldukça azalmış olan köle ticareti "gönüllü" kılıfı altında daha az bir şekilde İmparatorluğun yıkılışına kadar devam etti (Saz, 1974: 53 Hurşit Paşa, 1965).

7. Köleliğe Karşı Direnişler

Osmanlılar, beyaz kölelerin ev-içi hizmetlerde kullanılmasını yasaklamaya hiçbir zaman yanaşmamışlardı. Kendilerine bu yönde bir baskı geldiği zaman, Çerkeslerin kendi çocuk ve akrabalarını köle olarak satmak gibi garip adetlerinin (adet-i garibe) olduğunu ve bu nedenle yapabilecekleri fazla birşeyin olmadığını söyleyerek bu baskılara karşı çıkmışlar, birşey yapmak zorunda kaldıkları zaman da, yukarıda belirttiğimiz gibi "ebeveynlere çocuklarını satmamaları için" öğüt vermekten fazla bir "tedbir" almamışlardır. İlginçtir ki, aynı gerekçe İngiliz hükümeti tarfından kendi kamuoyunu yatıştırmak için kullanılmıştır. Örneğin İngiltere'de Dışişleri Bakanı ve Başbakanı olan Palmerston, 6 Kasım 1857 tarihli bir notunda, "Çerkeslerden şimdiye kadar duyduğumuz tek şikâyet ticareti durdurmak için yaptığımız çalışmalara karşıdır" demektedir (Toledano, 1982: 140).

Benzer açıklamalar bazı çağdaş yazarlarda da görülmektedir. Örneğin Davis'in (1985: 102) belirttiğine göre "Eski kölelerin Türk veya İran haremlerinden güzel elbiseler ve değerli mücevherlerle süslenerek döndükleri olurdu.[12] Çerkes kızlarının, böylesine gıbta edilen duruma ulaşabilmek, İstanbul'a, fırsatlar şehrine gidebilmek için sabırsız bir halde, kendi özgür istekleriyle köle limanlarına gittikleri ve kendilerini gemilere attıkları bilinmektedir". Bu türden abartılı açıklamaların tarihsel gerçeklerle uyuşmadığı açıktır. Herşeyden önce, kölelerin yarısı erkekti. Bu nedenle açıklama eksiktir. İkinci olarak, mevcut toplumsal ilişkiler içerisinde, özellikle aileden ve ülkeden ayrılmak gibi önemli kararlar kişinin "kendi özgür isteğiyle" alınamazdı. Yazar, aynı yerde köle kızların genellikle 6-13 yaşlarında satıldığını da belirtmektedir. Bu yaştaki insanların, o zamanki koşullarda *tamamen* aile (veya klan) büyüklerinin isteklerine bağımlı oldukları açıktır. Üçüncü olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında yıllık ortalama köle ithalatının yalnızca yüzde 13'ünün Kafkasya'dan olması da yukarıdaki açıklama ve savunmaların temelsizliğini göstermektedir.

Gerçeğe biraz daha yaklaşan Toledano da şöyle demektedir: "Genellikle köle sınıfındaki Çerkesler arasında çocuklarını satmak yaygındı. (Köle) sahibinin ve ebeveynlerin izniyle, kız çocukları kendilerini bekledikleri sandıkları büyük fırsatlara ulaşmak için İstanbul'daki haremlere satılırdı. ...(Osmanlı İmparatorluğu'na) yerleşimden sonra Çerkes ebeveynler kızlarını köle tüccarları aracılığıyla, ve daha seyrek olarak, direkt olarak müşterilere satmaya devam etti. Bu işler genellikle köle sınıfı arasında yürütüldüğü, yani köle sahipleri, göçün getirdiği zorluklar ve fırsatlardan dolayı kölelerin çocuklarını sattığı halde, artan oranlarda özgürdoğmuş çocuklar da satılıyor ve köle konumuna düşürülüyordu" (Toledano, 1982: 168). [13] Köle çocukların *sahipleri* tarafından satılması olağan bir yöntem olduğu halde, Kuzey-batı Kafkasya'da kölelik fazla gelişmemiş olduğu için, bu dönemde yürütülen köle ticaretini yeterince açıklayamamaktadır. Fakat, kölenin kendi çocuğu üzerinde söz söyleme hakkı olmadığı için, bu durumda bile çocuğu satan ebeveyni değil, köle sahibi olmalıdır.

"Kendi çocuklarını satma" olayı iki dönemde geçerli olabilir. Birincisi, savaşı izleyen sürgün yıllarındaki olağanüstü zorluklarda yaşam mücadelesi veren insanların (bu yıllarda göçmenlerin yarısına yakın bir kesminin soğuk, iklim uyuşmazlığı, açlık ve hastalıktan öldüğü tahmin edilmektedir), Osmanlıların ve köle tüccarlarının daha iyi yaşam vaadlerine inanmak zorunda kalarak, en azından yaşamını sürdürebilmesi için çocuklarını satabileceği dönemdir. Fakat, aşağıda göreceğimiz gibi, bu ancak geçici bir durumdur. İkincisi, 19. yüzyıl sonlarına doğru, Osmanlı harem yapısındaki değişimler sonucu cariyeliğin köleci özelliklerinin giderek azaldığı dönemdir. Bu koşullarda bazı Çerkes soyluları, saray ve yüksek Osmanlı bürokrasisi ile yakın ilişkiler kurabilmek için çocuklarını, akrabalarını veya kendilerine bağımlı kişileri evlilik/cariyelik ilişkileri içinde kullanmak istemişlerdir. Örneğin Uluçay'ın (1985: 171, 174, 184) yazdığına göre II. Abdülhamid'in eşlerinden Nazikeda Kadın "asil bir Çerkes ailesindendir" ve İstanbul'da satın alınmıştır. (1860 sonları); Müşfika Kadın "Abaza Beylerinden Ağır Mahmed Bey ile Emine Hanım'ın kızıdır", ailesi "kandırılarak" İstanbul'a getirilmiştir (1883); Mehmed Vahiddettin'in ilk eşi Nazikeda Kadın Abaza Prensi Hasan Bey Mircem'in kızıdır (1885).[14]

Toplumun farklı kesimlerini etkileyen bu iki dönem dışında "çocuklarını isteyerek satma"nın yaygın bir durum olamayacağı, Osmanlıların beyaz köle ticaretini meşrulaştırmak için kullanıldığı bir gerekçe olduğu açıktır. Köleliğin olduğu her yerde göründüğü gibi, burada da kölenin ve özellikle köleleştirilmek istenilen köylerin yoğun bir direnişi sözkonusudur.

Kölelik tarihinde Spartaküs gibi köle ayaklanmaları çok sık görülmemektedir. Kölelerin en önemli direniş ve mücadele yöntemleri kaçmak veya kendisine verilen işi (iyi) yapmamaktır. Bu nedenlerle, köleliğin olduğu her yerde kölelerin direnişleriyle ilgili belgelirin bulunması zordur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda "yavacı" denilen kaçak köle avcılarının varlığı (Sahillioğlu, 1985: 51) ve mahkeme kayıtlarında kaçak kölelerle ilgili davalar, kaçma yönteminin burada da kullanılan bir direniş yöntemi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Osmanlı yazarlarının kölelikle ilgili eserlerinde, kölenin kaçma teması sıkça işlenmiştir (örnekler için bkz. Parlatır, 1987). Kaçma yönteminin bir yönü, kölenin bir zamanlar özgür yaşadığı bölgeye, yani kendi yurduna dönme isteğidir. Bu konuda da çeşitli örnekler vardır. 1484'de Bursa'da Cansuz isimli bir köle kız, efendisinin de onayı ve yardımıyla Kafkasya'ya dönmüştür (Sahillioğlu, 1985: 79). 1878-1879'da çeşitli bölgelerde Çerkes köleler (veya köleleştirilmek istenenler) özgürlüklerinin tanınmasını, hatta bunların bir kesimi de Kafkasya'ya dönme izninin vermesini istemiştir (Toledano, 1982: 173). Kaçma dışında, iki kardeşi hile ve aldatmaca sonucu haremine aldığının öğrenilmesi üzerine İzmit valisi Selim Paşa'nın, cariyelerin kardeşi Z.Zolak tarafından öldürülmesi (Shinkuba, 1986: 202) ve parçalanmak istenilen köle ailelerin buna karşı çıkması (Toledano, 1982: 161-162) gibi değişik bireysel direniş yöntemleri de vardı.

Toledano'nun çalışmasında kölelerin toplu direnişi ile ilgili pek çok örnek vardır. Örneğin, 9 Eylül 1866'da Edirne valisinin Başvezir'e gönderdiği bir raporda bildirdiğine göre, Mandıra köyünde Çerkes köle sahipleri ve köleler arasında, "kölelerin konumu sorunuyla" ilgili şiddetli çatışmalar çıkmış, bir binbaşının emrinde gönderilen kuvvetler çatışmaları zorlukla engelleyebilmiştir. 400 aileyi ilgilendiren bu olayda, köleler özgürlüklerini istemişlerdi. "Bu, münferid bir olay değildi ve durum Osmanlı hükümetini çok telaşa düşürdü" (Toledano, 1982: 162-163). 1874 Ağustos ayında Çorlu bölgesinde çok sayıda Çerkes köle örgütlendi ve özgürlüklerini istedi. 1874 Ağustos ayında Çorlu bölgesinde çok sayıda Çerkes köle örgütlendi ve özgürlüklerini istedi. Yine Çerkes olan köle sahipleri, azadlık bedeli ödenmezse bu isteği kabul etmeyeceklerini söyleyince, durumu ancak askerî birlikler yatıştırabildi. 1878-1879'da da çeşitli bölgelerde köleler özgürlüklerini istedi. 1878 Eylül'ünde Kastamonu'ya 15-20 yıl önce gelmiş bazı Abaza göçmenler, yeni gelen göçmenlerin eskiden kendi köleleri olduğunu iddia edince direniş ile karşılaştılar (Toledano, 1982: 172-177).

Kölelerin direnişlerinin yanısıra, yeni gelişmeye başlayan Kuzey Kafkasyalı aydın kesimler de köleliğe karşı olmuştur. Tanzimat yazarları arasında önemli bir yeri olan Kuzey Kafkasyalı yazarlar, eserlerinde kölelik ve cariyelik kurumunu eleştirmişlerdir (Parlatır, 1987). Midhat Paşa, II. Abdülhamid'in tahta çıkış konuşmasında, köle ticaretine karşı sert bir dil kullanılması için çalışmış, fakat önerileri kabul edilmemiştir (Toledano, 1982: 274). II. Abdülhamid döneminde, Çerkes kökenli Ahmed Midhat Efendi'nin "Çerkes Özdenleri" oyununu oynatan Gedikpaşa Tiyatrosunun sarayın emriyle bir gecede yaktırılması, Kafkas tarihiyle ilgili bir kitap yayınlamak için para toplayan insanların peşine hafiyeler takılması gibi çeşitli baskılarla karşılaşan Kuzey Kafkasyalı aydınların ulusalcı nitelikleri kazanan gelişimi engellenememiş, ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün olan 23 Temmuz 1908'de "Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti"ni kuran aydınlar Saray'dan Çerkes kızlarının çıkarılmasını başarmıştı (Amca, 1953). V. Mehmed (Reşat) döneminde, Ekim 1909'da beyaz köle ticaretinin yasaklanmasıyla ilgili yasanın çıkarılmasında, büyük bir olasılıkla bu aydınların etkisi vardır. İmparatorluğun son yıllarında ise aydın Çerkes kadınları örgütlenerek İstanbul-Beşiktaş'ta 1918 Eylül'ünde belki de Osmanlı döneminin ilk ve tek kadın derneği olan Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Dergi çıkaran ve bir örnek okul açan dernek faaliyetlerini Eylül 1923'de hükûmet tarafından kapatılıncaya kadar sürdürmüştür (Güsur, 1975) □

[1] Bu makalede "Çerkes" terimini, günümüz kullanımına uygun olarak, Kuzey-batı Kafkasyanın yerel halklarının tamamını (Adığe, Abhaz, Wubıh, vb) kapsayacak şekilde kullanıyoruz. Osmanlı belgelerinin çoğunda Çerkes kavramının sadece Adığe halkına karşılık geldiği unutulmamalıdır.

[2] Bu makalede incelenen toplumsal oluşumlar, 19. yüzyıl Osmanlı ve Kuzey-batı Kafkas toplumlarıdır. Osmanlı toplumunun feodal olup/olmadığı konusu tartışmalı olduğu için feodal toplum yerine daha geniş anlamda "aristokratik

toplum'' kavramını kullanıyoruz.

[3] Aslında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu düzen, çok eski bir devletin geleneğinin devamının simgesidir. Mezopotamya'nın yazı sonrası erken tarihinden itibaren şehir devletlerinde başlamış. Akamenidler, Sasaniler ve İslam sonrasında Abbasi devletinde sürmüş, Bizans'ı da etkilemiş olan bu gelenekte, iyi-doğru olması gereken devlet, adalet dağıtılan (kanuni) büyük kral-şehinşah-padişah etrafında yapılanmış, idare edilen nüfusu altta ve dışında tutan, kendini alttaki toplumun içine sızmasına karşı koruyan, bunun için de devlet işlerini, alttaki toplumdan değil, dışarıdan getirilen yabancı asıllı köksüz insanlara yaptıran bir devlet düzeniydi (Tezel, 1986:24).

[4] Çeşitli müslüman toplumlarda bu konuda farklılıklar vardı. Örneğin Zanzibar'daki İbadilerde efendisine çocuk doğuran bir kadın köle, efendisinin ölümünden sonra köle olarak başkalarına satılabilirdi (Miers, 1975:60).

[5] Bu dönemde müslüman olmadıkları için Kuzey Kafkasyalı köleler Osmanlılar tarafından gayrimüslimlere de satıyorlardı (1485 yılındaki iki örnek için, bkz. Sahillioğlu, 1985: 85).

[6] ''Tatar Kırım Hanları, Kuzey Karadeniz limanlarından İstanbul'daki esir borsasına Kafkasyalı (özellikle Çerkes) köle satarlardı'' (*Tarih ve Toplum*, 1984: 58). Bu bölgelere gönderilen bazı askerler de bu ticarete katılıyordu. ''...bu işi geçim vasıtası olarak kullanan yeniçeriler de vardı. İnsan avcılığı biçiminde Azak, Kılburun, Özi, Çehrin, Hötin, Kamaniçe, Bosna, Kilis, Açu, Tiflis, vb. kalelerde nöbetçi olan yeniçeriler, Kazak, Kalmuk, Nogay, Çerkes beyleri ve Tatar hanları ile işbirliği yaparak esir toplardı. 1699'da Karlofca ve 1700 İstanbul antlaşmaları ile bu yol yasaklanmıştır'' (Parlatır, 1987: 11).

[7] Bu haritada gösterildiği gibi 19. yüzyılda Kafkas köle ticaret yolu Sohum kale ve Batum gibi liman kentlerinden başlayarak, Kuzey-doğu Anadolu kentleri boyunca, Trabzon, Samsun, Sinop ve İstanbul yönündedir. Bu 18. yüzyılda Kırım'ın Rusya'nın eline geçmesi sonucu ticaret yolundaki değişkenliğin sonucudur.

[8] Baer'in belirttiğine göre, 19. yüzyılın ortalarında Anadolu'daki Çerkes yerleşimlerinden elde edilen köle kızlara, kimisi toplumun üst sınıflarına üye kadın köle tüccarları tarafından dini eğitim verilir, okuma öğretilir (fakat yazma öğretilmez) işleme dantel, bazen de müzik öğrenimi verilirdi (Baer, 1867: 423-424).

[9] Beachey 1854 Fermanı'nın tarihini karıştırmış olmamalı, çünkü 1857 Fermanı sadece zenci kölelerle ilgilidir. Aşağıda görüleceği gibi Kırım Savaşı döneminde, Ekim 1854'de çıkarılan Ferman Kafkas köle ticaretine kısıtlamalar getirmiştir.

[10] 1838-1840 yıllarında Mısır'da 2.300-4.000 erkek, 3.000 kadın beyaz köle olduğu tahmin edilmektedir. Bu dönemde Memlükler yaklaşık 2.000 kişiydi (Baer, 1967: 417, 423). Aynı oranın bütün Osmanlı İmparatorluğu için geçerli olduğunu varsayarak, en azından 19. yüzyıl sonlarına kadar, kadın-erkek beyaz köle sayısının eşit olduğunu söyleyebiliriz.

[11] 1800'lerin başlarında Çarlık tarafından Kabardey bölgesinde yapılan ayrıntılı nüfus sayımında kölelerin oranının toplam nüfus içinde önemsiz bir orana sahip olduğu görülmektedir (bkz. Dumanova, 1986). Ayrıca, daha sonraki bir çalışmasında Toledano (1985:380) da bu hipoteze daha yakındır: ''Göçmen Çerkesler beraberlerinde, İmparatorluktaki İslâmi yasa tarafından kölelik olarak kabul edilen, kendi özgün tarımsal serflik biçimini getirdiler.''

[12] Gerçekten de Osmanlılar, köle ticaretini teşvik etmek için bazen cariyeleri kıymetli hediyelerle birlikte geldikleri bölgelere gönderirler, cariyelerin sarayda rahat ve güzel bir yaşantı sürdüğünü göstermeye çalışırlardı. Ancak bu kesimlerin olanakları olduğu için, günümüzde mevcut ''saray hatıraları''nda bu yönde eğilimler vardır. Fakat kadın kölelerin ancak küçük bir kesimi bu koşullara ulaşabiliyordu. Anılarını yazamayacak durumda olan çoğunluğun yaşamı oldukça farklıydı. Örneğin Mısır polis arşivlerinden çıkarılan, 1850'lerde Mısır'da yaşamış Şemsigül (takma) isimli bir Çerkes köle kızın trajik hayat hikayesi için bkz. Toledano, 1981.

[13] Toledano, Çerkes köleleri ve köle sahipleri arasında çıkan çatışmaların kamu düzeni bozacak hale geldiğini, bu gerilimi azaltmak için Osmanlıların genellikle *mükatebe* (kölelerin ve köle sahiplerinin karşılıklı anlaşması) yoluyla *tarım alanındaki* kölelerin özgürleştirilmesine çalıştığını belirtmektedir (Toledano, 1982: 183-184). Köleler ve sahipleri arasındaki çatışmaların kamu düzenini bozar boyutlara geldiği koşullarda insanların kendi çocuklarını köle olarak satması bize pek mümkün görünmüyor.

[14] 1891-1892 yıllarında II. Abdülhamit'in Baş Katibi Süreyya Paşa'nın, Konya valisi Hasan Hilmi Paşa ile yaptığı şifreli telgraf yazışmaları, bu dönemde saraya nasıl cariyelerin alındığını göstermektedir (Toledano, 1982: 186-191). 4 Haziran 1891'de Süreyya Paşa Hasan Hilmi Paşa'dan, Konya'ya yeni yerleştirilen Çerkes göçmenler arasında saraya alınmak üzere, Türkçe ve Türk âdetlerini bilmeyen 14 yaşından büyük, tercihan sarı saçlı-mavi gözlü kızlar bulmasını istemiştir. Saray, özgür insanların satılmasıyla ilgili yasağı çiğnememek için kızların köle sınıfından olmasını istemiş. Konya valisi, yeterli miktarda para verilirse köle sağlanabileceğini söyleyerek saraya özgür kızlar göstermiştir. Fakat vali, hem istenilen niteliklerde köle bulmakta, hem de ebeveynleri ikna etmekte sorunlarla karşılaşmıştır. (Toledano'nun yorumu, yaşam koşulları biraz iyileşen ve yerleşik yaşama geçen göçmenlerin, çocuklarını köle olarak satmak istemedikleri, Konya valisinin özgür ailelere bu amaçla yaklaşması sonucu göçmenlerin, bu tepkisinin beklenebileceği şeklindedir.) Sarayın isteğini gerçekleştirebilmek için büyük bir enerji ve hırsla çalışan H.Hilmi Paşa, kendi bölgesi dışında, Sivas, Ankara ve Bursa vilayetlerinde de ancak kısmen başarılı olduğu araştırmalarda bulunmuştur. Bunun üzerine vali başka bir yöntem denemiş, 1877-1878 savaşında Rus cephesinde çarpışmış, Konya vilâyetine göçmenlerin yerleştirilmesi işinde çalışmış, Çerkes Miralay Mehmet Bey'in yardımını istemiş ve bu iş olursa, Mehmet Bey'in Mirliva'lığa terfisi için tavsiyede bulunacağına sözvermiştir. Mehmet Bey'in yardımıyla birkaç kız seçilmiş ve satın alınarak saraya gönderilmiş, bir yıl sonra da, 13 Ocak 1893'de Konya valisi Miralay Mehmet Bey'in Mirliva'lığa terfi ettirilmesini saraya önermiştir.

Kaynaklar

Amca, Hüseyin (1953), ''Çerkes Kızları saraydan Niçin Çıkarılmıştır?'' *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 1 s.24-25

Baer, G. (1967). ''Slaveriyin Nineteenth Century Egypt'', *Journal of African History* Cilt.8 s. 417-441.

Beachey, R.W (1976), *The Slave Trade of Eastern Africa* New York: Barnes and Noble Books.

Cooper, F. (1977), *Plantation Slavery on the East Coast of Africa*, New Haven: Yale University Press.

Davis, F. (1986), *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918* New York: Greenwood Press.

Dumanova, H.M.der. (1986) *Materyali Ya.M. Şardanova po Vobiçnomi pravu Kabardintsev Pervoy Poleyin XIX veka* Nalçık: Elbrus Yayınevi.

Erkins, Z. (1952), ''İstanbul İçtimai Hayatında Cariyeler'', *Tarih Dünyası*, Sayı 28-29, s.1147-1148

Finley, M.I. (1968), Slavery *International Encyclopedia of the Social Sciences*, The Macmillan Co& The Free Press, Cilt. 14. s.307-313.

Fisher, A.G.B ve Fisher, H.J (1971) *Slavery and Muslim Society in Africa*, New York: Doubleday & Comp. Inc.

Güser, V. (1975), ''İstanbul Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti'', *Kafkasya*, Ankara, Sayı 48, s.21-26

Hurşit Paşa (1965) ''Cariyeler Hakkında'' *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 5

Jane, B. (1988) ''İlk Çağlardan 1864'e Adiğe Halkının Toplumsal Gelişimi'' *Kafdağı* Ankara, No. 17/18, s.25-32

Kanbolat, Y. (1989a) *1864'e Kadar Kuzey Kafkas Kabilerinde Din ve Toplumsal Düzen* Ankara: Bayır Yayınları

Kanbolat, Y. (1989b), *Reyhanlı İlçesinde Türkmen Aşiretlerin Durumu ve Kuzey Kafkasyalı Göçmenler* Ankara: Bayır Yayınları

Konyalı, İ. H. (1950), ''Cariyeler ve Esir Pazarı'', *Tarih Dünyası*, Sayı 2 s.72-74.

Kortepeter, C.M. (1965), ''The Black Sea Region in the Sixteenth Century''. American Oriental Society'nın (Şikago Üniversitesi, 14 Nisan 1965'deki) yıllık toplantısına sunulan bildiri.

Mantran, R. (1986), *17 yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 2. cilt, Çev. M.A. Kılıçbay ve E. Özcan, Ankara: V Yayınları

Meilassoux, C. (1983), ''Female Slavery'' C.C. Robertson ve M.A.Klein'in derlediği *Women and Slavery in Africa* (Madison: The University of Wisconsin Press), s.49-66'da

Miers, Suzanne (1975), *Britain and the Ending of the Slave Trade* New York: Africana Publishing Co.

Noghumuka, Ş.B. (1974), *Adıghe-Hatikhe Çerkes Tarihi* Çev.V. Güsar, İstanbul: Murat Matbaacılık.

Pardoe (Miss) (1965), ''Esir Pazarları'' *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul: Yıl 1, Sayı 8.

Parlatır, İ. (1987), *Tanzimat Edebiyatında Kölelik* Ankara: TTK

Pinson, M. (1972), ''Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War'', *Etudes Balkaniques* no.3 s.71-85.

Robertson, C.C. ve Klein, M.A. (1983), ''Women's Importance in African Slave Systems'' , C.C. Robertson ve M.A Klein'in derlediği *Women and Slavery in Africa* (Madison: The University of Wisconsin Press), s.3-25'de.

Ruete, E. (Salamah bint Said) (1907), *Memoirs op an Arabian Princess* New York: Boubleday Page & Comp.

Sahillioğlu, H. (1985) ''Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries''. *Turcica* Cilt 17, s.43-111-(Türkçe baskı, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980)

Saz, L. (1974), *Haremin İçyüzü* İstanbul: Milliyet Yayınları,

Shinkuba, B. (1986), *The Last of the Departed* Moskova: Raduga Publishers

Şaguj, H. (1987), ''Mehmet Fetgerey Şöenü ve Çerkes Kadınları'', *Kafdağı* Ankara, Sayı 9-10, s.53-54.

Şöenü, M.F. (1914), *Osmanlı Âlem-i İçtimaîsinde Çerkes Kadınları*, İstanbul: Zerafet Matbaası,

Tarih ve Toplum (1984), ''Osmanlı Toplum Yaşayışıyla ilgili Belgeler: Kölelik'', *Tarih ve Toplum*, Sayı 1 s.56-63

Tezel, Y.S (1986), *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi*, Ankara: Yurt Yayınevi.

Toledano, E.R. (1981), ''Slave Dealers, Women, Pregnancy, and Abortion: The Story of a Circassian Slave girl in Mid-Nineteenth Century Cairo'', *Slavery and Abolition*, Cilt 2 No.1 s.53-68.

Toledano, E.R. (1982) *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890* Princeton: Princeton University Press.

Toledano, E.R. (1985), ''The Imperial Eunuchs of İstanbul: From Africa to the Heart of İslam'', *Middle Eastern Studies* s.379-390

Uluçay, M.Ç. (1985), *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 2. baskı, Ankara: TTK.

Tarihimizde İslâmiyet-I

Türkler İslâmiyet'i Nasıl Kabul Etti?

TURGUT AKPINAR

Önce kılıç zoruyla, sonra da ekonomik vb. nedenlerle. Resmî Türk-İslâm sentezi ideolojisinin dayandırıldığı efsaneleri eleştiren bu inceleme, gelecek sayılarımızda da sürecek.

I- Türkler İslâmiyeti Toptan ve Kendi İstekleriyle mi Kabul Etti?

TARİHİMİZİN büyük bazı meseleleri hakkında bazen çok yaygın, fakat yanlış birtakım inançlarımız var. Bunlardan biri de, İslâmiyetin Türklerce kabulü konusundadır. Okul kitaplarından en ciddi sayılan eserlere kadar her yerde, dolayısıyla halk arasında da bugüne kadar yaygın olan telâkki, Arapların İslâmiyeti Ortaasya'ya getirmeleri üzerine, Türklerin "hiçbir baskı altında olmaksızın, büyük kütleler halinde toptan ve kendi istekleriyle Müslüman oldukları"[1] şeklindedir. Bu inancın asıl kaynağı şüphesiz, İslâmiyet gibi her yönden mükemmel görülen ve tarihimizde ve bugün son derece sevgi ve saygı gören, uğrunda milletçe bunca fedakârlıklar yapılan dinimizin vaktiyle atalarımız tarafından reddedilmiş ve mukavemetle karşılamış olmasını havsalalarımızın bir türlü almamasında yatmaktadır.

Arap Ordularının Ortaasya'yı istilâsı döneminde, şüphesiz İslâmiyeti kabul eden pekçok Türk olmuştur. Fakat bunun çeşitli baskıların sonucu olarak gerçekleştiğini göreceğiz. Türklerin büyük ölçüde Müslümanlığa geçişleri ise, çok daha sonraları, birtakım faktörlerin etkisiyle oluşmuş ve gelişmiş, yüzyıllar boyu sürmüştür.

İşte bu yazıda evvelâ, başta sözünü ettiğimiz kanaatin gerçeklere uymadığı gösterilmeğe çalışılmıştır. Bu iddia şüphesiz sadece şahsî kanaatimizden ibaret değildir. Biz doğruluğuna inandığımız bu fikri, konunun yetkili yerli ve yabancı uzmanlarının araştırmalarından yararlanarak, ortaya koymağa gayret edeceğiz.

II- Arap Ordularının Türk Ülkelerini İstilâsı ve Türk-Arap Savaşları

Müslüman Arap Devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra Arap orduları fetihlerine başlamış ve İran'ın istilâsından sonra Türklerin yaşadığı bölgelere ulaşmışlardı. İşte Türklerin Araplarla ilişkileri, 642 yılındaki Nihavend Savaşından sonra, Arap ordularının istilâsına karşı koymak için yapılan savaşlarla başlamış ve bu mücadele bir hayli uzun sürmüştür.

Arap-Türk mücadele ve savaşları hakkında tarihçilerin yazdıklarına kısa bir bakış bile, İslâmiyetin Türklerce, hiçbir baskı olmadan büyük kütleler halinde toptan kabul edildiği tezinin gerçeklik derecesini gözler önüne serebilir. Esasen bu tez mantık açısından da pek sağlam görünmemektedir. Çünkü Türklerin pek çeşitli boylar ve topluluklar, devletler halinde muhtelif mıntıkalara yayılmış olduğu bilindiğine göre, tarih kitaplarında çoğunlukla yapıldığı gibi, 960 tarihinde Satuk Buğra Han zamanında 200.000 (ikiyüzbin) çadırlık ahalinin Müslümanlığı kabulü olayını nasıl, Türklerin toptan Müslüman oluşları gibi gösterebiliriz? Türk tarihinin büyük uzmanı Barthold'un bu olayın tarihî bir gerçek değil, bir efsane olduğu ve bu halkın hangisi olduğunun da bilinmediği hususundaki fikrine[2] katılmasak bile, bu olayı bütün Türklerin Müslümanlığı kabul edişi tarihi diye almağa imkân yoktur. Gerçek şudur ki Türklerin tümüne yakın çoğunluğunun İslâmlaşmaları için daha yüzyıllar geçecektir. Sadece Oğuz boylarının (ki onlar da Türklerin yalnızca bir koludur) İslâmlaşması, Abdülkadir İnan'a göre iki yüzyıl sürmüştür. Aslında bu süre-

nin çok daha uzun olduğunu söyleyebiliriz. Halen Anadolu'da yaşayan, Oğuz boylarından olduklarında kimsenin şüphe duymadığı bazı zümrelerin (mes. Çepnilerin) İslâmiyetlerinin derecesi ve ciddiyeti hakkında bugün bile kuşku duyulduğu hatırlanırsa, İslâmiyetin kabulü ve benimsenmesinin öyle sanıldığı gibi kolay ve çabuk olmadığı anlaşılır. Bu sebeble de bütün Türklerce toptan kabulünden söz edilmez.

Türklerin Araplarla ilk temaslarında, İslâmiyeti kendi arzularıyla benimsemeleri psikolojik nedenlerle de imkânsız gibiydi. Zira Maveraünnehr prensleri istilâcı Arap askerlerine "çapulcu" gözüyle bakıyorlardı[3]. Gerçekten o sırada Arapların asıl amacının İslâmiyeti yaymak değil, yağma ve çapul olduğu yerli ve yabancı uzmanlarca kabul edilmektedir[4]. Doğuda ilerleyen Arap ordularının, savaşçı bir kavim olan Türklerin ülkelerini istilâ ederek onları hâkimiyetleri altına alma çabaları, büyük güçlüklerle karşılaştı. Bu durumu tanınmış tarihçimiz Köprülü'nün satırlarından çıkarabiliriz:

"M.S. VIII. yüzyılda 'Doğu Tu-kie'leri hemen hemen eski Türk Birliğini geri getirmeye muktedir gibi göründüler, lâkin o esnada yeni ve âlemşümul bir din yaymakta olan Arap orduları 'Kuteybe'nin kumandası altında 'Maveraünnehr'e girmişlerdi. Türkler, İslâm istilâsına karşı uzun müddet mukavemet ettiler, fakat yeni din bazen kan ve demirle, bazen barışçı bir politika yoluyla devamlı olarak ilerliyor, eski Sasanî Saltanatını temelinden yıktıktan sonra sahasını Doğu'ya doğru daima genişletiyordu... Türk âlemi, o sıralarda karşı karşıya bulunduğu büyük iç karışıklıklara rağmen arasıra İslâm Fâtihlere karşı epey başarılı darbeler de indiriyorlardı. Hatta M.S. 712'de bir Türk ordusu Sogd'a girerek.. isyan halindeki yerli ahaliye büyük yardımda bulunmuş ve Arapların elinde Semerkant'tan başka hiçbir şehir bırakmamıştı... Türkeş (Türgiş) Reislerinden 'Sulu' oldukça kuvvetli bir devlet teşkil ederek... Arapları 'Sogd' kıtasında rahat bırakmadı... Emeviler zamanında Maveraünnehr'in şüpheli durumu uzun müddet devam etti. Emevilerin zâlim ve bencil siyaseti sebebiyle (Meveraünnehr'in İslâmlaşması gecikti) Türklerle uzun müddet harp devam etti..."[5] Araplar Batı Kök-Türk (Türgeş) Hakanı So-lu (Su-lu T.A.) nun inatçı mücadelesinden o kadar bizar olmuşlardır ki, ona 'Ebul-muzahim' (Süsen Öküz) lâkabını takarak bu duygularını ifade etmiş oldular[6].

Tanınmış İngiliz müsteşriki H.A.R. Gibb, "Orta Asyada Arap Fütuhatı" isimli eserlerinde bu istilâya "Türklerin Mukabelesi"ni ayrı bir bölümde incelemiştir[7]. İstanbul Hukuk Fakültesinde 1950'de Hukuk Tarihi Hocamız olan rahmetli Sadri Maksudî Arsal, Sorbonne Üniversitesine bağlı olarak, Ortaasya Türk Tarihi hakkında dersler verecek derecede Türk Tarihini iyi bilen bir bilgin ve bilge kişi idi. *Türk Tarihi ve Hukuk* isimli eseri, Hukuk kitabı olmaktan çok bir Türk Tarihi kitabıdır. Arsal, bu eserinde Batı Türkistan Türklerinin Araplarla elli yıllık mücadelesinden bahsetmektedir. Onun bu konuda yazdıklarına da kısaca değinmek istiyoruz. Çünkü bu konular bugün nedense çoğunca gözden kaçmakta veya üzerinde pek az durulmaktadır.

Arsal, Asya'da üçüncü Büyük Türk Devleti olarak nitelendirdiği Kutluk Devletinin kurucusu Kutluğ'un on sene kadar hükümet sürdükten sonra, 692'de vefat ettiğini ve yerine Kardeşi Kapağan Han'ın geçtiğine işaret ettikten sonra, Kapağan'ın Batı Türkistanı inkıyat altına almak istediği sıralarda güney batıdan gelen Arapların da 50 (elli) yıldan beri aynı kıtayı ele geçirmek için çalıştıklarını yani Batı Türkistan Türklerinin elli yıldan beri Araplarla mücadele ettiklerini vurgular. "Kapağan Han'dan sonra Türk tahtına Kutluğ'un büyük oğlu Bilge Han geçti (716). Bilge han döneminde (716-734) askerin kumandanı küçük kardeşi Kül-Tekin gayet cesur ve kudretli bir kumandan idi... Batı Türkistanın Araplar tarafından zaptedilmesine mâni olmak için bu serdar, birçok harpler yapmıştır."[8] Öldüğünde hepimizin bildiği gibi, ağabeyi Bilge Han tarafından hatırasına tarihimizin meşhur yazıtı, Kül-Tekin Anıtı diktirildi.

Arap istilâsı ve Türklerin İslâmlaşması sürecinden bahseder diğer bir araştırmacımız da , A. İnan'dır. Onun açıklamalarından, bu sürecin ne kadar uzun ve zahmetli olduğu anlaşılıyor: "İslâm ordulariyle ilk temasa gelen Türkler, Zerdüşt, Buddha, Mani ve kısmen Nesturi-Hıristiyan dininde idiler. İslâm dini bunlar arasında çok yavaş yerleşiyordu. Buhara ve Semerkant fethinden sonra Araplar, küçük Türk Beylikleriyle değil, fakat Büyük Türk Hakanlığı ordularıyla karşılaştılar. Bu Türkler Şamanist idiler... Batı Kök-Türk (Türgeş), Hakanı So-lu (veya Su-lu T.A.) İslâm ordularına uzun müddet, Hicretin 119. yılına kadar, mukavemet gösterdi... Hicretin III. yüzyılında (M. IX. yüzyıl) Maveraünnehr İslâm memleketi oldu. Fergana'da ve Aşağı Sir Derya boylarında Müslüman Türkler çoğaldı. Bununla beraber İslâmiyetin Türkler arasında yayılması, ancak Hicretin IV. yüzyılında oldu. Budist ve Hıristiyan Türklerin ise Timur devrine kadar mukavemet gösterdikleri malûmdur. (Timur'un 14. yüzyıl ikinci yarısı ve 15. yüzyıl başında hüküm sürdüğü hatırlansın T.A.)... Bugün Türklerin yüzde 90'ı Müslümandır. Bunların hepsi aynı zamanda Müslüman olmuş değildir. Hatta aynı kavim olan Oğuzların tamamiyle İslâmlaşması iki asır boyunca devam etmiştir. Kıpçak Bozkırlarının İslâmlaşması (ise) IX. yüzyıldan XIV. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür.."[9] Türklerin toptan ve kendi istekleriyle İslâmiyeti kabul ettikleri tezini, en yeni olarak çok açık şekilde tenkid ederek ga-

Semerkant'ta Bibi Hanım Camisi'nin minarelerinden biri.

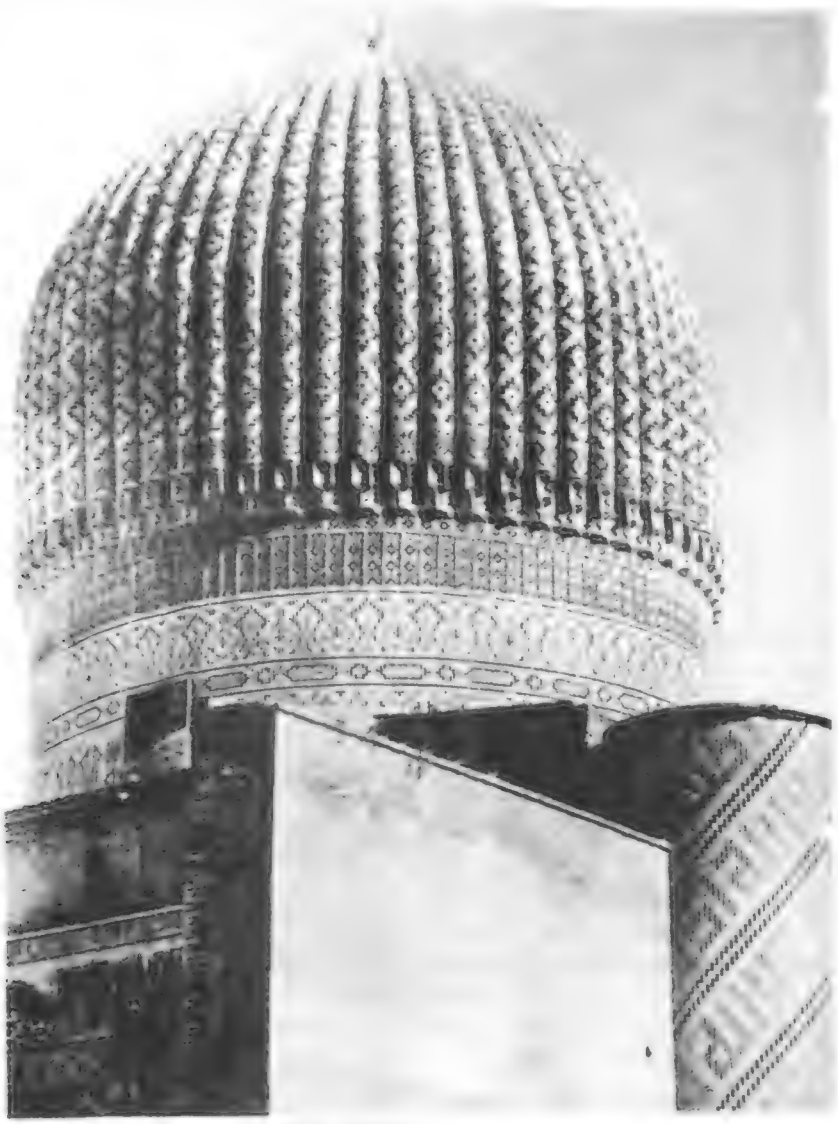

Semerkant'ta Timur türbesinin kubbesi.

yet isabetli düşünceler ortaya atan değerli bir tarihçimiz de Şerafettin Turan olmuştur[10]. Onun bu konudaki fikirlerinin yeni çıkan eserden tümüyle okunmasında yarar gördüğümüz için kısa alıntı ve aktarma yoluna gitmiyoruz. İlginç ve isabetli düşüncelerinden biri de, son senelerde salgın halinde müdafaaya çalışılan ve en aşırı şekilini ilmî zihniyetten uzak ilâhiyatçı Hikmet Tanyu'nun müdafaaya kalkıştığı, İslâmdan önce de Türklerin Dininin Monoteist bir karakter taşıdığı şeklindeki iddialar hakkındaki olumsuz hükmüdür ki biz vaktiyle bu konuyu *Tarih ve Toplum* Dergisinde ele alıp, uzunca açıklamalar yapmıştık[11].

III- Türklerin Mukavemeti Sadece Arap Hâkimiyetine mi Karşıydı ?

Zaman zaman ortaya atılan, bazı okuyucuların da aklına gelebilecek önemli bir meseleye de temas etmeden geçmeyelim. Bir fikre göre, Arap orduları Türklerin ülkelerini ve devletlerini ele geçirmeğe kalkıştıkları için Türkler tarafından mukavemetle karşılamışlardır. Yoksa bu karşı koyma İslâm dinine yönelik değildir. Bu düşünce A. İnan tarafından da ileri sürülmüştür. O bu konuda şöyle diyor: "Barthold, İslâmiyet Türklerin Buddha, Mani, Hıristiyanlık dinlerini kabul etmiş olduğu yerlerde muvaffak olmuştur, diyor. (*Dersler*, İst.1927, s.63) Bu mütalea pek doğru olmasa gerek. Tarihi bir gerçektir ki, İslâm dini, Şamanist Türkler arasında hiçbir yerde görülmemiş bir süratle yayılmıştır, din olarak mukavemet görmemiştir. Türklerin mukavemeti Ortaasya'da hakimiyeti elde tutmak için, Arap Devletine karşı gösterilmiştir. Hele Maniheist Türklerin sinsi mukavemetleri uzun zaman devam etmiştir."[12]

Bence böyle bir iddianın savunulabilmesi zordur. Çünkü insan yıllar boyu savaştığı bir Ordunun zorla kabul ettirmek istediği bir dini nasıl sevip benimseyebilir? Esas itibariyle bu mümkün değildir. Nitekim konunun gerçek uzmanlarından Hakkı Dursun Yıldız, gayet isabetli olarak, fakat biraz yumuşatarak, Ortaasya'da Türklerle süren uzun savaşlar yüzünden İslâmiyetin Türkler arasında "fazla rağbet görmediğini" söylemektedir[13]. Zaten bunun aksini düşünmek eski bir tabirle "eşyanın tabiatına aykırı" düşerdi. Türkler Çinlilere karşı Araplarla, Talas Savaşında (751) işbirliği yaptıktan sonra durum değişmeğe başlamıştır. "Düşmanımın düşmanı benim dostumdur" fehvasınca, Türk-Arap yakınlaşması oluşup gelişme yoluna girmiştir. Bundan sonradır ki, aşağıda göreceğimiz diğer birtakım maddi ve manevi etkenlerle İslâmiyetin benimsenmesi süreci başlamış, fakat bunun da tamamlanması, bütün büyük sosyal hareketler ve akımlarda olduğu gibi, insan ömrüne göre, uzun bir sürede olabilmiştir.

IV- İstilâcı Arapların İslâmiyeti Kabul Ettirme Yolundaki Baskıları

Müslümanlığın Türkler arasında yayılmasının başlangıçta İslâm Devletinin hâkimiyeti altına giren Türk ülkelerinde (başta Maveraünnehr) olduğu biliniyorsa da, acaba Arap ordularının Türklerin yaşadığı ülkelerde, Maveraünnehr'de askerî ve siyasî bir hâkimiyet kurmaları, oralarda aynı zamanda dinî hâkimiyet de kurmuş olmaları, yani din olarak İslâmiyetin hâkimiyeti anlamına gelir mi? Biz yukarıda buna dolaylı şekilde olumsuz bir cevap vermiştik. Son yıllarda bu konularda geniş araştırmaları yayınlanan Zekeriya Kitapçı'nın yetkili bir uzman olarak söyledikleri de bu merkezdedir: Arapların askerî ve siyasî hâkimiyetine rağmen Aşağı Türkistan (Maveraünnehr)'da İslâmiyetin tam mânâsiyle yayıldığı ve dinî hâkimiyetin de tamamen yerleşmiş olduğu söylenemez. Fakat Araplar, bunu sağlamak için bir hayli çaba göstermişlerdir. Bu konuda meşhur komutan Kuteybe'nin bölgenin İslâmlaştırılmasında en az siyasî hâkimiyeti yerleştirmesi kadar önemli bir yeri vardır[14].

Bu İslamlaştırma gayretleri içinde çok çeşitli tedbirlerin alındığı biliniyorsa da, bunların esas itibariyle maddî ve manevî baskılar şeklinde özetlenmesi mümkündür. Alınan tedbirler hakkında, Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve*

Bir çapkının Subaşılar tarafından yakalanışı (I. Ahmet Albümü'nden).

Türkler eserinde geniş açıklamalar yapmıştır. Biz burada İslâmiyetin zor yoluyla kabul ettirildiği açıkça görünen ilginç bazı örnek olaylara değinmek istiyoruz. Bunlardan Hazar Hakanlarından birine ait olanı şöyledir: Arapların Hazarlarla yaptıkları savaşlarda İslâm orduları bazı seferlerde galip gelmişler, fakat toprak kazanamamışlardır... Mervan b. Muhammed'in 737 yılında Hazar Başkenti İtil'i zaptetmesi ile sonuçlanan seferin sonunda, Hazar Hakanının Müslümanlığı kabul etmesi şartıyla ülkeyi terkedeceğini bildirmesi üzerine Hakan çaresiz bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır.. Ancak Mervan çekildikten sonra Hakan'ın sözde kabul ettiği, Müslümanlığı terketmiş olduğu anlaşılıyor. Çünkü IX. yüzyılın ilk yıllarında Hazarların Hakanı ve ailesi Museviliği kabul etmişlerdi[15]. Bu olay, Müslümanlığın askeri zor ile kabul ettirilmesine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bir Devlet Reisinin ve Aşiret Beyinin Müslümanlığı zorla da olsa kabul etmesi halinde, çevresinin ve halkın da ona katılması o dönemlerin hayatında nadir olmayan vak'alardandır.

Yazmış olduğu beş ciltlik *Osmanlı Devleti Tarihi* nedeniyle bizde de ismi, çok iyi bilinen Romen Tarihçi Iorga'nın Türklerin eski tarihinden bahsederken verdiği ilginç bir örnekten, İslâmiyetin nasıl gönülsüzce kabul edildiğini anlıyoruz. Ortaasya'da Araplarca hâkimiyet altına alınmış ve İslâmiyeti kabul etmiş görünen bir bölgede, evden eve dolaşarak ahaliyi namaza çağıran bir İmamın çoğu yerde taşa tutulduğundan bahsedilmektedir. Bu tipik olay bize, İslâmiyetin bazı hallerde nazil baskı sonucu kerhen kabul edildiğini ayanbeyan göstermektedir[16]. Halkın, silahsız Müslümanları tenha yerlerde öldürmesine karşı tedbir olarak, camilere bile silahla girilmesinin hoş karşılanması ve halkın elinde bulunan bütün silâhların toplatılması da çok anlamlıdır[17]. Taberi'ye göre Semarkant'ın teslim şartları arasında, şehirde (Araplarca) bir cami inşasına karşı konulmaması da varmış. Kuteybe, Camiin inşasına bizzat nezaret ediyor ve yerli halkın herhangi bir taşkınlığına meydan vermemek için sıkı tedbirler alıyormuş. Halk arasında İslâmiyetin fazla hüsnü kabul görmediği, Cuma günleri halkı camiye çekebilmek için nakdi mükâfat verileceğinin vaadedilmesinden de anlaşılmaktadır[18].

İstilâcı Arap Ordularına karşı Türk kadınlarının bile karşı koymaları da dikkat çekicidir. Bazı kaynaklarda "Hatun" diye zikredilen bir Türk İmparatoriçesinin Buhara'nın müdafaasında önemli bir rol üstlendiğinden söz edilmekte ise de, genel olarak bunun bir menkibe olduğu kabul edilmektedir[19]. Efsane bile olsa, bundan halkın kadını, erkeği ile Araplara karşı koyma hususunda nasıl bir kenetlenme duygusu içinde olduğunu çıkarabiliriz. Böyle bir atmosferde, Türkler arasında İslâmiyetin yayılma şansının pek fazla olamayacağını söylemeğe hacet yoktur. Nitekim gerçekte de öyle olmuştur. Fakat zamanla durumun değiştiği de muhakkaktır. Bu değişme ancak Arap-Türk düşmanlığının sona ermesi ile mümkün olabilirdi. Bu dönemin başlangıcını ise, sayın H.D.Yıldız'a katılarak, Talas Muharebesinde, Çin'e karşı kurulan Türk-Arap işbirliğinde aramak yerinde olacağını yukarda da belirtmiştik.

Sonuç

Sosyolojik açıdan bir Kültür-Değiştirme olan, yeni bir dinin kabul ve benimsenmesi, birçok şartlara bağlı olup kolay olmayan ve oldukça uzun süren bir sürecin sonunda gerçekleşebilmektedir. Türklerin İslâmiyeti kabulünde ve onu benimsemesinde de bu durumu gözlememek mümkün olmaktadır. Bazılarının sandığı gibi, İslâmiyetin kabulü, onun üstün ve mükemmel bir din olması nedeniyle Türklerce toptan ve kendi istekleriyle Müslümanlığa geçmeleri şeklinde olmamıştır. Arapların, Türk ülkelerinde sağladığı hâkimiyet sonunda Müslümanlığı da buralara yaymak istemeleri ve bu hususta büyük gayretler göstermeleri, baskılara girişmeleri tabii idi. Bu gayretlerin tam olmasının da bazı semereleri olmuş, Türkler arasında kısmen de olsa Müslümanlığın kabulü, başlangıçta bu yoldan gerçekleşmiştir. Fakat Türklerin neredeyse tümüne varan ölçüde İslâmlaşmaları çok daha sonra, çeşitli faktörlerin etkisiyle olmuş ve yüzyıllarca sürmüştür.

İslâmiyetin kabulünde büyük rol oynayan diğer faktörlerin neler olduğunu gelecek yazılarda göstermeğe çalışacağız. Bunların başında ekonomik olanı gelmektedir. □

[1] İsmail Hami Danişmend, *Türklük ve Müslümanlık*, İstanbul, 1959, s.46 vd.
[2] W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, s.98-98
[3] H.A.R.Gibb, *Ortaasyada Arap Fütuhatı*, İstanbul 1930, s.49 vd.
[4] Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya,1988, s.79, Zekeriya Kitapçı, *İlk Türk-Arap Münasebetlerinin Ekonomik Anatomisi*, Ankara 1978 (Atatürk Üni. Kuruluşunun XX. yıl Armağanı, çeşitli konular), s.3-18.
[5] Köprülüzade Mehmed Fuad, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1923, s.62vd, 67. M.Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, s.83-84
[6] Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s.463.
[7] H.A.R. Gibb, a.g.e s.49 vd.
[8] Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* İstanbul, 1947, s.255-6
[9] A.İnan, *Makaleler*, s.462-464
[10] Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1990. s.110
[11] Turgut Akpınar, *"Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı?" Tarih ve Toplum* sayı.27, s.17-21
[12] Abdülkadir İnan, *Makaleler* s.463
[13] Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s.37-38
[14] Z. Kitapçı, *Türkistanda İslâmiyet ve Türkler*, 83, 101.
[15] Hakkı Dursun Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler" (*Diyanet Dergisi* 1981 (Hicret Özel Sayısı) s.290.
[16] N.Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I, Gotha, 1908, s.19-20.
[17] H.D. Yıldız, *Diyanet Derg.* s.290.
[18] H.D.Yıldız, "İslamiyet ve Türkler", *Diyanet Derg.* s.290.
[19] David Bivar, *Zentralasien*, Frankfurt/M. 1966, s.75 (Hrsg. Gavin Hambly).

Enver Paşa Efsanesi'ne Alman Katkısı-II

İslâm Dünyasını Alman Kültürü ile Harekete Geçirme ve Dr. Jaeckh

ORHAN KOLOĞLU

ENVER BEY'in Mart 1911 ile Eylül 1913 arasında iki buçuk yıllık sürede ulaştırdığı mesajları toplayan ve değerlendiren kimsenin kişiliği üzerinde de durmak gerekiyor.

1875 yılında doğan Ernst Jaeckh, eğitiminde Yakın-Doğu ve özellikle Osmanlı Devleti üzerinde uzmanlaşmıştı. Bir yandan akademik kariyerde yer yaparken (1914'de Berlin Üniversitesi'nde Türk Tarihi kürsüsünde profesör oldu) diğer yandan, bu konularda gazetelere siyasal nitelikli makaleler yazarak, savaş muhabiri gibi dolaşarak gazeteci olarak ün kazandı. Türkiye'de daha çok bu niteliğiyle tanındı.

Osmanlı Devleti ile ilgili ilk kitabı *Der Aufsteigende Halbmond: Beitraege zur Türkischen Renaissance (Yükselen Hilâl: Türk Rönesansına Bir Katkı)* adını taşımaktadır. 1908 Temmuz Devrimini (bunu başaranlardan birinin hatıra defterinden alıntılarla), 31 Mart olayını, Bağdat Demiryolu konusundaki çabaları ve bunun Almanya için önemini, Osmanlı topraklarındaki İngiliz-Alman çıkar çekişmesini inceliyor. Amacının Türk-Alman yakınlaşmasını sağlamak, İngilizlerle arayı açmak olduğunu da gizlemiyor.

Meşrutiyet ilân edildiğinde Alman politikasına en çok yöneltilen eleştiri, Abdülhamit rejiminin ayakta kalması için çok destek vermiş olmasıydı. Hoş bu suçlamanın yöneltildiği tek ülke Almanya değildi. Fransa da, İtalya da, İngiltere de payını alıyordu. Hepsi de 24 Temmuz'dan itibaren bu damgadan sıyrılmak için *Genç Türkleri* (İttihatcıları) destekleme ve işbirliği önerme yarışına girdiler.

İyi örgütlenmiş her propaganda örgütünde olduğu gibi, Almanların da, hem Türk'ü yeren (A.Wirth gibi Balkanlılar lehinde çalışan), hem de öven kadroları vardı. Jaeckh bu ikinci takımdandı. Bu görevle yükümlenmesi belki de gerçekten Türklere içten bir sevgisi ya da bağlılığı olmasındandı. Nitekim Türkleri de etkileyecek bir güçle görevini yürütmüştür. Daha ilk kitabıyla birlikte adı hemen *Türkofil*'e (Türk dostu) çıkmıştır. 31 Mart olayı sırasında Selânik'e gelen ve durumu oradan izleyen Jaeckh bu kitabını Türk-Alman ilişkilerini iyi bir temele oturtmak için yazdığını da saklamamıştır.

1910'da kendisini, *Arnavutluk*'daki ayaklanmanın bastırılması ve silâhların toplatılması çabalarını *Berliner Tageblat* gazetesi muhabiri olarak izlerken görünüyoruz. Yazılarını ertesi yıl *"Im Türkischen Hauptquartier durch Albanien (Arnavutluk'taki Türk Karargâhında)"* adıyla bir kitap halinde de yayınlanmıştır. Osmanlı Genel Kurmayının davetlisi olarak orada bulunduğunu, İhtilâldenberi *Büyük askerî diktatör ve İstanbul Fatihi* olan *Mahmut Şevket Paşa*'nın pek az sayıdaki yabancı dostları arasına katılmak şerefine eriştiğini ve eleştirilerin bu yüzden olduğunu ileri sürüyor. (s.4) On yıl kadar önce *Tafel* adındaki bir Alman ancak *Ulah sığırtmacı* kılığıyla Arnavutluk'ta dolaşabilmiş iken, 1910'da Jaeckh'in en üst düzeydeki makamlarla işbirliği halinde bulunması mutlaka kıskançlık yaratacaktı. Jaeckh'in buna pek aldıramadığını görüyoruz. Onun asıl endişesi yerli halkı Müslümanları rahatsız etmemek, onlara sempatik görünmekti, bu yüzden kafasına bir fes bile oturtmuş (s.65)

Mahmut Şevket Paşa'ya ithaf ettiği bu kitabında Şevket Turgut ve Nâzım Paşalardan bol bahsediyor, birçok Miralay ve Binbaşı'nın da isimlerini veriyor ama Enver'den hiç bahis yok. Olasıdır ki henüz ona Enver'e çengel atma görevi verilmemişti. Ya da bir başka açıdan, 1910'da Enver Alman makamları için henüz ilk planda ilgilenilecek kişi değildi. Onunla bağ kurmağa Berlin sosyetesinden kimseler görevlendirilmişti. Jaeckh ise komuta mevkii ve kıta hizmetindeki subaylarla görevlidir. Onları Almanya için bilinçlendirmek çabasındadır. Tabii bir diğer yükümlülüğü de, bunlar arasından Alman sempatizanlarını saptamaktır. İtalya, Avusturya, Fransa ve İngiltere'nin yaptığı şekilde yeni rejimin ileri gelen (Milletvekili, subay, mülki idareci, ileri gelen tüccar vb...) kişilerine Almanya'yı tanıtmaya yönelik turistik bir geziyi Jaeckh'in organize etmiş olması rolünün önemini ortaya koyar.

Kitabında bir miralay ve bir binbaşıya atfen ilginç fikirler yansıtıyor. Herkesin adını verirken bunlarınkini vermemesi, fikirlerinin Türkler tarafından da tam onaylandığı kanısını yaratmak istediğini ortaya çıkarıyor. Aşağıda özetleyeceğimiz bu düşünceler doğrusu istenirse tam mânâsıyla Jaeckh'in ağzına yakışıyor:

Kayzer'in Selâhattin Eyyubu'nin mezarı başında Müslümanların dostu olduğunu ilân ettiği Kudüs gezisinde vardım. Bu âni asla unutamam. Mısır'dan Hindistan'a bütün İslâm dünyası bu sözlere kulak kesildi. Birgün gelecektir. Almanya İstanbul'da İslâm için Türk manivelasının (kaldıraç) kütle gücünü harekete geçirecektir. İstanbul'daki Halife'nin emirleri, Roma'daki Papa'nınkiler gibi, hızla dünyayı dolaşacak, Çin duvarı'na kadar bütün sınırları aşacaktır. Alman Mareşalı Çin'de Bokserlere karşı böyle bir emir sayesinde (Abdülhamit'in mesajıyla) savaşmadı mı?.. Müslüman yönetmeyen ve sömürmeyen tek Avrupa ülkesi Almanya'dır. Bu yüzden Hıristiyan Almanya ile Müslüman Türkiye arasında, birbirine karşı körüklenecek dine, imana, ırka dayalı hiçbir sürtüşme konusu yoktur. Arap

Alman Askerî Islah Heyeti başkanı Liman von Sanders Paşa (ortada) ve bazı Alman subayları, Almanya'da (üstte) ve Osmanlı Devleti'nde (altta) giymiş oldukları farklı üniformalarla.

kültürü bir zamanlar Avrupa ve Almanya'yı tohumlamıştı. Alman kültürü bugün Asya ve Türkiye'ye bir Rönesans getirebilir. Maschallah (Allah isterse anlamına gelen bu sözcük metinde aynen böyle yazılmıştır). Haçlı seferleri asla Türklere ve Osmanlılara karşı olmamıştır. Daima Selçuklu ve Mısır Sultanlarına karşıydı. Türkler de daima Viyana ve Avusturya'yı hedef aldılar. Almanya, Prusya ve Berlin'i asla. Büyük Friedrich'le başlayan bir Prusya-Türk askeri ittifakı amacı sonra Moltke ve bugün Goltz Paşa ile devam etmektedir.

Bu görüşler İngiliz sömürgeciliğine saldırı ile devam etmekte ve Türklerde *'Alman mayası'* bulunduğu, Türk köylüsünün çalışkanlık ve dayanıklılıkta aynı olduğu görüşüyle sona ermektedir. Bunun karşılıklı savaş ve içiçe yaşama sonucu Türk ve Alman kanlarının karışmasından ileri gelmiş olabileceği de Jaeckh tarafından ileri sürülmüştür. Kendisi 1930'larda Nazilerden kaçıp İngiltere ve Amerika'ya sığınmış ise de, bu denli ırkcı bir yaklaşım göstermesi ilginçtir (s.135-136).

Jaeckh'in yazıları, aşağıda bahsettiğimiz Kartopu Sistemi uyarınca hem Türk, hem de Almanya dışı Avrupa basınında yankı bulmuştur. İstanbul gazeteleri *'Osmanlı Hayırhâhı = iyiliğini isteyen'* ya da *'Türk Muhibbi = Dostu'* gibi sıfatlar vermişlerdir. Buna karşılık Fransız ve İtalyan basınında

eleştirilere uğramıştır. Bu denli açık bir propaganda karşısında da haksız değillerdi.

Jaeckh'in büyük bir sadakatle izlediği Alman propagandasının çizgisini belirleyenlerin başında *Goltz Paşa* geliyordu. 1883'de kırk yaşındayken Türkiye'ye gelip 12.5 yıl ordunun ıslahı işinde çalışan *Colman von der Goltz* Avusturya askerî ateşesinin deyimiyle *'Almanlar içinde Türkiye'yi ve Türkleri en iyi anlayan, yahut yegâne anlayan'* kimseydi. (s.76)

Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu' isimli kitabında İlber Ortaylı 1897'de Goltz Paşa'nın *'Türkler İstanbul'u bile terketmeli, Anadolu ve Mezopotamya'ya çekilmeli ve Almanya'nın önderliğinde bu bölgenin ıslahını üstlenmelidirler'* tezini savunduğunu açıklıyor. Bu temayı Jaeckh'de, çok daha yumuşak bir şekilde ifade edilmiş buluyoruz. Osmanlı Devletinin ancak Alman kültürü ile kalkınabileceğini Türk subaylarına (Birinin Arap kökenli olduğunu da ekliyor) söylettikten sonra şöyle bir görüş yansıtıyor:

Ne Avusturya-Macaristan, ne de ABD örnekleri Türkiye için geçerli olamaz. Türkiye her şeyden evvel bölgesel isteklerden önce merkeziyetçi, ulusal ve askerî açıdan güçlendirilmiş olmalıdır. Goltz Paşa güçlü bir Türkiye gerektiği fikrindedir. (s.215)

Bu yargının altına Jaeckh şu sözleri eklemiş:

'Allah vatani saklasın! Yaschassyn vatan Osmanli!'

Goltz Paşa ve Alman politikası, bölünecek bir Osmanlı'dan eline pek az şeyin düşeceğini, ancak bütünlüğünü korursa tamamının üstüne oturabileceğini çoktan hesaplamıştı.

Jaeckh'i yönlendiren Goltz'un bir diğer yayını da mutlaka, Balkan yenilgisinin Alman askerî eğitimi ve silâhlarının kalitesine bağlanmasındaki hataları düzeltmek için yazdığı yazılar ve kitap olmuştur. Bunda Paşa'nın bir gözlemi ilginçtir:

"Bizi herkes eleştirdi... Yalnız Türkler hariç.[8]

Bu, Türk ordusunu yönetenlerin Alman dostluğundan kopmayacaklarına inancı ortaya çıkarıyordu. Arkasından Goltz, Balkanlarda ve ona bağlı olarak Avrupa'da barışın fazla uzun süremeyeceği kehanetinde bulunuyor. Barışın uzunca sürmesinin ancak Almanya'nın Avrupa'da en kuvvetli olarak kabulü şartıyla mümkün olabileceğini de ekliyor.

Böylece Türklere yeniden Osmanlı-Alman ittifakı için umut veriyordu.

Türkiye'yi bu kadar iyi bilen, hocaları bulunan Jaeckh'in Enver Paşa'dan mektup almaya (aksi kanıtlanıncaya kadar) 1911 Martında başladığı ve aralarındaki ilişkinin daha sonra geliştiği anlaşılıyor. 1911 Yazında çıkan kitabında bile Enver'de tek satır bahsetmeyen bu yazar, 1911 sonundan itibaren onun Avrupa'daki sözcüsü haline gelmiştir. Bunda hiç kuşkusuz özetlediğimiz mesajlar önemli rol oynamıştır. Kendisine gösterilen aşırı ilgiye rağmen, gerçekte bir askerî ataşenin (hem de sadece Binbaşı) fazla bir şey demek olmadığını Enver pekâlâ farkediyordu. Osmanlı ordusunun ak saçlı ak sakallı Müşirleri, paşaları arasına girmek içinse beklemeğe vakit yoktu.

yazmıştı.[9] Örneğin Bingazi cephesinde Enver'in hemen yanıbaşında, üstelik Türk ismi taşıyan, en az beş Alman subayının bulunduğunu biliyoruz: *Ömer Bey (V. Cumppenberg), Şükrü Efendi (Sch. aus M. teğmen), Kasım Efendi (Insterburg'lu üsteğmen K), Faik Bey (Coburg'lu teğmen B.).* Bunlara daha pek çok subayı, Alman Kızılhaç ekibi doktorlarını, gazetecileri (Bingazi bölgisine giden *Otto C. Artbauer* ve *Max Mueller* gibi) sayabiliriz.

Bunların her birinin yazı ya da raporlarından Enver'in gönderdiği mesajların kontrolu pek kolaydı. Eğer Ernst Jaeckh Enver'in mektuplarına dayanarak bir propaganda kampanyası sürdürmüşse, bu ancak Alman kaynakla-

Kayzer Wilhelm'in I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'yi ziyareti sırasında Türk birliklerini denetimi.

Enver Bir Napolyon Mustafa Kemal İse Fabios Cunctator'dur

Enver'in 1911-1913 arası mesajlarının on ay sonra başlayacak olan I. Dünya Savaşı sırasında Kayzer'in izlediği politikayı etkilediğini söylemek mümkün değildir. Almanların plânları yukarda da belirttiğimiz gibi çoktan saptanmıştı. Onların aradığı bu politikalara uygun davranacak kadrolardı.

Şunu hemen belirtmeliyiz ki, Almanların çok güçlü bir haber alma ağı, Osmanlı ülkesinin dört bir yanından bol bilgi sağlıyordu. Goltz Paşa, Abdülhamit'in yanıbaşındaki paşalardan üçünü aylığa, ayrıca genç subayları da bir ihtilâl yapacak derecede kendisine bağlamış olduğunu daha 1899'da üstlerine

rından gelen bilgilerin de onun iddialarını onayladığındandır.

Ayrıca Osmanlı topraklarındaki Alman diplomatları, konsolosları, gazetecileri (başta 1895'den 1918'e kadar *Frankfurtter Zeitung'un* İstanbul muhabirliğini yapan *Paul Weitz*), Düyunu umumiye, banka, Anadolu demiryolu, telgraf görevlileri, aralık 1913'de göreve başlayan *Liman von Sanders* başkanlığındaki *'Alman Heyeti Askeriye yi Islahiyesi'* (ki sayıları 40'dan başlayıp 70'e çıkmıştı) mensuplarının her biri haberalma ve kontrol mekanizmasının üyeleriydi. Ve hiç kuşkusuz sadece Enver'in verebileceğinden çok daha geniş bir yelpazeyi kontrol altında tutuyorlardı. Bunlardan bir tanesinin, *Otto C Artbauer*'in Bingazi cephesindeki subaylar

hakkında verdiği bilgileri örnek olarak aktarıyoruz:

Enver'den başka, *Ethem Paşa, Nâzım, Fethi, Şamil, Hacı Emin, Mustafa Kemal, Fazlı, Nuri, Şükrü, İsmail Salih, Reşat Fuat* adlı subayları teker teker tanıtmaktadır. Enver hakkındaki yargıları hepsinin üzerinde övgülerle doludur. Diğerleri arasında özel olarak ikisi üzerinde durmaktadır. Sekiz yıl Almanya'da eğitim gören, Almancayı ana dili gibi bilen, Fas ordusunun düzenlenmesinde çalışırken Fransızlar tarafından Prusya casusu diye suçlanan *Reşat Fuat* üzerine dikkati çekiyor. Düşüncelerini yansıttığı tek kişi ise Mustafa Kemal'dir:

'Bir Alman ya da Fransız aydını etkisi yaratıyor. Napolyon'dan bu yana her dilde bütün savaş öykülerini biliyor. Kolay etkilenmeyen bir itidali ve hayret uyandıran bir basireti var. Derne komutanı olarak gelişindenberi İtalyanların her türlü saldırısına karşı savaş plânları yapmakla uğraştı. Tam bir Fabius Cunctator'dur ki, diğerlerinin aşırı hızlı olduğu yerde frenleyicidir. Kara sivri sakalını karıştırır ve (savaşta bile elinden bırakmadığı) bastonunu havada döndürürken, askerin ilk görevi sükûnet olmalıdır, diyor.'

Mustafa Kemal'in *Fabius Cunctator*'a benzetilmesi ilginçtir. Bu Romalı bir komutan ve devlet adamıdır. Kartaca savaşlarında *Anibal*'e karşı uyguladığı oyalama ve yıpratma taktikleriyle ordusunu toparlamak açısından Roma'ya zaman kazandırmıştır. Cunctator, Latince'de *"Oyalayıcı"* demektir. Soyadını bu olaydan sonra almıştır. *Fabiusculuk* terimi de zamanla aşamalı, ya da temkinli gelişmeyi temel alan siyasal çizgi anlamında kullanılmıştır. Açıkça Fabius, zamanı zorlamayan, başarıyı iyi zamanlamaya bağlayan, gerekirse bu yüzden eylemsizliği seçebilen adamdır. Buna karşılık Enver, tam aksine zamanı zorlayan adamdır. Her an eylem iştiyakı içindedir.

Bu derece soğukkanlı bakışa sahip bir kimsenin Almanların projelerine uygun olmadığı açıktır. Nitekim Mustafa Kemal'in bedevî savaşçılar hakkındaki yargısı hiç de olumlu değildir. Derne'den Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda bunlarla disiplinli bir eylem gerçekleştirilemeyeceğini ileri sürer.[10] Oysa Enver'e göre onlar en kısa zamanda disiplinli bir ordu haline getirilebilmişlerdir ve bütün Afrika'yı etkileyebilecek 20 milyonluk bir kütledirler. Savında abartma da olsa -ki Enver'in yanındaki Almanlar da fazla abartma olmadığı kanısındadırlar-onu Mustafa Kemal'e tercih etmeleri doğaldı. Öylesine ihtiyatlı ve ince eleyip sık dokuyan bir kafadan *Napolyon* çıkamazdı. Oysa Ş.S. Aydemir'in yargısıyla *'Ya hep ya hiç diyebilen bir kahraman'* tipi olan Enver bu role çok uygundu.

Enver'in Almanlara verdiği mesajların ana hatları alınırsa sadece Napolyon olmak istediği değil, *uyumlu bir Napolyon* olmak istediği de kolaylıkla farkedilir.

Daha Manastır'da okul sıralarındayken başladığını *Kâzım Karabekir*'in ve *Fahrettin Altay*'ın belirttikleri bu Napolyonluk tutkusu[11] kaşındaki bir beyazlığın cihangirlik alâmeti olduğu inancı, Enver bu mesajları vermemiş olsa da Almanlar tarafından biliyordu. Kâzım Karabekir bu konuda tanık olduğu ilginç bir olayı anlatıyor. Balkan Savaşından sonra Enver'in evinde rastladığı bir Alman, duvardaki Napolyon resmi ve masadaki Napolyon heykelini işaret edip der ki: *'Burada Napolyon!.. Orada Napolyon'* sonra eliyle üst katı gösterip ekler: *"Orada da Napolyon!.."* İtalyanlar da onun bu Napolyonluk özlemini farketmiş ve alaya almışlardır.[12]

Almanları gerçek anlamda ilgilendiren de, onun bu, Almanya'ya uyumlu olmakta kararlı Napolyonluğuydu. Arap ve İslâm dünyasını savaştırmaktaki kararlılığı, hele onları Hilâfet çevresinde birleştirme yeteneği, onu 1909-1913 de (Henüz tam anlamıyla birinci ve karar verici adam olmadığı ve bir Genel Avrupa Savaşı olasılığının gündemi işgal etmekte olduğu bir dönemde) Almanlar için geleceğe yönelik yatırım yapılacak bir kimse haline getirmiştir. Bu dönemde, bahis konusu yatırım, Berlin'de Dışişleri Bakanlığı çerçevesinde kurulmuş olan basın-propaganda bölümü aracılığıyla onun kişisel reklâmına yardım edilmesi şeklinde olmuştur.[13]

Bu bölüm sadece etkili Alman gazetelerini kontrolu altına almakla kalmamış, Fransız basınını da ele geçirmişti. İstanbul'da da Almanya'nın sözcülüğünü yapan bir gazete, *Osmanischen Lloyd* yayınlattırdıkları gibi, (Türkçe olan ve olmayan) Osmanlı basını içinde aylıklı adamları vardı. *'Kartopu sistemi'* denilen bir yöntemle istenilen yönde haber yayabiliyorlardı. Önce etken bir gazetede bir haberi yayınlattırıyor, sonra bunun kontrolları altındaki bütün basına yansımasını -kaynak olarak o ilk gazete gösterilerek- sağlıyorlardı. Enver hakkında en çok haberin, Türk basınından fazla Alman basınında yer alması, hem Türk hem de Avrupa basınının oradan iktibas etmesi bu yüzdendir. Bu suretle Enver Almanlar tarafından dünya kamuoylarının en çok ilgilendiği kişiler arasına sokulmuştur.

Bu kartopu sistemi özellikle Enver'in İslâm dayanışması, Türk-Arap işbirliği ve savaşçılık rolü üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Bingazi'den son mesajındaki, az masrafla güçlü, ebediyen savaşabilecek bir ordu kurduğu hakkındaki bilgiler Alman propagandasının en

Enver Paşa, 1917'de Gazze Cephesi'ni denetimi sırasında Alman kurmay başkanı Kriss von Kressenstein'dan bilgi alıyor. Arkada Dr. Süleyman Numan Paşa, onun da arkasında İsmail Bey görülmektedir.

çok yaydığı konu olmuştur. Enver'in yeni bir savaşçı nesli yetiştirdiği, elinde sadece birkaç top daha olsa İtalyanları tamamen denize dökeceği ısrarla yinelenmiştir.

Almanlara Göre Cihad, Hilâfet ve Pan İslâm

Enver'i asıl efsaneleştirme çabası, bütün Arapları ve Afrika Müslümanlarını, Halifenin damadı sıfatıyla birleştirme başarısında gösterilir. Von der Goltz'un *Osmanischen Lloyd* ve *Neu Freie Presse*'de çıkıp bütün gazeteler tarafından iktibas edilen makalelerinde, daha İtalya Savaşının ilk aylarında, Enver'in kopmuş farzedilen Türk-Arap ilişkilerini nasıl onardığı, böylece İmparatorluğun gerçek bir yeniden dirilme dönemine girdiği ve Trablusgarp kaybedilse bile bunun önemi olmadığı, İslâm halklarının ulusal duygularının bir kere uyanmış olduğu anlatılmaktadır. Bu tema hep işlenmiştir:

'Avrupaî olmasına rağmen, Enver Arapları bütün Türk subaylarından daha iyi idare etmeyi biliyor... Eğer Türk bayrağı altında bu kadar uzun durdularsa onun prestiji sayesindedir... Bu çöl arslanlarını İslâm'ın keskin bir silâhı haline getirdi.' [14]

Alman diplomasisinin sözcüsü olan *Osmanischen Lloyd*'un daha Libya Savaşı'nın ilk günlerinde, Türklerle Arapların arasının bozulacağından korkması ve Fransızların Tunus, İngilizlerin Mısır'da yerel ulusal akımları destekleyip Osmanlı'dan koparma çabalarını eleştirmesi, bu alanda çok önceden saptanmış bir politikanın varlığını ortaya koymaktadır. Almanlar -çıkarı bölüp parçalamaya bağlı olan İngiliz ve Fransızların aksine- Arap ve Müslümanların Osmanlıya ve Türk Hilâfetine bağlı kalmasını istiyor, sonra da Osmanlı yönetimini peşine takıp bütün İslâm dünyasını ayaklandırmanın plânlarını yapıyorlardı.

Türkiye hakkında köklü bilgiye sahip olan Von der Goltz, böyle bir plânda Türklere düşecek rolu ve Cihad'ın modern niteliğini şöyle tanımlamıştır:[15]

"Araplar Türklerin büyük savaşçı meziyetleri olduğunu kabul ediyorlar. 'Türkler genelde bütün İslâm'ın pretoryenleri (savaşçıları = mücahitleri) olmalıdırlar. Yüz yıldanberi beliren Panislamist hareketle bu rolün anlamı daha da artmış, bir yasanın vazgeçilemez zorunluluğu niteliğini korumuştur. Türkiye bundan vazgeçerse, kendi dışındaki İslâmın nazarında Halife'nin şahsında bütün İslâm için temsil ettikleri siyasi ve dini iddialarını da kaybederler. Cezayir'in ve Fas'ın yabancı boyunduruğuna düşüşünü engelleyememelerini, bugün örnek vermek mümkün değildir. Zaman çok farklıydı. İslâm halklarının birlik bilinci bugünkü kadar gelişmemişti. Padişah ve Halifenin her ülke üzerindeki hâkimiyeti bugünkü kadar aracısız olmamıştır... Hiç kuşkusuz Cihad kavramı modern zamanlarda, ilk çağlarındaki içeriğini kaybetmiştir. Türkiye Üsküp ya da Edirne'de saldırıya uğrarsa, Hint Malaya adaları, ya da Batı Çin Müslümanları savaşa yürümeyecelerdir... Bugün hep bildiğimiz halk ayaklanmaları şeklinde, sınırlı bölgeler için yerel anlamlı bir şey olmuştur. Şeyh Sünusî Trablusgarp için Cihadı ilân etti, ama etkili olamadı... Sorun Türkler için önemlidir. Trablusgarp'i bırakırlarsa daha büyük bir yangınla karşılaşırlar. İngilizler Arap Hilâfeti konusunu körüklüyorlar.

... Sorun Türklerin çekilmesinde değil, Arapların savaşa Türklerden sonra da devam edip etmeyeceklerindedir. Enver bunu sağlıyor... Gelecekte Trablusgarp'tan bahsedildiğinde utanmayacak ortamı hazırlıyor... Arap halkının bilinçlenmesi ve kendine güveninin artması küçümsenmemelidir."

Görülüyor ki, Almanya Hilâfet, Cihad, dolayısıyla Panislâmcı hareketin gelişmesiyle yakından ilgileniyordu. Paris'te toplanan Müslüman temsilcilerin--garip bir benzetmeyle- *"Bütün Dünya Müslümanları Birleşiniz"* diye bildiri yayınladıkları, kamuoyuna *"Panislamizm şimdi canlanıyor"* mesajlarının yayıldığı bir dönemde [16] Almanların bu ilgisi doğaldı. Hilâfet'in yapabileceği rol ve Cihad'ın yerel nitelikli halk hareketine dönüşmüş olduğu üzerindeki Von Goltz'un saptamalarında da büyük isabet vardı. Enver'den neyin beklendiği de böylece kesinleşmiş oluyordu. Enver'e tanınan Napolyonluk, bu çerçeve içinde kaldığı oranda Almanlar için geçerliydi.

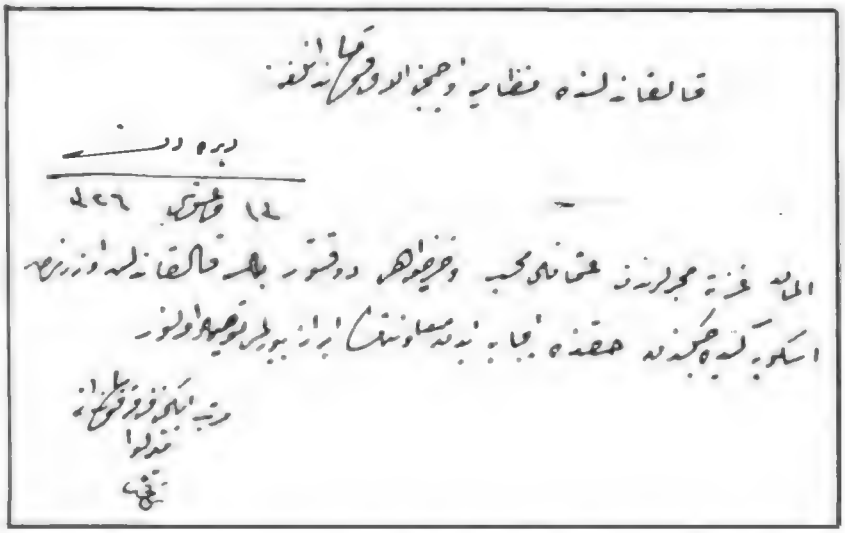

Şevket Turgut Paşa'nın Alman doktor Yek'in Üsküp'e geçmesi için Kalkandelen komutanına yazdığı mektup.

Almanlarla uyum içinde olmakla birlikte, Enver onların her istediğini yapan bir robot değildi. Kendi kurduğu mantık silsilesi içinde doğal olan girişimler Alman plânlarıyla çatışabiliyordu. Böyle anlarda Almanların -Enver'in çok yararlanıyorum dediği uyarılarla- olaylara müdahale ettiklerini görüyoruz. Bu çoğu kez Enver'e doğrudan ulaştırılan mesajlarla, bazen de kamuoyunda başlatılan polemiklerle oluyordu. Örneğin, İtalyanlarla yapılmaya kalkışılan barışa-yerel çıkarlara uygun olarak-karşı çıkması İstanbul'dan çok Berlin'i telâşlandırmıştır. Bu telâşta, Enver'in savaşa devam kararının Mısır'ın İngiliz yanlısı Arapça basınında Enver'in Osmanlı Halifesini terkedip kendi krallık ve hilâfetini kuracağı iddiasına yer verilmesi önemli bir rol oynamıştır. Kartopu Sistemini Almanlar gibi İngilizler de biliyorlar ve belki daha da başarıyla uyguluyorlardı.[17]

Mısır Kızılay'ından olan ve Bingazi cephesinde görev yapmış olan *Doktor Nasr Farid*'in, Enver'in Türk saltanatına ve hanedanına son derece bağlı olduğu, hele bir halifelik sorununun asla bulunmadığı yolundaki açıklamasına rağmen haberin kartopu etkisi engellenemedi. Gerçekte, mektuplarından da anladığımız gibi Enver Osmanlıyı karşısına almayı değil, onu angaje etmeyen bir savaşla onun lehine savaşmayı tasarlıyordu. İngilizler, ufak bir propa-

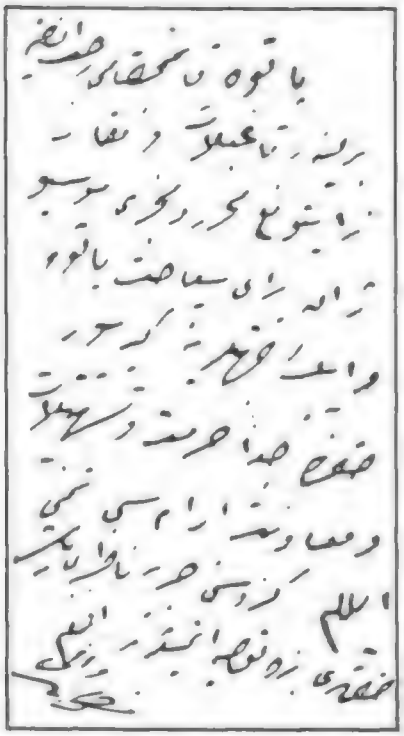

Berliner Tageblatt *muhabiri Yek'e yardım için Yakova kaymakamına yazılan yazı.*

ganda hilesiyle bunu birleştiricilik yerine parçalayıcılık diye sunmayı becermişlerdi. Hiç kuşkusuz Enver'deki Napolyonluk tutkusunu bilen İngilizler ona Müslüman mantığının daha kolay kabul edeceği -ama pek de sempatiyle karşılanmayacak- bir rolü yakıştırttılar: *Mehdilik*.[18] İngiliz destekçisi Arapça *Mokattam* gazetesi yayınladığı haberde, bu iddiayı ortaya atmıştır:

'Enver Bey bir prenslik hatta bir imparatorluk kurmak peşinde. Bütün davranışları bu amaca nasıl ulaşmayı plânladığını gösteriyor, Sünusî şeyhinin onayı olmadan böyle bir şeyin gerçekleşemeyeceğini anlayan Enver, bu ihtiraslı rüyasını gerçekleştirmek için türlü yöntemlere başvurdu: Tellâllar aracılığıyla Büyük Mehdi'nin kendisine göründüğünü ve Allah'ın düşmanlarının kafalarını düşürmesi için ona zafer müjdelediğini yaydırdı. Bunlar, sırtını okşayıp, İslâm ülkesini savunmaya koştuğu için Mehdi'nin ona teşekkür ettiğini söylüyorlar. Enver, Sünusîlerle aşiret şeyhlerini birbirine düşürüp kendi otoritesini kurmayı başardı. Eğer Sünusî şeyhlerinin de peşine takılacaklarından emin olsa Hilâfet üzerinde bile iddiasını açıklamakta gecikmez. Son derece haris biri ve kendi zaferinden başka birşey düşünmüyor.'

Bu yazının en ilginç yanı Enver tarafından yaratıldığı idda edilen İslâm dayanışmasının gerçekte paraya dayalı bir oluşum olduğunun vurgulanmasıdır:

"Bu şeyhleri yanına çekmek için Osmanlı hükûmeti tarafından bol bol gönderilen parayı dağıtıyor. Kendisine bir ceylan derisi hediye eden, Enver Paşa diyen (O dönemde henüz Bey'dir) ya da Allah seni muzaffer etsin diyene Türk liralarını esirgemiyor. Derne'den Tobruk'a taşınan bir sürü şeyh, oradaki Ethem Paşa da Enver'deki eli açıklık ve hesapsız dağıtıma rastlamadıklarından tekrar onun emrine girmek üzere geri döndüler."

Bu iddiada hiç de küçümsenmeyecek bir doğruluk payı vardır. Gerçekten İstanbul'dan bütün para yalnız Enver'e gönderilmiş, o da bunu başarılı ve yararlı olmakla birlikte, kendi kişisel önemini de artıracak tarzda kullanmıştır. Açıkça Enver'e İstanbul'dan özel destek sağlanmıştır. Buna karşılık, Trablusgarp cephesinde gerçekten özveriyle çalışan komutan *Neşet Bey*'e İstanbul'dan -resmî askeri tarih araştırmacılarının da onayladıkları gibi- haksız eleştiriler yöneltilmiş, Tobruk'daki *Ethem Paşa* da bir süre sonra küskün şekilde cepheden çekilmiştir. Bu oluşumun İngilizlere de, Arap aşiretlerini etkileme konusunda bazı fikirler verdiğine ve Dünya Savaşı sırasında uygulandığına işaret etmeliyiz.

Belki de bu eleştirilerdeki doğruluk payı dolayısıyla Türkiye'den hemen hemen hiç tepki gelmezken, Enver'i küçültmeye yönelik bu propagandanın karşısına dikilen Alman propagandası olmuştur:

"Bu İngilizlerin bir plânıdır ve Enver'i böyle bir şeyde desteklemeye de hazırdırlar. Araplarda Hilâfetin haksız olarak Türkiye'de bulunduğu görüşü var. Barış yüzünden Enver Bâbıâli'ye başkaldırırsa İngiltere'nin Arap dünyasına hâkim olma planı da gerçekleşir. Ama Enver ülkesine bağlı bir Osmanlı memurudur. Böyle bir ihanet plânıyla ilgisi yoktur. İstedikleri, onun gücünün, Arapların böyle bir barış tanımamasına yetip yetmeyeceğini anlamaktır."[19]

İngiliz propagandasının yaklaşık kırk yıldır körüklediği Arap Hilâfeti konusu 1912'de bir tutku haline gelmişti. Bu amaçla sözleri çarpıtmaktan bile çekinmiyorlardı. Kâmil Paşa'nın Trablusgarp için barış formülü aranırken, bu topraklardan vazgeçmenin Halife için zorluğuna dokunmasının, özlerinde bulunmadığı halde *"Arap Hilâfeti Canlandırılabilir"* şeklinde bir başlıkla sunulması, açıkça önyargıyı kanıtlıyordu. Kâmil Paşa'ya atfedilen *"Bu, Padişahın İslâmın başı olarak sonu olur. Araplar da bunu ihanet olarak sayar ve belki de Arap Hilâfeti'nin yeniden kurulması anlamı taşır"* sözlerini bu çok tecrübeli devlet adamının sarfetmiş olması olanaksızdı. Abdülhamit zamanında hatta bazısı kendi sadrazamlığı sırasında yapılmış antlaşmalarla toprak vermiş olan bir kimse tabii ki böyle konuşamazdı.

Her ne kadar Alman İngiliz davranışının perde gerisini açığa vuruyorlarsa da, kendi aradıkları da daha farklı birşey değildi. Herkes Enver'in Arap savaşçıları üzerinde ne derece etken olduğunu anlamak istiyordu. Bâbıâli'nin barış yapmak zorunda kaldığı biliniyordu. İngilizler, barışla, Arapların Osmanlı Devletine düşman kesilmesini arzuluyorlardı. Almanlar ise barışla Libya'nın İtalya'ya bırakılmasını (Müttefikleri olan İtalya'yı kaybetmek istemiyorlardı) fakat zamanı gelince kullanmayı tasarladıkları savaş hırsının sönmemesini, hele Osmanlıyla bağın kopmamasını istiyorlardı. İki tarafın da beklentisine yanıt, Enver'in Araplar üzerindeki etkenliğinden gelecekti.

Alman Doğu politikası uzmanlarından D. Trietsch'in 1912'de yayınlanan *Deutschland und der Islam* araştırmasında konunun Almanlar açısından önemi vurgulanıyor. Sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırmadıkça Almanya'nın İngiliz-Fransız-Rus ittifakını altetmesi kolay değildi. Alman Dışişleri umudunu, Mısır, İran, Afgan, Kafkas, Hint ve Orta Asya'da, Alman yönlendirmesi altında Osmanlı Hilâfetinin gerçekleştirebileceği eylemlere bağlamıştı. Dolayısıyla Enver'in ayrı bir hareketi bütün plânları altüst edebilirdi.

İngilizler'de Yerme, Almanlar'da Övme

Enver'e Almanya'dan gönderilen ve onun da hep yararlı bulduğu uyarılarda acaba bu nokta da var mıydı? Birgün bunlar da ortaya çıkarılırsa, gerçeği öğreneceğiz. Ama kanımız, Almanya'nın Enver'i zamansız ve tek başına eylemlerden frenlediği yolundadır. 'Zamanını' saptayacak Almanya'dır. Olaylar, Enver'in de buna uyduğunu gösteriyor.

Enver'in Bingazi'den İstanbul'a dönüşü de aynı sebepten iki taraf (İngiltere ve Almanya propagandaları) arasında ilginç bir çekişmeye sebep olmuştur. Balkan Savaşı'nın devletin varlığını tehlikeye düşürmesi üzerine, önceki demecinin aksine Enver cepheden ayrılmıştır. Hemen herkes peşindeydi. İtalyanlar âsi sayıp yakalamayı, hatta getirene ödül vermeyi tasarlıyorlardı. Osmanlı Devleti'yle savaş halindeki Yunanlılar ise İskenderiye'de ajanlar sefer-

ber etmiş, Pire limanından geçen gemileri sıkı bir kontrola almış, Türk subayı, özellikle Enver avına çıkmışlardı. Bu çabaları hakkında İtalyanlara da muntazaman haber veriyorlardı. [20]

Arap ajanları aracılığıyla Enver'in Bingazi'deki hareketlerinden de muntazaman haberdar olan İtalyanlar (Örneğin İskenderiye'den önce Sünusî şeyhiyle buluşuşunu haber almışlardır) İskenderiye'ye varış ve ayrılışını gecikmeyle haber alabildiler. Enver, *Cumppenberg* adlı Alman subayıyla *(Ömer Bey)* birlikte, otomobille iki günde İskenderiye'ye geldi, *Singer* adında bir Almanın hazır ettiği *Pawlowsky* adına bir pasaportla Savoy oteline yerleşti. Tanınmamak için sakal ve bıyığını kesmişti. Ertesi akşam (3 Aralık 1912) bir gemiyle limandan ayrıldı. Önce Avusturya gemisiyle *Yafa*'ya gittiği, sonra Alman gemisiyle *Marsilya* üzerinden *Napoli*'ye uğrayıp *İstanbul*'a vardığı açıklandı. Bütün geziyi Almanlar organize ettiğine göre, bunu Enver'i efsaneleştirme senaryolarından biri saymak yanlış olmaz: *alay edercesine İtalya'da dolaşan bir Enver*. Mektuplarında böyle bir kayıt bulunmadığı halde bunu *Frankfurter Zeitung*'a yazan Enver efsanesini körüklemekte baş rolü oynayan Jaeckh'dir.[21]

Bu geçiş bir taraftan başarı diye sunulurken, diğer taraftan (İngiliz yanlısı Mısır basını) kaçış, firar diye nitelenmiştir. Enver'in kendisini kahraman sayan Mısır halkına görünmeyip gizlice geçmesi, savaşa devam kararı verdiği halde vazgeçmenin utancından saklanması şeklinde yorumlanmıştır. İslâm dünyası üzerinde kazanmış olduğu prestij bu şekilde etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır.

Enver'in İskenderiye'de bir gösteriye kalkışmaması hiç kuşkusuz tamamen bir zamanlama sorunuydu ve ne Osmanlılar, ne de Almanlar açısından uygundu. Başkent İstanbul düşman eline düşmek üzereyken (ve böylece Osmanlı Hilâfetine dayalı Alman plânları da suya düşebilecekken) Mısır'da sonucu şüpheli gösterilere girişmek hiç kuşkusuz pek zamansız olurdu. Nitekim Enver, orada kaybettiği puanları Babıâli Baskını ve Edirne'yi geri almakla İslâm dünyasında tekrar kazanmıştır.

Enver'in, 1912 yılının son günlerinde İstanbul'a varışında kendisini karşılayan *Tasvir-i Efkâr* muhabirine ne barıştan ne de savaştan hiç bahsetmemesi, açılmak istenen polemiğe hiç yanaşmaması, ama aşağıdaki anlamlı mesajı yazdırtması, İngilizlerin neden sinirlendiklerini, Almanların ise gelecek için atılan tohumlar bakımından neden memnun olduklarını açıklamaya yeterlidir:

"Bugün politik sebeplerle sükûtla geçirmemiz gereken şeyler, yarın berraklaşacak ve o zaman bir avuç kahramanın kararlı ve aktif bir liderin ellerinde ne harikalar yaratabilecekleri anlaşılacaktır."

Enver'in ulusal bir hürriyet kahramanlığından İslâm mücahidi niteliğini kazanması, Arap ve Müslümanların sömürgecilere karşı savaş hırsının keskinleşmesi Alman planlarına uygundu. Ama buna bir de İstanbul'daki tereddütleri, savaş aleyhtarlığını ortadan kaldıracak, Alman plânlarına tam uyacak bir yönetim gerekiyordu. Enver'in bir mektubunda çok genç olması yüzünden (Saçım sakalım bayaz değil ki) sözünün dinlenmemesinden, başkomutan olmadığı için savaş projelerini gerçekleştirememesinden yakınması, belki de mekanizmanın tamamlanması gereken yönüne işaretti.

Bu yazımızın konusu, sadece Enver'in 1908-1913 arasında Almanlarla ilişkileri olduğundan olayın daha sonraki

دوقتور يك عثمانلى قيافتنده
Dr. JAECKH en Albanie

Dr.Jaeckh, Arnavutluk'ta Osmanlı giysileriyle.

gelişmelerinin ayrıntılarına girmeyeceğiz. Ancak Enver'in 27 Mayıs 1913 tarihli mektubunda gelecekle ilgili plân olarak ya Harbiye Nezareti'nde ya da orduyu ıslah için gelecek bir Alman subayının müşaviri olarak çalışma düşüncesini açıklamasından sonraki oluşumlar, bu ilişkilerin belli bir yönde hızla gerçekleşme oranı hakkında bir fikir verebiliyor.

21 Temmuz 1913- *Edirne*'nin Bulgarlardan alınışı (Enver'in girişimiyle).

14 Aralık 1913- *Liman von Sanders* başkanlığında Alman askeri ıslah heyetinin İstanbul'da göreve başlaması.

3 Ocak 1914- *Kaymakam (= Yarbay) Enver Bey*'in Bingazi ve Balkan savaşları sebebiyle üçer yıldan toplam altı yıl kıdem verilerek ve asgari süreyi doldurmuş sayılarak livalığa (Paşalık) yükseltilmesi ve *İttihat ve Terakki*'nin isteğiyle *Harbiye Nâzırlığı*'na atanması.

28 Temmuz 1914- I. Dünya Savaşı'nın başlaması.

2 Ağustos 1914- *Alman-Osmanlı Gizli İttifak Anlaşması*'nin imzalanması Hükûmette ve İttihatçılar arasında karşıt olan çoktu. Bu yüzden *Sadrazam Said Halim Paşa*'yla *Enver Paşa* tarafından gizli görüşmelerle yürütülmüştür. İkinci maddesi Rus saldırısı karşısında Osmanlı Devleti'ni Almanya ve Avusturya'nın koruyacağını belirtiyor ve bir savaş halinde Türk ordusunun *Osmanlı Harbiye Nâzırı* ile *Alman Askeri Islah Heyeti*'nin Reisinin koordinasyonu ile yönetileceği kaydediliyordu. (Yani Enver'le Liman von Sanders.)

10 Ağustos 1914- Alman *Goeben* ve *Breslau* savaş gemileri, İngiliz-Fransız donanmalarından kaçarak Osmanlı sularına sağınmış, *Yavuz* ve *Midilli* adı verilerek Osmanlı donanmasına katılmış, mürettebatına fes giydirilerek Osmanlı askeri sayılmış, komuntanları da Osmanlı donanmasının komutanlığına atanmıştır.

21 Ekim 1914- Enver Osmanlı Orduları *Başkumandan Vekili* ilân edildi.

29 Ekim 1914- Osmanlı donanması, Alman komutanın emrinde, Rus sahilleri ve donanmasına saldırarak ülkeyi *Dünya Savaşı*'na sokmuş oldu.

14 Kasım 1914- *Cihadı Ekber* ilânıyla Müslümanlar İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı kutsal savaşa çağrıldılar. İtalya henüz hâlâ Almanya'nın müttefiki sayıldığından, Libya'yı işgal etmekte olduğu halde Cihad ona karşı yöneltilmemiştir.

Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında savaşa sokmasının o günlerde Almanlar arasında yarattığı mutluluğu *Boermel*'in yazımızın başında bahsettiğimiz yazısında buluyoruz. Enver'i kıskandığını itiraf ediyor, ona bakarak daima *'ne yazık, biz Almanlar sürekli barış yüzünden kahraman çıkaramıyoruz'* diye düşündüğünü ve *'demir çağı gelince çıkacağına inandığını'* belirtiyor. Ve ekliyor:

'Balkan Savaşı sırasında Enver yine Allah'ın bir aracı olarak kendi çelikten gücüyle vatana ihanet edenlere karşı çıkmıştı... Bir harika gibi Balkanlılarla savaştı ve gücüyle Bulgarları Rusya'dan kurtarıp kendine dost etti ki en büyük harikadır... Hesaplarda hep unutulan kader, Allahın eli bütün plânları etkiler... Enver'in bu tür araçlardan olduğunu ve sevgili Almanya'mızın da bu tür Allahın birçok araçlarıyla dolu olduğunu söylerken yanılmıyorum.'

Bir başka Alman da şöyle yazıyor: *"Türkiye'nin dünya savaşına tam zamanında katılma yürekliliği bugün cesur ve basiretli kimselerin devlet çarkının başında bulunmalarındandır."*[22]

Aslına bakılırsa I. Dünya Savaşı'na girme hatasının bütün sorumluluğunu taşımakla birlikte, Enver Paşa bu konuda yapayalnız da değildi. Oranını bilemeyiz, ama, *"Aslanlar gibi geldiğimiz bu diyarlardan, itler gibi gidiyoruz;* bu gidiş barışçı pasif yolla durdurulamaz; bir çözüm bulunmalıdır" diye düşünen küçümsenmeyecek bir grubun temsilcisiydi. Ama herşeyi öylesine kendi üstüne almıştır ki, o yıllarda Osmanlı Devletini *"ENVERLAND"* diye adlandırmak alışkanlık olmuştu.

Görülüyor ki, sadece Almanlar Enver'i kullanmamış, Enver'de onlara örnek olacak nitelikler göstermiştir. Bu açıdan taraflar arasında tam bir uyuşma vardır; ve 1908-1913 dönemi bu uyuşmanın flört dönemi olmuştur.

Yazımı bitirirken bir noktayı özellikle belirtmek istiyorum. Bu yazı *Panislam Akımı* konusunda devam eden çalışmamın bir parçasıdır. Ancak eksikleri vardır. Her ne kadar I. Dünya Savaşı öncesindeki Alman politikası üzerinde hayli çalışma yapılmışsa da[23] Enver'in rolü ve Panislam akımına spesifik olarak bakılmamıştır. Bu konuda Türk ve Alman arşivlerine özel olarak girmek gerekli olmaktadır. Hanioğlu'nun yayınladığı *Özel Mektuplarında Enver Paşa* kitabı önemli bir katkı getirdiğinden, vardığımız sonuçları, daha derinine araştırma yapacaklara yardımcı olmak amacıyla toplu olarak sunmayı yararlı gördük. [24] □

[8] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu* (İstanbul: Kaynak Yay. 1983), s.80

[9] Von der Goltz, *Der Jungen Türkei Niederlage und die Möglichkeiten ihrer Wiederhebung* (Berlin, 1913).

[10] Ortaylı, a.g.c., s.78

[11] *1911-12 Turk-İtalya Savaşı* (Ankara, 1981).

[12] General Ali Ihsan Sabis'in anılarında, Enver'i Napolyon kılığında temsil eden bir Alman karikatürünü kendisine gösterdiğini, Enver'in bunu gülerek karşıladığını belirtiyor. Arnavut kökenli milletvekillerinden Dukagjinzade Basri Bey de kitabında (*Le Monde oriental et l'Avenir de la Paix*, Paris 1920, 3. bas.) 1909 yılına ait bir notta şöyle yazıyor: "Almanlar tarafından hayranlıkla izlenen Enver'imiz bir gün Türkiye'nin Napolyon'u olmayı tasarlıyor. Oysa tarihi bilmiyor. Napolyon yasalarını, uşak olarak değil (asıl deyim çok daha kabadır!), Berlin'in Viyana'nın, Vatikan'ın, Firavun piramitlerininin üzerine çıkıp empoze etmiştir."

[13] *Tripoli e Cirenaica e l'Azione Italiana*, s. 854.

[14] Irmgard Jacobsen, Dissertation *"Die Deutsche Pressepolitik und Propagandataetigkeit In Osmanischen Reich von 1908-1918 Unter Besonderer Berücksichtigung des Osmanischen Lloyd"* Hamburg Üniversitesi, 1987 bu konuda ilginç bilgiler içermektedir. Ayrıca: Heidorn, G., *Monopole-Presse-Krieg, Die Rolle der Presse bei der Vorbereitung der Erslen Weltkrieges*, Ost Berlin 1960 ile Kosyck, Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg, Düsseldorf 1968, Alman propaganda mekanizmasının işleyişi konusunda önemli bilgiler veriyor.

[15] *Der Tag*, 20.7.1912

[16] *Neue Freie Presse*, 29.6.1912

[17] *Le Nil* 18 ve 23 Ekim 1912

[18] Osmanlı Devleti ile işbirliğini savunan *Al Lewa* gazetesi dışında Mısır basını genellikle Türkiye'ye ve İttihatcılara karşıydı. Bu yüzden kolaylıkla İngiliz çıkarlarına yararlı olacak bir çizgi izliyorlardı. Arap Hilâfeti iddiası İngilizlerin en çok işlediği konuydu. Mısır basınının kampanyası: *İtalya Dışişleri Arşivi* Serie Pol.p. Turchia 139, Kahire'den 18.10. 1912 tarih 4514/486 sayılı yazıdan.

[19] Mehdilik kavramı özellikle Mısır'da, 1880-1890'lı yıllarda Sudan'da beliren ve Mısır kamuoyunda fazla sempati toplamayan Mehdi olayını çağrıştırıyordu. Bu bakımdan Enver'e Mehdi yakıştırması prestijini kırmaya yönelikti. Halk şairlerinin ağzında tekrarlanan ise, Sudan'lı Mehdi'ye hiç.yüz vermemiş olan Mehdi es Sünusî'dir. Mokattam'ın makalesi *Italyan D..A.* Serie Pol.p. Turchia 138, İskenderiye. 6.8.1912 tarih 1497/577 sayılı yazıdan.

[20] 19.7.1912

[21] İtalyan Dışişleri Arşivi. Serie Pol.p. Turchia 139, Atina askeri ataşesinin 25.10.1912 tarih ve 922/234 sayılı raporu ile aynı dosyada, Kahire 18.10.1912 tarih ve 4514/486 sayılı yazı; İtalyan Genelkurmayı'nın 14.10.1912 tarih ve 1082 sayılı özel raporu

[22] *Frankfurter Zeitung* 24.12.1912; *Giornale d'Italia*, 25.12.1912.

[23] P.R.Krause, *Die Türkei* (Leipzig 1916), s.61.

[24] Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki Almanya'nın Türkiye ve İslam politikaları üstüne, Ortaylı'nın kitabıyla onun bibliyografyasındaki eserler dışında başlıca şu araştırmaları sayabiliriz:
W. Baumgart, *Deutschland in Zeitalter der Imperialismus* (Berlin 1930); *(1890-1914)* (Frankfurt 1972);
B.v.Bülow, *Denkwurdigkeiten*
F.Fischer, *Der Krieg der Illusionen- Die deutsche Politik von 1911-1914* (Düsseldorf 1969);
I.Geiss, *German Foreign Policy 1871-1914* (London 1976)
H.Grothe, *Deutschland, die Türkei und der Islam. Ein Beitrag zu den Grundlinien der deutschen Weltpolitik im Islamischen Orient* (Leipzig 1915);
W.v.Kampen, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II* (Kiel 1968);
L.v. Sanders, *Fünf Jahre in der Türkei* (Berlin 1920).

Bir Macar Gözüyle İslâm Sanatı Tarihi

Fehervari Geza, *Az İszlam Müsvészet Törtenete*, Kepzömüveszeti Kiado, Budapest, 1987, 570 s. Resimli

FEHERVARİ GEZA, çocukken Macaristan'ın Egri kentindeki bir minareden etkilenerek İslam sanatına ilgi duymuş, 1948-52 arasında Budapeşte'de Arap arkeolojisi okuyup bir süre yurdunda çalışmıştı. 1956'da Viyana, bir yıl sonra da Londra'da araştırma olanağı buldu. Uzun süren İngiltere müze ve Üniversite görevleri sırasında, aralıklarla hemen tüm İslam ülkelerini gezdi. Müzeler, kütüphaneler, arkeolojik kazılar, özel kolleksiyonları görme yoluyla bilgisini genişletti. İlk incelemesi mihraplar üzerinedir. Araştırmalarını dergilerde yazdığı gibi, kitap olarak da yayınladı. Islamic Pottery, World Ceramics, Islamic Art Architecture, Islamic Metalwork, 1400 Years of İslamic Art 1981. Kitapların çoğu Londra'da basıldı. New York ve Tokyo'da basılanları da vardır.

Kitabın önsözünü Prof. Dr. Czeglédy Károly yazıyor. Bu arada Macaristan'da Türk ve İslam dünyasıyla ilgili çalışmaların kısa bir özeti de veriliyor.

Ünlü gezgin Vámbéry Armin (1832-1913) Doğuya Macarların ilgisini çekti. *İslam Kültürü* adlı pek değerli iki cilt kitabı olan deha araştırıcı Goldziher İgnác (1850-1921), Arap dünyasını iyi tanıyan *Allah Akbar* adlı kitabın da yazarı Germanus Gyula (1884-1980) başta gelen adlardır. Gérö Gyözö'yle Fehér Géza Macaristan'daki Türk eserlerini inceleyip kitaplar yazdılar. Budapeşte Hopp Ferenc müzesi araştırıcılarından Molnár József'le D.Egyed Edit 1959'da *İslam Sanatı* adlı bir kitap oluşturdular.

İslam Sanatı Tarihi, Fehérvári Géza'nın Londra'da çalışıyor olması, inceleme sonuçlarını İngilizce yayınlaması nedeniyle yurttaşları için Macarca yazdığı değerli bir kitaptır.

20x30 boyutlarında, 570 sayfadır. 249'u renkli 232'si ak-kara olarak pek çok eserin resmi de konulmuş. Ayrıca harita ve planlar da bulunuyor.

Kitap sunuş, önsöz, okuru yönlendirici sayfalardan sonra on dört bölüm olarak düzenlenmiş. Her bölümün sonunda yararlanılan kaynakların bibliyografyası bulunuyor. Yine bölümlere geçmeden önce Arap Yarımadası, Hz. Muhammed'in doğuşundan başlayarak üç halife dönemini de kapsayan bilgiler veriliyor.

Sanat tarihçileri arasında bir İslam sanatının varlığı tartışma konusudur. Çünkü Arap bilginler; "Kuran, dil, yazı bizim. Dolayısıyla sanat da bizim." görüşündeler. İranlılar; "Sâsânilerden beri İslam dünyasında İran etkisi ağır basıyor. Hemen her sanat kolu bizden etkilenmiştir." tezini savunuyorlar. Bunlara karşın Türk mestektaşlar da haksız değiller; "İslamın üçüncü yüzyılından beri kurulan Karahanlı, Selçuk, Memluk, Osmanlı gibi pek çok hanedan Türk'tür. Bunlar zamanında var edilen sanat da Türk sanatıdır."

Bu bakış açılarına karşın, İslam dünyasının herhangi bir yerinde yapılmış çini, ağaç oyma, madeni eşya vb. uzmanının eline geçince bir İslam eseriyle karşı karşıya olunduğu düşünülüyor. Hangi ulusun malı olduğunu değil. Şu halde İslam sanatı nedir? Bunun tanımını Sir Thomas Arnold iyi yapıyor. "Sanatçısı müslüman olsun olmasın, İslam etkisinde oluşturulmuş öyle bir eser ki, bunda Tanrının birliği anlayışı ölçüsünde kesin olmasa bile yine de bir "Tevhid" vardır. Yaşanılan coğrafya, dinin kendisi, bir de hareketlilik eserde bütünleşir."

İslam sanatı, Akdeniz dairesinde oluştu. Biraz uzak düşmekle birlikte Arap Yarımadası, Hindistan, İç Asya da kapsamına girdi. Çünkü İslam dini geniş alanlara hızla yayıldı. Yol, köprü, kervansaraylarla gerçekleştirilen ulaşım güvenliği, yine kervansaraylar, pazar yerleri, camilerde toplanıp konuşup görüşme olanağı, tutarlı bir iletişime yol açtı. Bürokrasinin bilim adamlarına, sanatçılara, tüccarlara sağladığı ulaşım kolaylıkları da birliği, benzerliği sağlayan nedenler oldu.

Bu hareketli dünyanın insanları Macaristan'a da geldiler. Macaristan İslam sanatını Türk yönetimi sırasında tanıdı. Camiler, hamamlar, türbeler... Onarılan kaleler. Buralara Türkler yerleşip gerekli araç gereci kullandıkça etkilenildi. Madeni ve deri eşya yapımında, dokumacılıkta özellikle de elişlemelerinde bugün de Türklerin etkisi gö-

rülmektedir.

Türkler Macaristan'dan uzaklaştırılınca, bıraktıkları eserler Avusturyalıların acımasız ve bilinçli yıkımına uğradı. Şurda burda kalan birkaç eseri ise Macaristan'ın II. dünya savaşından sonraki tutarlı kültür politikasına borçluyuz.

661-750 arasında Emeviler dönemi sanatı; Kudüs, Amman, Şam yapıları ele alınarak inceleniyor. Bu dönem mimarlığında fethedilen yerlerdeki eserlerin etkisi görülür. Eski Sâsâni sanatı örnek alınmıştır.

Erken Emevi sanatında mihrap yoktu. Kıble Kudüs'e yönelikti. Bu süreçte uygulamalı güzel sanat olarak, Kudüs kutsal mescitinin 1000 metrekare alanı kaplayan mozaiklerinin önemi vurgulanıyor.

750'den 11. yüzyıla dek Erken Abbasi ve küçük hanedanlar sanatı inceleniyor. Haşimiye, Bağdat, Samarra kentlerinin kuruluşu ve buralardaki yapılar değerlendiriliyor. Yapı malzemesi kalıcı olmadığından bu kentleri az biliyoruz. Samarra, Bağdat'ta geçinemeyen Araplar'la Türkler'i ayırmak için kurulmuştu.

İlk anıt mezarlar bu dönemde yapıldı. En iyi korunmuş örnek Samanoğlu İsmail'in Buhara'daki türbesidir. Bu yapı türünün Gülbaba, İdrisbaba gibi örnekleri Macaristan'da da korundu.

Abbasiler daha çok çinicilikte ileri gittiler. Sulamalı, kurşun sırlı, kabartmalı, lüster türlerde çok başarılı oldular. Din yasağı nedeniyle soy madenlerden eşya yapmadılar. Cam eşya çok kullanıldı. Kapı ve mimberlerde ağaç oyma gözlenir. Hat sanatında ileriydiler. Çok az dokuma örneği kaldı.

8.-11. yüzyıl Kuzey Afrika ve İspanya İslam sanatına ışık tutacak az malzeme var. Kazılardaki bulgulara göre, Sus ve Kurtuba camileri anlatılıyor.

909-1171 arasında Fatimî sanatı değerlendirilirken İslam sanatında resim üzerinde duruluyor. Kuranda resim yasağıyla ilgili tek satır yoktur. Dokuzuncu yüzyıla dek varlığından söz edilmeyen bir hadise göre, yasağın başladığı belirtiliyor. Oysa Emevi yapılarının iç ve dış duvarları resimliydi. Tolunoğlu Kumaravayh'ın (884-896) sarayının iç duvarlarında dansöz resimleri bulunuyordu. Fatimîlerde resim gelişmiş; hatta bir albüm oluşturulmuştu. Yine Palermo'daki Cappella Palatina tavan resimleri Fatimî etkisinde yapılmıştır.

Fatimîler, Abbasiler'in geliştirdiği lüster teknikli çinicilikte daha da ileri gittiler. Bu çinilerde insan ve hayvan figürleri bulunuyor.

11. yüzyıldan 1221'e dek Selçuklu, Gazneli, Gurlular, Harzemşahlar'ın tarihi özetlenip sanatları inceleniyor. Selçuklular'ın devlet kurup yükselişleri, düşüşleri şaşırtıcı bulunuyor. Türk yöneticiler zamanında sanatta "İran rönesansı yaşandı" değerlendirmesi ilginç. Selçuklular sanatın destekçisiydiler. Üstelik Yakındoğuya boş elle değil, İç Asya'nın binlerce yıllık sanat alışkanlığıyla geldiler. Bildiklerini İslam sanatına dikte ettirdiler.

1071-1324 arası Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşuna dek Anadolu sanatı başlıklı bölüm yine siyasi tarihten söz edilerek başlatılıyor. Anadolu'nun Türkleşmesi Alp Aslan'ın zaferine bağlanıp Moğollar'ın yıkıcılığına değiniliyor. Ülkenin imarında salt Selçuklular değil, küçük hanedanlar da hak sahibi bulunuyor.

Diyarbakır, Mardin, Urfa, Silvan... cami, hamam medrese, su yolu, köprülerinin yapımını bu küçük beylikler gerçekleştirdi.

Anadolu'da bilinen en eski cami Sivas Ulucamisidir ve Arap etkilidir. Selçuk türüne ise Alaaddin camisi örnek gösterilebilir. Sonraki eklemelerle planı oldukça değişmiştir. Bundaki mukarnas yarım kubbe pek çok kervansaray, medrese girişinde karşımıza çıkmaktadır ki, Selçuk mimarlık tarzının özelliğidir. Eski Malatya Ulucamisi İran etkisinde kalınarak yapılmıştır.

Sırlı çiniler önceleri yalnız mihrap ve minareleri süslerken artık daha geniş yüzeyleri donatmaktadır. Taş yontma ise yine bu dönemde önem kazanmıştır. Selçuklular, Anadolu'ya hem bu işi bilerek geldiler hem de uygun malzeme buldular. Divriği Ulucamisi ve Şifahanesi taşı oyup süslemenin doruk noktasındadır. Başka bir yapıda bu güzelliğe erişilememiştir.

Anadolu Selçukluları'nın sekiz Sultan hanı ya da Kervansarayı dünya mimarlığı düzeyinde eserlerdir. Alaaddin Keykubat'ın sarayı, Alanya tersanesi, Batmansu Köprüsü de unutulmamalı. Bu dönem yapı sanatı eserleri olarak kümbet, türbe ve özellikle Ahlat mezar taşları ilginç örneklerdir.

Selçuklularda uygulamalı güzel sanatların en ileri dallarından biri çinici-

Ahlat'ta Ulu Kümbet.

likti. Madeni eşya yapımı da ileridir. İran etkisi olmakla birlikte dokuma, özellikle de halıcılıkta başarılıydılar. Ağaç oymada mimberler, rahleler yeğlenmiştir.

11.-15. yüzyıllar arası Kuzey Afrika ve İspanya İslam sanatı ele alınıyor. Endülüs sanatı, mimarlıktan el sanatlarına dek son kez inceleniyor.

İlhanlılar'ın 1256-1336 arasındaki dönemi ve sanatı daha çok saray yapımındaki becerileri nedeniyle söz konusu ediliyor. Bu hanedan zamanında yapılan seramikler ve madeni kaplar da değerliydi. İran etkisi altında gelişmiş bir minyatür ve hat sanatı da vardı.

Muzafer oğulları, Celayiroğulları, Timuroğulları sanatı da başarılı bulunuyor. Semerkant yapıları, Timur'un sarayı, Olcaytu türbesi, Yezd, Kirman camileri, Uluğ Bey ve medresesi ele alınan konulardan başlıcaları. Seramik, bakır kap yapımı, yeşim eşya, ağaç oyma, hat, minyatür, ciltçilik 14-16. yüzyıl arasında var olan bu yönetimler zamanında çok ileriydi.

1250-1517 arası Suriye ve Mısır memlük saltanatı da ayrıntılı olarak inceleniyor. Külliyeler, camiler, medreseler, türbeler üzerinde çok duruluyor. Halep ve Harran'ın bugüne ulaşmayan evrensel boyutlu yapılarından söz ediliyor.

Pek çok değerli eşya arasında silah türlerinde çok başarılı olunduğu vurgulanıyor. Mısır'ın fethiyle Osmanlılar'a geçen pek çok değerli eserin etkisinin sonradan Osmanlı İslam sanatına da yansıdığına işaret ediliyor.

Hindistan İslam sanatı da 13. yüzyıldan 1858'e dek ele alınıyor. Kitabın en geniş bölümü. Mimarlıktan önce siyasal tarih. Onca yapı ve özellikleri bu alanda geniş bilgisi olan araştırıcının incelemesinde ilgililere sunuluyor.

1324'den 1922'ye Osmanlı Sanatı başlıklı bölüm bildiklerimize pek bir şey katmıyor.

Ne var ki, mimarlıkta, çinicilikte, hat sanatında kitap ciltlemede bir altın çağ yaşandığı görüşü ilginç. Fatih'in resmini yaptırması, altın gümüş kapların kullanılması dolayısıyla din yasağına aldırış edilmediği vurgulanmakta.

Selçuklular'ın Kabarcuk dediği Karagöz'ün bu dönemde ünlendiği de göz önünde bulunduruluyor.

İpekli dokuma merkezinin Bursa, halı kilimin Anadolu'nun pek çok yöresi, çininin İznik ve Kütahya'da üretildiği de söz konusu edilmekte.

Yeniden İran'a dönülerek Safeviler, Zendler, Kaçarlar yönetiminde oluşan (16-19. yüzyıl arası) İslam sanatı değerlendiriliyor.

Şah Tahmasb ve Abbas zamanı yapıları beğeniliyor. Pek çok sanat dalında aşama yapıldığı kanısı yaygın. Dokumacılık, daha çok da halıcılık en ileri düzeyde bulunuyor.

İslam Sanatı Tarihi'nin bir de sonsöz bölümü var. Burada modern dünyada İslam sanatı etkisinin ne olduğu, geleceğinin bulunup bulunmadığı konuları ele alınıyor.

İslam dünyasında ulusal bilinçlenme geç gerçekleşti. Önce şairlerle yazarlar halkı uyarıp parçalanmaları önlemek istediler. Ancak mimarlıkta ve uygulamalı güzel sanatlarda şafak geç söktü.

Mısır'da ilk Arap müzesini Macar asıllı Herz Paşa kurdu. Pek çok Arap ülkesi sanat eserlerine sahip çıkmada geç kaldı. Türkler'in durumu daha iyiydi; çünkü en değerli eserler Topkapı Sarayında korundu. Cumhuriyet kurulunca da burası İslam dünyasının en ünlü müzesi oldu.

Halıcılık İran ve Türkiye'de gelişimini koruyabildi. Mısır'da devlet bu sektörü destekliyor. Halı sahip olana prestij sağlayan bir eşya olduğundan tüm dünyada ilgi görüyor.

Mimaride modern yapı unsurlarını geleneksel anlayışla birleştirerek uygulama iyi sonuçlar veriyor. Petrolden gelen paralarla geleneğe bağlı bir mimari oluşturma çabaları Arap ülkelerinde gözleniyor.

Çininin merkezi 17. yüzyıldan beri Kütahya. Burada hazırlanan çinilerle 1960'da Kudüs'teki kutsal mescit süslendi.

Taş oymacılığı yalnız Türkiye'de Mardin'de kaldı; ancak ustaların sayısı giderek azalıyor.

Seramik, cam eşyada yabancı etkiler ağır basıyor. Madeni eşyada Şam ve Kahire önde.

Tüm dünyanın ilgisini çeken süs eşyası takılar, yine Fatmîler'in ve Selçuklular'ın torunlarının elinden dünya kadınlarını süslemekte.

CEMİL ÖZTÜRK

Türklerle İlgili Beş İtalyanca Kitap

Marta Petricioli, *L'Italia in Asia Minor*, Sansoni Ed., Firenze, 1983 478 s.

KİTABIN ikinci başlığı, *"I. Dünya Savaşı öncesinde Akdeniz Dengesi ve Emperyalist İhtiraslar"* kaydını taşıyor. 1908'de çorap söküğü gibi başlayan toprak kayıpları (Bosna-Hersek, Bulgaristan, Trablusgarp-Bingazi, Girit, Adalar ve Doğu Trakya dışında bütün Balkanlar) 1912 yılı sonunda Osmanlı mirası üzerindeki ihtirasları doruğa ulaştırmıştı. Emperyalist Devletler kulübünün en son üyesi İtalya da bu paylaşmadan, yeni kazandığı Büyük Devlet sıfatına yakışır bir pay koparmak peşindeydi. Eser, 1913 yılının başından, 1915 başında *İtalya*'nın İngiltere-Fransa grubunun müttefiki olarak Dünya Savaşına katılmasına kadar geçen sürede,

Osmanlı topraklarında *'çıkar bölgesi hakkı'* elde etmek için sarfettiği çabaları inceliyor.

Araştırmanın kaynak bakımından tek eksiği, Türk kaynaklarının hiç incelenmemiş olması. İtalyan girişimleri karşısında Babıali'nin tutumu, İtalyan, İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya elçilerinin raporlarına dayandırılmış. Bu zenginlik, eksikliği bir oranda kapatıyor. Kanımızca, bizim -özellikle yabancı kaynaklara ulaşmakta zorluk çekenaraştırmacılara bu kitapla iyi bir fırsat doğuyor. Avrupa'nın bütün girişimlerini, pazarlıklarını içeren bu eseri Türk belgelerine dayanarak tamamlamak. Babıali baskını ile 1913 başında iktidara el koyan İttihatcılar ülkenin bozuk mali durumunu düzeltmek için Avrupa piyasalarında borç aramaya çıktıklarında, muhalefet pek basit bir yaklaşımla *'işte mason biraderlerinden para alıyor ve memleketi satıyorlar'* gibi bir tepki göstermişdi. oysa Petricioli'nin araştırması emperyalizmin hiç de böyle basit tekerlemelerle çözümlenemeyecek karmaşık yapısını, iki senelik oluşumları 500 sayfaya yayarak derinliği-

ne ortaya koyuyor.

Konunun ağırlığını, İtalyan politikacılarının ülkelerini büyük devletler arasına sokma çabalarıyla, İtalyan büyük sermayesinin buna katılma ve hükümeti yönlendirme çabalarının ilişkisi oluşturuyor. 1911 savaşı öncesinde İtalya'nın Osmanlı ülkesine yönelik emperyalist girişimleri Banka sermayesi olarak *Banco di Roma* ve sanayi sermayesi olarak *Ansaldo* tarafından yönlendiriliyordu. Libya macerasında *Banco di Roma*'nın öncülüğü çok açıktı. Savaştan sonra bu girişimler banka ve sanayi sermayelerinin birleşmesi suretiyle yürütüldü. Bunların Fransız, Hollanda ve Alman banka çevreleriyle ilişkide olmaları, İtalyan hükümetinin diplomatik kanallardan kolay yürütemediği *'Anadolu'da çıkar bölgesi belirleme'* çabalarının uluslararası sermayenin de desteğiyle sağlanması yolunun arandığını kanıtlıyor. Nitekim Osmanlı Maliye Nazırı Avrupa piyasalarında borç aramaya çıktığında İtalya düşük faizle buna katılmayı önermiş ama karşılığında *'imtiyaz bölgesinin saptanmasını'* istemiştir.

Uşi (Lozan) barış antlaşmasında, Yunanlıların eline geçmemesi için geçici olarak İtalya'ya bırakılan *12 Ada*'yı kullanarak İtalya hem kendi müttefiklerinden (Almanya-Avusturya) hem rakip ittifaktan (İngiltere-Fransa-Rusya) hem de Osmanlı Devleti'nden ödünler sağlamak yolunda pazarlıklara girişti. Adaları bırakmanın koşulu olarak da karşı kıyıların *(Menteşe-Antalya)* ve hinterlandının ekonomik imtiyaz bölgesi sayılması yolunda yoğun çaba sarfetti. Antalya'dan Burdur'a demiryolu inşası, o gerçekleşinceye kadar otomobil servisleri kurulması, rahiplere Muğla ve Antalya'da okul ve dispanser açtırmak, çiftlik kurmak, banka şubesi açmak, Antalya'da su işleri, Konya'da elektrik ve tramvay imtiyazları tasarılar arasındaydı. Hatta okul ve dispanser işlerinde izne bakmadan faaliyete bile geçtilerse de bunlar mutasarrıfın müdahalesiyle durduruldu. Ama demiryolu projesini yapma imtiyazını elde ettiler. Bu açıkça, Libya'da başlattıkları barışçı yolla sızma ve yerleşme taktiğinin tekrarıydı.

Olayların siyasal gidişi ise bambaşka bir yol izledi. Bu konuda Almanya'nın ağırlığını Avusturya'dan yana koyması, bunu fırsat bilen İngiltere'nin İtalya'ya bazı ödünler vermesi ve İzmir-Aydın demiryolunu işleten İngiliz şirketi ile İtalyan sermayesi arasında antlaşma yapılması, dengeleri altüst etti. İtalya, müttefiklerini bırakıp 1915'de İngiliz grubunun yanında Dünya Savaşı'na katıldı. Sevr antlaşmasında *Muğla-Antalya* bölgesi, Konya'ya kadar İtalyanlara bırakıldı. Lozan'da konu tamamen kapatıldığı halde, 1920'lerin sonunda Mussolini yeniden gündeme getirmeye kalkıştı ama başaramadı.

Kitap *J. Thobie*'nin *'İntérêts et Impérialisme Français Dans l'Empire Ottoman, 1895-194'* = Osmanlı Devleti'nde Fransız çıkarları ve Emperyalizmi 1895-1914 (Paris, publ, de la Sorbonne, 1977) çalışmasının bir benzerini İtalyan emperyalizmine uyguluyor. Tabii İtalyan emperyalizminin pek yeni ve daha hazırlık döneminde olması sebebiyle varılan sonuçlar çok farklı ve sınırlı.

Magreb'de Sicilyalılar

Salvatore Bono, *Siciliani Nel Maghreb*, Liceo Ginnasio 'Gian Giscomo Adria' di Mazara Del Vallo, Trepani, 1989, 155 s.

16. YÜZYILA kadar Akdeniz, Avrupalıların (Venedik, Piza, Cenova, Napoli, İspanya) hakim oldukları bir dünyaydı. 1490'lı yıllarda İspanyol Yahudileri ve Endülüs Müslümanlarının yardım başvuruları üzerine gönderilen donanma ile ilk kez Türk varlığı Akdeniz'de hissedildi. Böylece en az 6 yüzyıl aradan sonra Akdeniz'in güneylileri (Müslümanlar) kuzeylilere karşı yeniden üstünlük göstermeğe başladılar. Akdeniz hakimiyeti sadece ticaret gemileri açısından değil, limanlar ve hinterlandlarının güvenliği açısından da önemliydi. Konunun bir de insan gücü ve esir ticareti açısından önemi vardır. İster gemilerde, ister liman baskınlarında ele geçirilen insanlar, ya kürek çekmek için kullanılıyor ya da ünlü ve zenginse, kaçırılanlara bol fidye ödüyorlardı. Bu, iki taraf için de geçerli bir ticaretti. Ancak 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılda, Avrupa'nın kapitalist üretim tarzı ve ticari ilişkilerinin gelişmesinden sonra *'korsanlık'* denilerek yerilen bu tür yaşam tarzı, 14-17. yüzyıllarda devlet politikalarına dahildi.

Türk tarafında *Garp Ocaklarının* (Cezayir, Tunus, Trablusgarp), Avrupa'da şehir cumhuriyetlerinin ya da şövalye kuruluşlarının (Rodos, Malta) başlıca uğraşı bunlardı. Ve tabii tamamlayıcı olarak, iki taraf da işledikleri suçlardan dolayı ülkelerinden kaçanlara sığınak yeri oluyor, bunlar da din değiştirmek suretiyle yeni toplumlarında görevleri üstleniyorlardı.

Mağreb üzerine yetkili bir kalem olan (I Corsari Barbareschi = Magreb korsanları kitabı 1964'de Torino'da yayınlanmıştır ve daha birçok makalesi vardır).

Profesör Bono, kitabına konu olarak bu dünyanın bir kesitini seçmiş. Garp Ocakları bölgesinde görülen Sicilyalıları ele alıyor. Buna rağmen kitabın giriş kısmı, değerli genel bilgiler içeriyor. Esirlerin satın alınması, sayıları, yaşamları, Ocaklardaki Hıristiyanlıktan dönmelerinin sayısı vb... Ancak konuya fazlasıyla bu açıdan yaklaşması, onu da, Avrupa'da pek yaygın olan Ocak kadrolarının salt dönmelerden oluşturduğu yargısına yöneltiyor:

'Barbar korsanları tarihi, büyük ölçüde, Kalabriyalı, İspanyol, Fransız, Napolili, Venedikli, Sardunyalı, Hollandalı, Alman, İngiliz dinden dönmüşlerin tarihidir' (s.44).

Tarih ve Toplum'un 32-36. sayılarında yayınlanan bir dizi yazımızda Garp Ocaklarında kadro gereksinmesinin doğrudan Anadolu'dan devşirilen Türk kökenli Yeniçerilerle karşılandığını (İmparatorluğun diğer yerlerinin aksine) ortaya koymuştuk. Bunun, kadroların aşırı şekilde Hıristiyan dönmelerle dolmasını engellemek amacı güttüğü bellidir. Unutmamak gerekiyor ki dönmeler suç dolayısıyla kaçanlardan değil, daha çok kendi arzusuyla bunu isteyenler arasından çıkıyordu. Nitekim Bono, Sicilya'da, İspanyol yönetimi döneminde Türkleşmek (= Müslümanlığı kabul ve Türk yönetimini benimseme) eğiliminin bir hayli güçlü olduğunu be-

lirtmekten de geri kalmıyor (s.44-45). Şunu da eklemeliyiz ki bu 16-17. yüzyıllarda çok yaygın bir eğilimdi. Nitekim Venedik Baylolarından Trevisano da 1554 de şöyle yazıyordu:

'Hem Rumlar hem de Venedikliler evlerini ve gemilerini terkedip kendi istekleriyle Sultanın hizmetine giriyorlar... 16 yaşından küçükler gemilere bindirilmemeli çünkü Türk olmak dürtüsüne dayanamıyorlar'

Kitabın büyük kısmı Osmanlı döneminde değişik sebeplerle ve şekillerde bu bölgede bulunmuş Sicilyalılardan örnekler içeriyor:

Turgut Reis'in esir ettiği, 12 ay sonra yüklü bir fidye karşılığı serbest bırakılan *Katalanya piskoposu Nicola Maria Caraciolo.*

1578'de Cezayir'de esir olan ve orada ünlü İspanyol yazar *Servantes*'le karşılaşan şair *Antonio Veneziano* (2 yıl kaldı).

1643'de esir olan *Palermolu rahip Alipio di San Giuseppe* önce Müslümanlığı kabul etmiş, sonra pişman olup Hıristiyanlığa döndüğünden idam edilmiştir.

Ünlü *San Guiliano Markisinin* ailesinden *Orazio Paterno Castello* karısını ve uşağını kıskançlık yüzünden öldürdükten sonra kaçarken Trablusgarplıların eline geçmiş (1777) Müslüman olmuş ve ülkeye yerleşmiştir. Çocukları torunları da orada kalmışlardır.

Paterno Prensi Giovan Luigi Moncado 1797'de Tunus'da esir olmuş, yüklü bir fidye ile kurtulmuştur.

Sebastiano Zaccaria 1902'de Trablusgarb'e gelmiş, evlenmiş ama doktorluk yapma isteği İtalyan ve Türk hükümetleri arasında önemli bir siyasal gerginliklere sebep olmuştur.

Francesco Bono Libya'nın İtalyan işgali döneminde hayli araştırma yapmış bir Sicilyalıdır.

Bu çalışmanın, *Turgut Reis*'den başlayarak Avrupalıların eline düşen Türk ve Müslümanların serüvenlerine, ciddi yaklaşımla ışık tutacak araştırmaları teşvik etmesi umulur.

Akdeniz Türkleri

Gicomo E.Carretto, *ITurchi del Mediterrano*, Editori Riuniti, Roma 1989 172 s.

FERNAND Braudel'in Güney Avrupa ve Kuzey Afrika toplumlarını din açısından çok Akdenizli (Coğrafi, ekonomik ve kültürel açılardan) olma niteliğiyle ele alma yaklaşımına uygun olarak yazar, pek çok araştırmacının aksine din öğesini ikinci plana atarak, Akdenizli Türkler konusuna girmiş. Kitabın ağırlığı Cumhuriyet Türkiyesi'nin irdelenişi bölümünde. Esasen ikinci başlık *"Son İslam İmparatorluğundan Yeni Türkiye'ye"* kaydını taşıyor.

Türkoloji konusundaki çalışmaları hakkında evvelce de dergimizde bilgi verilmiş olan Carretto, bu araştırmalarının etkisiyle konuya Kemalizm içinde Kadro hareketinin önemi ve Türkiye'deki sağ ve sol akımlara bunun etkisi açısından yaklaşıyor. Marksist kökenli bir grubun Kemalizmle uyuşmaya girerek CHF'ye doktriner bir temel

sağlama çabalarının, aşıldıklarını farkeden kurucu kadrolarca frenlenişini anlatıyor. Buna rağmen ana fikirlerinin uzun bir yaşam sürdürdüğü ve soldan sağa belli başlı akımlar üzerinde etken olduğu kanısında:

"Mustafa Kemal günümüzde Vietnam örneğiyle çok alıştığımız topyekun savaş anlayışını icad eden kişi olmuştur: Asker ve sivil herkesin, kadın ve erkeklerin katıldıkları bir savaş. Nitekim Türkiye Cumhuriyetinin efsanesinde, savaşçılar için silah taşıyan köylü kadın teması vardır." (s.115)

19. yüzyıl burjuva ideolojisinin en son mirasçısı saydığı Kemalizmin devrimciliğinin, halkın hayatını radikal bir şekilde değiştirmeye yönelik bir kültürel devrimcilik olduğunu ileri süren yazar, Kadroların onu daha evrensel bir yere oturtma çabalarını vurguluyor. Kemalizmin Dünya krizinin çevresinde değil, merkezinde olduğu ve bütün bağımsızlık hareketlerine örnek sayılması gerektiği şeklindeki bir yaklaşımla gerek faşist ve gerekse Sovyet ideologlarına karşı çıktıklarını anımsatıyor. Kadro'nun kapatılması bu tezin reddi ve Türkiye için içe kapanma olmuştur, kanısında.

Carretto'ya göre 1961 anayasası bir sol Kemalizm getirmiş ve ancak *Ecevit*'in *Sosyal Demokrasi*'sine iktidarı açmıştır. Onun kadar Kemalizme bağlılığını ileri süren 1982 anayasasının da aslında Kadro'nun kapatılmasına sebep olan 30'lu yıllar Kemalizmine dönülmesinden başka bir anlamı olmadığını belirtiyor. Buna rağmen iki dönemde de Kadro'nun tezlerini yeniden yaşatan girişimler olduğu kanısında. Ecevit iktidarının *Filistin Bağımsızlık Hareketi*'ni tanıması, 1960'larda *Yön dergisi* ile Kadro'nun yeniden canlanması, *Erbakan'ın Milli Görüş*'ünde ezilen halkları hedef alan bir tür *İslâmi sosyalizmin* bulunması, 1985'de *Özal*'ın *Cezayir Bağımsızlık Hareketine* Türkiye'nin uzak kalmış olmasından dolayı özür dileyişi, Carretto'ya göre hep bu Kadro'nun geçerliliğini sürdürmesinin birer göstergesi.

Ligurya Lehçesinde Doğulu Sözler

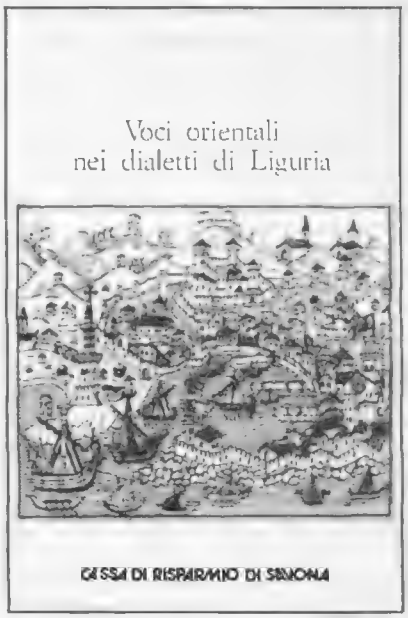

Voci Orientali Nei Dialetti Di Liguria (Ligurya Lehçesi'nde Doğulu Sözler) Lorenzo Lanteri, Savona 1982 (2. baskı).

LİGURYA Cenova çevresindeki bölgedir. Venedik ya da Sicilya ile karşılaştırılırsa Doğu ile ilişkisi daha sınırlıdır. Buna rağmen ticaret ve denizcilik bağlantıları sebebiyle dillerine pek çok Doğulu sözcük yerleşmiştir. Amatör fakat dikkatli bir araştırıcı olan Lanteri'nin Arapça, Türkçe, Farsça, İbranice, Sanskritçe, Tamil ve Malezya dillerinden alınmış sözcükleri yansıttığı kitabından sadece, bu esere ulaşamayacak Türk araştırıcılarına yardımcı olmak için, Türk kökenli olarak belirttiklerinin bir listesini vermekle yetineceğiz:

Türkçeden alınanlar: Asappo (Azap), Baccan (Bakan), Bergamotto (Bey armudu), Brocca (İbrik), Cavia (Havyar), De Badda (Bedava), Gilé (Yelek), Lalla (hala), Sagri (sağrı), Serraggio (saray), Tulipano (Tülbent), Turbante (Tülbent), Turchin (Türk).

Türkçe aracılığıyla Arapçadan: Caffe (Kahve), Gatto Maimon (masallarda bahsedilen mahluk), Sciarappo (şarap), Sciorbetto (Şerbet), Sultan, Zemin (Semin).

Türkçe aracılığıyla Farsça'dan: Bascià (Paşa), Caiccio (Kayık), Percallo (Tül).

Türkçe aracılığıyla İbraniceden: Cifutti (çıfıt).

Aynı yazarın *"CULTURA EUROPEA IN TURCHIA-OCUDENTALİZZAZIONE ITALO-FRANCESE DELLA LINGUA TURCA=* Türkiye'de Avrupa Kültürü-Türk Dilinin İtalyanca-Fransızca ile Batılılaşması adlı bir eseri daha vardır. (Grafiche F.eli Spirito, Navona 1983, s.95). Dil bilimcilere yararlı olacak bilgiler içermektedir.

Vloralı İsmail Kemal Bey

Renzo Falaschi, *İsmail Bey Vlora, Il Pensiero l'Opera Attraverso I Documenti Italiani (İtalyan Belgelerine Göre Fikirleri ve Eseri)* Bardi Editöre, Roma 1985, 418 s.

İsmail Kemal, (1844-1919) Osmanlı Devleti'nin son yirmi yılında adından çok bahsettirmiş bir yönetici ve politikacıdır. İstanbul'da hukuk eğitimi gördü. Mutasarrıflık ve valilik gibi yüksek görevlerde bulunduktan sonra *Sultan Abdülhamit*'in kendisini cezalandıracağı korkusuyla Avrupa'ya kaçtı. *Jöntürk*'lerle Anayasa'nın geri getirilmesi için işbirliğine girdi. İttihatçıların liderlerinden sayıldı, fakat aynı sırada *Arnavutluğun özerklik ve bağımsızlığı savaşımını başlattı.* Meşrutiyet'in ilk seçiminde o bölgenin milletvekili olarak meclise girdi. Kısa zamanda, milliyetçi isteklerini kabul etmedikleri için İttihatçılarla çatıştı. Avrupa'ya kaçtı ve oradan Arnavut bağımsızlık hareketini yönlendirdi. 1912 başında daha da hızlanan bu eylemi *28 Kasım 1912'de bağımsızlığın ilanı*'yla sonuçlandı ve Arnavutluğun ulusal kahramanı olarak tanındı. Ama kısa zamanda ihtilalciler kendi aralarında çekişmeye giriştiler. İsmail Kemal 1919'da İtalya'da sürgünde iken öldü.

Renkli kişiliği inkâr edilemeyecek olan İsmail Kemal'i *resmi tarihçiliğimiz "hain" saymıştır.* İtalya'nın *Trablusgarb*'ı işgal için Osmanlı Devletine saldırdığı bir sırada Arnavutluk'ta ayaklanma çıkararak devleti zayıflatması ve Balkan devletlerine saldırı fırsatı hazırlaması - hele bir Müslüman olduğu halde bunu yapması- bu suçlamanın temelini oluşturur, Osmanlı Devleti'nin küllerinden doğan bir düzineden fazla devletin liderleri arasında bu *kahramanhain* ikilemiyle değerlendirilmiş daha pek çok örnek vardır.

İsmail Kemal'in yakınlarından biriyle evli olan yazar *Renzo Falaschi*'nin tecrübeli bir İtalyan Büyükelçisi olması, çalışmaya bir açıdan güç, bir açıdan zaaf getiriyor. Kitap esas olarak üç dilde hazırlanmış: İtalyanca, Arnavutça ve İngilizce. İsmail Kemal'in kişiliği ve mücadelelerini yansıtan bölüm (s.11-78) diğer iki dile de çevrilmiş. İtalyan diplomatik belgeleri ise (s.79-268) aynen aktarılmış. Eserin zayıf tarafı bu ilk bölümüdür. İsmail Kemal'in kuşkusuz kendini savunmak için hayatının sonunda kaleme aldığı anılarına fazlasıyla başvurulması bu bölüme hayli tek yanlı bir nitelik kazandırıyor. Türkiye'de geçirdiği 60 yıllık yaşamı (1844-1900 ve 1908-1911) ile ilgili pek az bilgi bulunması ve Türk kaynaklarının -hele meclis tartışmalarının- hiç bulunmaması bu tek yanlılığın başlıca sebebi oluyor.

İnceleme kısmında İsmail Kemal'in önce *"İmparatorluk çerçevesinde özerklik"* sonra *"ekonomik bir altyapı oluşunca tam bağımsızlık"* planı vurgulanıyor. Ama asıl ağırlık 1912'deki bağımsızlık ilanından sonraki *"Geçici hükümet, hükümette kriz, yeni bir savaş ve son hayal kırıklıkları"* üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

Bu arada Arnavutların dine asla fazla önem vermedikleri ve tamamen kişisel bir olgu saydıkları yolundaki yargı üzerinde de yeterince kanıt ve açıklama getirilmemiş olduğuna da dikkati çekmek gerekiyor. Tek dayanak olarak *Lord Byron*'un bir sözü ileri sürülüyor:

"Yunanlılar Arnavutları Hıristiyan saymaz, Türklerde Müslüman saymaz; gerçekte onlar bir dinler karışımı ve bazen de hiçbiri değildir."

Bu nokta özel bir açıklama gerektiriyor, zira kitapta Arnavut halkının toplumsal yapısı açıklanmak istenirken 15. yüzyıldaki İskender Bey'den 1912'deki İsmail Kemal'e kadar bütün Arnavutların tam bir tutarlılık içinde oldukları izlenimi verilmeye çalışılıyor. Aile kan bağı ve feodal yapıyı 20. yüzyılın ortasına kadar sürdürmüş bir toplumda en karşıt dinsel akımları (Müslüman, Katolik ve Ortadoks) eritecek güçte bir ulus bilincinin var olduğunu düşünmek, sanırız 20. yüzyılın abartmalı ulusculuk akımlarının bir ürünüdür. Bunun aksini savunan görüşleri bir Katolik rahip olan ve Arnavutlukla uzun yıllar çalışan *P.Libardi Cav. Camillo O.N*'in kitabında (I Primi Moti Patriottici Albanesi nel 1910-1912, Trento 1935), *Stavro Kendi*'nin eserinde (The Albanian National Awakening 1878-1912, Princeton 1967), *Bojko Sokolova*'nın makalesinde (Les Kalendari Kombiar et..., Etudes Balkanigues, No.2/1978 s.72-85) ve tabii o devre ait Türklerin ve Arnavut liderlerinin kendi anılarında bol bol rastlamak olasıdır.

Dinlerin halk kütlelerine yansırken yüzeyselleşmesinin kaçınılmazlığı inkâr edilemez. Özellikle kültür düzeyi ilkel toplumlarda bu daha da belirgin olur. Ancak bundan bu kitapta olduğu gibi, sadece halkın üçte ikisini oluşturan

Müslümanların etkilendiği sonucuna varmak büsbütün yanlış oluyor.

Yazarın *"Arnavutların İslamı kendi kalıplarına uydurdukları"* yolundaki yargısı yanlış değildir. Temel ilkeleri değişmemek koşuluyla, uygulamada İslamın hem mezhepler, hem de coğrafi-kültürel etkiler sonucu Fas'ta, Kara Afrika'da, Balkanlar ve Kafkasya'da, Mısır ve Hicaz'da, İran ve Sumatra'da farklı şekillerde uygulandığı bir gerçektir. Ancak, Türk özelliği taşıdığı asla inkâr edilemeyecek olan *Bektaşiliğin* Arnavutluk İslamını şekillendirdiği savını, adeta tersine çevirmek çabası, kitabın çok değerli bulduğumuz bilgeler kısmının karşısında yorum ve değerlendirme tarafını zayıflatıyor. Bektaşiliği salt Arnavutluk için hem gerici hem ilerici ve yalnız Katoliklerle bağımsızlık için işbirliği içinde saymak, gerçekleri saptırmak oluyor. Daha fazla yorum yapmadan yazarın sözlerini aktaralım:

"(Arnavutlar)İslam'ı da kendi kalıplarına uydurdular... Çoğu, Hacı Bektaşi Veli'nin kurduğu Yeniçeri Ocağını oluşturan Bektaşiliğe mensuptu...Aslında Bektaşiler Contre-Reform'un Cizvitlerine benzerler. Ama Arnavutlukta, açık ve hoşgörülü ve kesin olarak her türlü dogmatizm ve fanatizme karşı; panteist felsefeye yöneldiler. Gerçekte manevi alanda Bahailere, felsefi açıdan Aydınlanmacılara ve uygulamada 19. yüzyılın Avrupalı milliyetçilerine yaklaşmışlardır. Öyle bir İslam ki, Doğu'nun derin düşünme ve Batı'nın dinamizmine sahiptir. Tekkeleri, Fransisken manastırlarıyla birlikte bağımsızlık hareketinin hücreleri olmuştur." (s.12)

Kitabın asıl değerli olan belgeler kısmında, Osmanlı tarihine ışık tutan önemli bilgiler var. Bunların bazılarını özetle aktarmayı yararlı görüyoruz:

İtalya'daki Arnavut Cemiyetinin Osmanlı Devleti aleyhindeki çalışmaları konusunda Babıâli'nin endişeleri ve İtalya'ya yerleşmiş Arnavutların silahlanan kardeşlerine yardımları (s.81-83)

İsmail Kemal'in Londra'daki İtalyan elçisine, Babı âli'nin Trablusgarp'da İtalyan ekonomik yerleşmesine karşı olduğunu açıklaması ve İngilizlerle ilişkisi. Arnavutluk için istediği özerkliğin çok geniş olduğu, İtalyanlardan Arnavutça eğitecek okul ve kitap için para yardımı isteği. (s.84)

İtalya'nın Arnavutluğa ekonomik yerleşmesine taraftar olduğu, Meşrutiyetle bu tür engellerin kaldırılacağı iddiası.(s.85) İtalyan elçisi İ. Kemal'in planlarını fazla hayali buluyor ve Arnavutların hepsini birlik bir yapı saymasını eleştiriyor. (s.87)

İtalyan elçisinden Arnavutlar için Latin harflerinin kabulü yolunda sadrazama baskı yapmasını istiyor. Elçinin notu: *"Bir muhalefet grubunun başı olması dışında, ahlakı konusunda burada çok uygunsuz söylentiler dolaşan birisi olduğundan, tam karşı çıkmadım ve kaçamak yanıtlarla oyaladım."* (s.89)

İtalyan elçisi birçok yerde İsmail Kemal'in İngilizlerle çok yakın ilişkilerine temas ediyor. Valona-Manastır demiryolunu İngiliz sermayedarlarıyla gerçekleştirmek istemesinin elçide büsbütün şüphe yaratmış olduğu anlaşılıyor. Paris elçiliğinden gelen bir yazıda ise *"İtalyan ve İngilizlerle sıkı bağlantıdaki İsmail Kemal"*'den bahsediliyor. (s.102)

1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki'nin kendisini aday göstermemesi üzerine İsmail Kemal yayınladığı bildirgede şöyle diyor: *"Ancak Türkiye'nin parçalanmasını isteyenler Komite'nin fikrine katılırlar. Komite'nin gösterdiği adayı seçenler Arnavutluğun da Trablusgarb'ın akibetine uğramasını isteyenlerdir. Ve böyle bir durumda kendi ulusumuzu kurtarmak için bir başka yolu seçeceğiz."* (Hem kitabın yazarı, hem de diğer tarihçiler bu cümlede Arnavutluk bağımsızlık ayaklanmasını başlatan işareti buluyorlar.)

Esat Paşa Toptani Trablusgarb'e saldırılarına rağmen sempatisinin İtalyanlardan yana olduğunu yazıyor ve hükümetin Arnavutluğa silah ve cephane göndermesini istiyor. (s.105)

Bundan sonraki birçok belgede de ayaklanmanın başlaması ve Osmanlı orduları Sırp, Karadağ, Yunan ve Bulgar ordularıyla savaş halinde olduğu bir sırada Bağımsızlığın ilânına dair bilgiler var.

ORHAN KOLOĞLU

Bilinmeyen Bir Eser

Necdet Sançar, *Tarihte Türk-İtalyan Savaşları*, Aylı Kurt Yayınları, İstanbul 1942.

TARİH ve TOPLUM, Şubat 1990 sayısında Kitabiyat bölümünde sayın Orhan Koloğlu'nun Dr.Hale Saygın'ın yazdığı Trablusgarb Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri kitabının eleştirisini okuyunca yıllardır kitaplığımda duran pek bilinmeyen aynı konuya ilişkin bir eseri anımsadım.

Kitabın yazarı Necdet Sancar, Türkçüdür (1910-1975). Bu kitabın önsözü de; Türkler'in en üstün ırk olduğu savıyla başlıyor. Yazar, "önsöz" anlamında bugün bize biraz yabancı gelen "önünç" kullanmış. Eski Türk Dil Kurumu çalışmalarına karşı çıkan milliyetçilerin kulakları çınlasın. Eser iki bölümde inceleniyor: 1. Osmanlılar çağına kadar olan savaşlar. 2. Osmanlılar çağındaki savaşlar. Osmanlılar Devrine kadar olan savaşlar (sayfa 7-12) Atilla'nın Romalılar'la yaptığı savaşlarla başlıyor. Daha sonra Anadolu beyliklerinden Aydın Oğulları'nın İtalyan şehir devletleri ve bunların birleşik donanmaları ile yaptığı savaşlara yer verilmiş. Eserin ağırlık kısmı Osmanlılar çağındaki savaşlara ayrılmış. (sayfa 15-103) (sayfa 15-17) de kitapta yer alan savaşların kısa bir özetini içeriyor. Sayfa 18 den itibaren bu savaşlar tek tek ele alınıyor. Toplam 15 savaşın yapıldığını öğreniyoruz. Eserde toplam 70 dipnot var. Eserin tümü bilimsel bir metoda dayalı olarak hazırlanmış. Olaylar tarihteki sebep-sonuç ilişkileri içinde inceleniyor. Fakat dipnotların bir kısmında yazar kendi görüşleri doğrultusunda yorumlara yer vermiş. Eser bir "sonuç" ile bitiyor. Bu bölümde "Türk ırkının" üstünlükleri dokuz madde halinde gösterilmiş. Türklerin ve İtalyanların ırkî özelliklerini karşılaştırmış. Buraya eserin yazıldığı yılları göz önüne getirerek bir yorum getirmemiz gerekir. 1939 Aralık ayında İtalyanların Habeşistan'a yönelmeden önce her an Güney Anadolu'ya bir saldırısı beklenmektedir. O zamanlar İtalya en yakın düşman görülmektedir. Mussolini, açık açık Anadolu'nun güney topraklarında hakları olduğunu ilan etmektedir. Eserin böyle bir psikolojik ortamda yazılmış olması "sonuç"taki karşılaştırmaya bir gereklilik getirmektedir.

AYDIN AYHAN

Türkische Märchen

Herausgegeben und
übersetzt von
Adelheid Uzunoglu-Ocherbauer

Fischer
Taschenbuch
Verlag

Türk Masalları

Türkische Märchen,
Herausgegeben und übersetzt von Adelheid Uzunoğlu-Ocherbauer, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1989, (Birinci Baskı, 1982) s.152.

"TÜRK MASALLARI" Fischer Yayınevi tarafından ilk kez 1982 yılında yayınlandı. Bu ilk baskı 124 sayfa idi ve 27.000 adet basılmıştı. Elimizdeki 2. baskıda kitabın sonuna bir "Sonsöz" eklenmiş. 2. Baskı on bin adet basılmış. Toplam otuz yedi bin adet basılan kitabın iyi bir okuyucu çevresi bulduğu anlaşılıyor. Türkiye'de bir kitabın ortalama iki bin adet basıldığını düşünürsek iyi bir rakam bu.

Kitaptaki masallar uzun yıllar Türkiye'de yaşayan, Türk dilini ve kültürünü iyi tanıyan Adelheid Uzunoğlu tarafından Almanca'ya çevrilmiş ve yayına hazırlanmış. Çevirinin Türkiye'yi ve Türkleri iyi tanıması çevirilerin başarılı ve aslına uygun olmasında etkili oldu şüphesiz.

Kitaptaki masallar, biri hariç, daha önce Türkiye'de yayınlanmış olan kitaplardan alınmış. Masalları ve alındıkları kaynakları şöyle sıralayabiliriz:

1- Yusuf Ziya Demirci'nin *Yürüklerde ve Köylülerde Hikâyeler Masallar* adlı kitabından: "Sümüklüböcek", "Köpek, Tilki, Deve", "Dağ Hayvanlarının Kediye Ziyafeti", "Tilki, Yengeç, ve Kaplumbağa", "Aslanın Göçü", "Dil Beresi" adlı masallar,

2- Pertev Naili Boratav'ın *Zaman Zaman İçinde* adlı kitabından: "Fesleğenci Kız", "Sarbırtaşı", "Hüsnü Yusuf Şehzade" adlı masallar,

3- Pertev Naili Boratav'ın *Az Gittik Uz Gittik* adlı kitabından: "İlik Sultan", "Kösenin Tavşanı", "Ayağına Diken Batan Karga" adlı masallar,

4- Naki Tezel'in *Türk Masalları* adlı kitabından: "Limon Kız" ve "Peri Kızı" adlı masallar,

5- Saim Sakaoğlu'nun *Gümüşhane Masalları* adlı kitabından: "Sır Saklamayan Padişah Kızı", "Macun", "Cindar", "Bitle Pire" adlı masallar,

6- Umay Günay'ın *Elazığ Masalları* adlı kitabından: "Elma Ağacı", "Yıldızlardan Korkan Adam" adlı masallar alınmıştır.

7- "Üç Kızkardeş" adlı masal ise Adelheid Uzunoğlu tarafından Ağustos 1981'de Çanakkale'nin Haydaroba Köyü'nde, 57 yaşındaki Rasim Erdem'den derlenmiştir.

"Sonsöz" başlıklı bölümde. Türk masallarının kaynakları, tipleri anlatılmış, masal derleme ve araştırmaları kısaca belirtilmiş. "Kaynaklar" başlıklı bölümde de kitapta yer alan masalların kaynakları gösterilerek kitap aynı zamanda araştırmacılara da hitap eder duruma getirilmiştir.

Adelheid Uzunoğlu tarafından derlenen *"Üç Kızkardeş"* adlı masal Almanca'ya çevrilerek ilk kez burada yayınlanmış. Biz bu masalın çevirisini, kısa olduğu için, tam metin olarak yayınlayarak tekrar Türkçe'ye kazandırmak istedik. Dr.Ayçe Duman'ın çevirisinden *"Üç Kızkardeş"* adlı masal şöyle:

Üç Kızkardeş

Bir varmış, bir yokmuş. Eski zamanlarda bir tanecik kızı olan bir adam varmış. Bir gün adamın yoluna bir delikanlı çıkmış ve: "Selâmun aleyküm dayı, kızını bana eş olarak verir misin?" demiş. Adam delikanlıdan hoşlanmış ve teklifini geri çevirmemiş. "Pekalâ yeğenim, bu akşam bizim eve gel ve kızımı al" demiş.

Kısa bir süre sonra karşısına bir başka delikanlı çıkmış. O da aynı şekilde adamın kızına talip olduğunu söylemiş. Adam bu genci de üzmek istememiş ve ona da: "Kızımı alabilirsin bu akşam eve gel" demiş.

Adam yoluna devam etmiş. Gene bir delikanlı yolunu kesmiş ve yalvararak: "Dayıcığım, kızınla evlenmek istiyorum" demiş. Adam çok merhametliymiş. Kimsenin yalvarmasına dayanamazmış. Bu gence de "Akşam eve gel ve kızımı al" demiş.

Adam her zamanki gibi eve dönmüş. İçini bir sıkıntı basmıştı. Öyle ya. Üç delikanlıya da söz vermişti. Fakat adamın yalnızca bir kızı vardı. Şimdi ne yapacaktı?

Adam delikanlılar gelmeden önce kızını ahıra kitlemiş, az sonra da ilk talip gelmişti. Bir süre dereden tepeden konuştuktan sonra delikanlı "Evet dayı gitme vakti geldi. Sözleştiğimiz gibi kızını ver de gideyim artık"demiş. Adam: Pekâla, demiş, "Gidip kızımı getireyim".

Adam ahıra gitmiş. Bir de ne görsün; Ahırda üç tane kız yok mu? Önceden ahırda bir köpek bir de eşek varmış. Allah bunları da kız yapmıştı. Adamcağız buna çok sevinmişti şimdi. Artık sözünü tutabilir üç damada birer kız eş olarak verebilirdi.

Bu akşamın üzerinden bir-iki hafta geçmişti. Adam: "Benim üç damat ne yapıyorlar acaba, bir gidip göreyim" diye düşünmüş ve yola çıkmıştı. Birinci damadın kapısını "Selâmun aleyküm damadım" diyerek çalmış, oturup dereden tepeden konuşmuşlar. Sonunda adam sormuş: "Ey damadım kızımdan memnun musun?" Damat : "Kızınız iyi bir eş baba. Yalnız bazen söyleneni duymuyor. Yerinden kalkması çok zaman alıyor. Ve ayrıca inatçı" diye karşılık vermiş. Adam içinden "Tamam bu benim eşek" diye geçirmiş.

Adam tekrar yola çıkmış ve ikinci tamadın evine gelmiş. Ona da kızından hoşnut olup olmadığını sormuş. O da karısından hoşnut olduğunu söylemiş. Ve "Yalnız bir kusuru var sık sık beni ısırıyor" diye eklemiş. Adam: "Ha işte bu benim köpek olmalı" diye içinden geçirmiş. Bir kaç gün konakladıktan sonra üçüncü damadın yanına gitmek üzere yola çıkmış.

Üçüncü damadın evine varınca kapıyı çalmış. "Allah seni korusun oğlum" demiş. Damat da "seni de" diye karşılık vermiş ve adamı içeri buyur etmiş. Karısına "Bak baban geldi. Yemek hazırla ve karpuzu getir. Hemen kesmek istiyorum" demiş. Kız karpuzu getirmiş. Damat: "Onu deyil, daha büyüğünü getir" demiş. Kız tek kelime söylemeden karpuzu mutfağa götürmüş ve bir karpuz daha getirmiş mutfaktan. Fakat bu geri götürdüğü karpuzmuş. Çünkü evde tek karpuz varmış.

Baba herşeyi farketmişti: "İşte benim kızım, nereye ait olduğunu biliyor, kızım gerçekten bu" diye düşünmüş ve kızını bulduğu için sevinmiş. Böylece bu masal da bitti.

MUSTAFA DUMAN

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT VAKFI

18. ULUSLARARASI
İSTANBUL FESTİVALİ
15.6 - 25.7.1990

TANIM